

Uniwersytet Rzeszowski
Kolegium Nauk Humanistycznych

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

KWARTALNIK

NR 2(23)/2022

Wydawnictwo
Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2022

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

REDAKCJA:

Paweł GRATA – redaktor naczelny
Katarzyna FLISAK – sekretarz redakcji
Jarosław KINAL – członek redakcji ds. baz danych

RADA NAUKOWA:

Laura ARDELEAN (Uniwersytet Oradejski), Aleksander BOBKO (Uniwersytet Rzeszowski), Sylwester CZOPEK (Uniwersytet Rzeszowski), Andrij GORBACHYK (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Petr JÜPTNER (Uniwersytet Karola w Pradze), Janusz KALIŃSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Sławomir KAMOSIŃSKI (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy), Józef KAPOSZTA (Uniwersytet św. Stefana w Godollo), Despina KARAKATSANI (Uniwersytet Peloponeski, Korynt), Olga KUTSENKO (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Markijan MALSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki), Wojciech MORAWSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Henrietta NAGY (Tomori Pál College), Grzegorz OSTASZ (Politechnika Rzeszowska), Jurij PACZKOWSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki)

REDAKTORZY TEMATYCZNI:

Krzysztof BOCHENEK (filozofia), Tomasz BOCHNAK (archeologia), Andrzej BONUSIAK (historia), Edyta CZOP (historia), Witold JEDYNAK (praca socjalna), Hubert KOTARSKI (socjologia), Beata LORENS (historia), Paweł Sierżęga (historia), Katarzyna TRYBAŁA-ZAWIŚLAK (archeologia), Krzysztof ŻARNA (nauki o polityce)

ADRES REDAKCJI:

Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego
al. T. Rejtana 16C, 35-959 Rzeszów, p. 31
tel. 17 872 13 03
e-mail: kwartalnik@ur.edu.pl

Kwartalnik jest wydawany w wersji elektronicznej oraz papierowej.
Podstawową formą wydawniczą periodyku jest wersja on-line.

Redaktor językowy

Elżbieta KOT

Opracowanie techniczne

Ewa KUC

Redaktor tekstów w języku angielskim

Donald TRINDER

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2022

ISSN 2543-8379

DOI: 10.15584/johass

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU RZESZOWSKIEGO
35-310 Rzeszów, ul. prof. S. Pigonia 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <https://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 9,8, ark. druk. 10, zlec. red. 93/2022
Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

ARTYKUŁY

ANNA ODRZYWOLSKA

The Cultural Importance of Water from the Perspective of 16th Century Polish Medical Guides 5

MARIUSZ NOWAK

Konceptualizacja „powinno” ładu socjo-politycznego w państwach zachodnich w dobie XIX-wiecznych przemian w myśli krakowskiego konserwatysty Henryka Lisickiego 21

ADRIANA MERTA-STASZCZAK

Udział społeczności żydowskiej w odbudowie życia gospodarczego Dolnego Śląska w latach 1945–1949 38

WOJCIECH KWIECIŃSKI

Załamanie kariery artystycznej Miry Kubasińskiej 58

EUGENIUSZ MOCZUK, GRZEGORZ OSTASZ

Świadomość historyczna studentów Politechniki Rzeszowskiej na temat najważniejszych dla Polski wydarzeń XX wieku 73

RAFAŁ MATERA

Zastosowanie indeksów demokracji i wolności w ocenie miejsca państwa w „wąskim korytarzu” Acemoglu i Robinsona. Studium przypadku Polski 99

MACIEJ CESARSKI

Nowy Europejski Bauhaus na opamiętanie – modernizm przeciw pandemii COVID-19, czy tylko? 119

JAROSŁAW KINAL

Nawyki komunikacyjne cyfrowych odbiorczyń zamieszkujących mniejsze miejscowości. Przyczynek do badań historyczno-medioznawczych 135

SPRAWOZDANIA

BARTOSZ PASTERSKI

Sprawozdanie z konferencji naukowej „Polacy za granicą – dokonania w sferze gospodarczej i społecznej”, Rzeszów–Klimkówka, 25–26 kwietnia 2022 r. 147

VARIA

JURIJ ANDRUCHOWYCZ

Środkowo-wschodnia historia mutacji (skrótowa, ale uzupełniona) 153

Anna Odrzywolska¹

The Cultural Importance of Water from the Perspective of 16th Century Polish Medical Guides

Abstract

Water had a special cultural significance in human life. Water was a cheap and widely available resource for everyone. Water has fulfilled a wide variety of functions over the centuries. People even believed in the magical properties of water. The water also had a symbolic effect - it cleansed the body from sins. However, it was during this period in Western Europe that drinking water was considered harmful to health. In spite of this, in the 16th century the poorest peasants and monks who lived the harsh monastery life were drinking water in Poland, also the monarchs from the Jagiellonian dynasty, who were afraid of poison, drank water. However, the richer social strata drank beer or, more rarely, wine. It was believed that stagnant water (in reservoirs) was spreading epidemics. The authors of medical guides claimed that drinking such water could cause infertility, dysentery and other diseases. Only boiling the water was a way to improve its properties. To eliminate the smell they were adding garlic, salt, and vinegar, the Tartars brought from Asia the custom of adding so-called Tatar herb, later called calamus, and other herbs (eg. mint, sage) were also added to the water.

Key words: water, medical guides, history of medicine

Introduction

Over the centuries, water has served a number of functions – not just biological, but sociocultural as well. It is essential for humans and other life forms to live. In the *Bible*, it was the primal matter (*materia prima*),

¹ Dr hab. Anna Odrzywolska, prof. UJD, Wydział Humanistyczny, Instytut Historii, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie, al. Armii Krajowej 36a, 42-200 Częstochowa, e-mail: a.odrzywolska@ujd.edu.pl, nr ORCID: 0000-0003-2833-7820.

from which subsequent elements of the earth emerged; it also symbolised the Flood, but embodied life and fertility, as well. The symbolism of water also includes notions of human life beginning in water, for a foetus spends the first months of its life in its mother's aquatic environment. Images of water were invoked during attempts at describing human nature. Clear running water was supposed to embody a person who lives without abandoning themselves to sin. A person who followed a sinful life was likened to stagnant, dark and poisoned water, also referred to as 'dead water', in contrast to running water, which was referred to as 'living water'. In Christian symbolism, water is regarded as an exemplification of the body cleansing itself of Original Sin through the ceremony of baptism and re-birth into a new life (Kalnická 2002: 87; Kowalski 2007: 609–615; Łucarz 2014: 11 et seq). There also exists the term 'water of life'. It refers to wealth and poverty, where the presence of water is tantamount to wealth, whereas lack of it signifies poverty. Water was present in mythologies, accompanying the motif of transition from a world inhabited by living beings to the world of the dead. In the Middle Ages too, symbolism referring to life and death appeared, where life was associated with living, running water, whereas death was associated with dead, stagnant and dirty water (Kalnická 2002: 88–89). Water was also one of the elements – besides air, fire and earth – which was established by ancient philosophers. For ancient and ensuing cultures, access to water determined the selection of places suitable for settlement. At each stage of the development of civilisation, a supply of drinking water had to be ensured. The presence or lack of access to water often determined the quality of life of entire societies, as well as the course and results of military campaigns (Schneeberger 1564: 117–119, 125). Today, 'water conflicts', 'water wars' and 'water crises' are discussed with increasing frequency, noting that the access to water resources may likely cause some armed conflicts in the future.

As can be seen, the topic of water can be researched with regard to various aspects. In the following paper I would like to focus chiefly on the cultural significance of water and on how it was used in the 16th-century Polish medicine. As the source materials for discussing this topic, I will use medical and economic guides published by Polish printing houses in the 16th century in which the topic of water in the context of human health appeared. When writing on water, the authors of medical and economic treatises used the findings of Greek and Roman medical authorities. They also cited medieval authors, who had also usually referred to the knowledge of ancient scholars. In the works by modern authors, the influence of the opinions of Galen, Hippocrates, Avicenna and Aulus Cornelius Celsus can often be observed.

Water as a Drink

Water was a cheap product which was affordable for anyone. However, in the Polish consciousness, drinking water was considered to be harmful to one's health. In Poland, water was drunk by the destitute, chiefly peasants, who often lacked access to clean water. Water was also sometimes the choice of monks, who led an austere monastic life. However, interestingly enough, water was also consumed by monarchs from the Jagiellonian dynasty, who were afraid of poison, for it is known that water changes its colour, smell and taste upon the addition of a poisonous substance. However, generally speaking, the upper class quenched their daily thirst with beer or – less frequently – wine.

The direct correlation between the quality of the water drunk and a person's health was observed very early. A guide by the physician and agronomist Petrus de Crescentius, included a number of tips on what kind of water should be drunk and what kind should be avoided for health reasons. The work itself dates back to ca. 1300; it was originally published in 1471. It was not until 1549 that it appeared on the Polish publishing market (Kamper-Warejko 2017: 153–169; Kamper-Warejko 2009: 73). Crescentius used chiefly the works of Palladius (5th century) and of Greek and Roman authors (such as Vitruvius and Martial, Columella). The author considered spring water, spurting directly from earth or from a rock, as the healthiest for humans. He believed water flowing from a rock to be better, as it did not become saturated with mould, which could sometimes be found in the ground. He considered water that had additionally been exposed to sunlight and wind, which supposedly gave it special properties, to be perfect. He also wrote on the drinking of river water. However, he stressed that it was better to drink water which ran through a clean or rocky river channel. He also permitted the drinking of rainwater, which he believed to be worse than the above. According to the author, the method used for acquiring and storing water significantly affected its quality. Rainwater had a short shelf life, not being fit for storage for too long. Following the example of Hippocrates, Crescentius suggested that water be filtered through sand and boiled prior to drinking (Sowina 2009: 25, 28, 30; Hippocrates 2014: 22–23).

Running water, preferably spring water, also referred to as 'living water', was more highly regarded. Drinking such water was believed to be the healthiest for the body. There also existed a belief, that proved to be well founded, that water standing in water reservoirs spread epidemics. It was referred to – in order to distinguish it from 'living water' – as 'dead water' (Marcin z Urzędowa 1595: 430). The authors of medical

guides asserted that drinking such lake water could cause numerous diseases and ailments. Crescentius detailed the properties of ‘dead water’, noting that such water was actually a mixture of rainwater and water melted from snow and ice, and was subject to sunlight and wind. Putrefaction also occurred in it. Hence he absolutely advised against quenching one’s thirst with such water. He warned that it caused gall bladder ailments, hydropsy, spleen disease, liver impairment, dysentery – manifesting itself in persistent diarrhoea – and pulmonary ulceration. He also asserted that drinking standing water could cause infertility, difficult childbirth and birth of ill babies. He also cautioned the elderly against the drinking of such water (Sowina 2009: 33–34).

Boiling water was recommended in order to improve its properties. This method was practised as early as in the Middle Ages. Boiled water was believed to be healthier and not to cause flatulence or other digestive ailments. It was supposedly more easily digestible, devoid of heavy harmful substances and permeated through the body more quickly (de’ Crescenzi 1549: 10; Syreniusz 1613: 976; Schneeberger 1564: 131–135). However, sources suggest that raw water was also drunk, but only that which had good properties. A guide by an anonymous author contained a warning against drinking raw, non-boiled water from a well on an empty stomach in June. In July, it was recommended to add garlic and sage to the well water (*Dobrego zdrowia rzączenie* 1532: 19). Those recommendations were most likely dictated by the desire to prevent poisonings, as standing well water was often murky and smelly.

The temperature of the water to be drunk was also important for health. According to Marcin Siennik, the author of a herbal guide published in 1568, drinking very cold water supposedly harmed the stomach. When having stomach problems, at the first stage of the ailments, one had to not only refrain from eating heavy meals, but also to abandon drinking. Thereafter, the patient was to be given warm water, which could include honey or herbs such as the leaves of the curly dock. Following such treatment, one had to lie calmly in bed and wait until there was an improvement. According to the author, drinking grated berries with rainwater also helped alleviate stomach problems (Siennik 1568: 369; Schneeberger 1564: 127). Therefore, medical guides noted that the water could not be too cold. However, cool water was believed to improve appetite and strengthen the stomach. Conversely, warm water was supposedly detrimental to digestion and caused food to swim in the stomach, thereby prolonging digestive processes. Supposedly, it also provoked vomiting. It was asserted that whilst warmed-up water drunk in the morning prior to ingestion of the first meal had purgative properties,

it also weakened the operation of internal organs responsible for digestion. Crescentius was convinced that hot water ruined the body and could even cause dropsy and tuberculosis (de' Crescenzi 1549: 11–12).

People who lived in the 16th century did not always have access to good drinking water. Hence they had to develop several methods for improving its appearance and taste. A method to improve the quality of murky water was to place clean sand on the bottom of a water container. The residue formed on the bottom was soaked up by the sand. Water was also sometimes distilled in an alembic, which was used chiefly to manufacture high-proof alcoholic beverages (Sowina 2009: 31).

Garlic, salt or vinegar were added to it in order to eliminate the unpleasant smell. In addition, Crescentius also wrote on alum, which supposedly had water-decontaminating properties (P. de' Crescenzi 1549: 13). From Asian Tatars came the custom of adding the so-called 'Tatar herb', later called calamus. Other aromatic herbs, e.g. mint (Latin: *Mentha*) or sage (Latin: *Salvia*) were also added to water which was undrinkable due to its unacceptable taste or smell. Szymon Syreniusz, the author of the Polish herbal, on which he had worked for 30 years (ca. 1578–613), recommended – following Pliny – putting an herb called pennyroyal (Latin: *Pulegium*) into bad water (Syreniusz 1613: 478). The same author recommended putting grated garlic (Latin: *Alium*), which had decontaminating properties, into smelly water (Syreniusz 1613: 1227). Another method for improving the quality of bad water was to add to it a handful of barley and soak it or boil the water containing it (Syreniusz 1613: 976). In fact, such barley water often constituted the basis for manufacturing compound medicaments (Szostak 2006: 275).

Water as an Ingredient

Medical and economic guides stressed the importance of the quality of water added to every-day food. Water was the main ingredient of soups and was added to sauces, porridges and many other cooked dishes. It was indispensable to bread manufacture. It was used for soaking peas, which were among the most commonly eaten vegetables in 16th-century Polish cuisine. Cucumbers and grated cold beetroots were also marinated in water. Almonds were also soaked in water first, and only then was marzipan (to which medicinal properties were attributed) made. Many more applications of water in cuisine could be listed. However, the goal here is simply to highlight the central role played by water in people's everyday lives.

Recommendations for beer-brewing methods have been preserved in particularly great numbers. Syreniusz bemoaned the fact that people who manufactured beer often used standing water to produce it – from lakes, ponds or even bogs, due to a lack of better water. He noted that such water tended to be smelly and contained unhealthy substances. Whilst beer brewed with such water did have richer taste sometimes, it clearly had a negative impact on a person's health. As a result of drinking such a beverage, people could suffer from skin pimples, ulcers, lichens, leprosy or scurvy. Hence he recommended using running or well water to brew beer. In order to enhance its taste, it could be boiled together with the hop (Syreniusz 1613: 944–945).

The problem of water quality was a significant issue, especially in cities and towns, which housed large populations, and the urban wells were not always able to satisfy the needs of all inhabitants. Sources sometimes contained some information stating that river water was used not only for hygiene, but also for food-related purposes (Sowina 2009: 66). It goes without saying that such practices often directly caused epidemic outbreaks. The purity of river water left much to be desired, especially when we realise that craftsmen (e.g. tanner)'s workshops were located in direct proximity of rivers, significantly contributing to pollution of river waters.

Water as a Medication Ingredient

In Polish Renaissance herbals, many opinions not only on everyday drinking of water, but also on its use for the manufacture of medications, can be found. Water was appreciated as a medicine applied both inside and outside of the body. It was used for water therapy. Water with additives in the form of herbal extracts, infusions or macerates was also used.

Marcin Siennik recommended using boiled-water-based herbal infusions. A basil infusion supposedly helped with nausea and heart diseases. Sometimes, water was used for diluting the juice used for treatment. For example, diarrhoea was supposedly cured by a decoction of rainwater and basil (Latin: *Basilicum*) seeds, boiled with blackthorn (Latin: *Prunus spinosa*) juice and used in the form of a beverage (Siennik 1568: 28). Poultices and suppositories were also based upon boiled water and herbs. Tormentil (Latin: *Potentilla tormentilla*) roots were also boiled in rainwater, and the extract was then applied on a sponge to a woman's intimate parts, thereby stopping excessive bleeding during menstruation (Siennik 1568: 176). An extract of common mugwort (Latin: *Artemisia*

vulgaris) and plantain (Latin: *Plantago maior*) leaves, placed in the form of a warm poultice on the womb was meant to stimulate women and improve fertility. Similar effects were ascribed to intrauterine suppositories made from the same ingredients (Siennik 1568: 28). An extract of water and fennel seeds added to rose mead supposedly warmed and cleaned the stomach, and helped phlegmatic people. Rainwater with added rose petal sugar supposedly stopped retching. Bastard balm (Latin: *Melittis melissophyllum*) and plantain seeds were also boiled in rainwater to treat dysentery [diarrhoea] (Siennik 1568: 98). Drinking an extract of pomegranate (Latin: *Malum granatum*) fruit with rainwater supposedly stopped blood spitting (Siennik 1568: 215). Water was also needed for manufacturing syrups from plant materials, with added sugar or honey for a better taste (Szostak 2006: 269). Boiling of rose flowers in water with sugar and ingestion of that syrup on an empty stomach supposedly stopped diarrhoea and strengthened the stomach, heart and mind (Siennik 1568: 144). Water was also used to dissolve dust or sawdust from agarwood, which had to be drunk for improved digestion and a stronger stomach (Siennik 1568: 192). Arabic gum was also dissolved in warm water and the tongue was soaked in that medicine in order to ease dryness (Siennik 1568: 222). Water-based herbal macerates were also made (Siennik 1568: 234). Water, or more precisely, herbal (e.g. bay leaf- or rose-based) water infusions were also used for inhalation in case of upper respiratory tract problems (Siennik 1568: 208).

Sometimes, water was but one of several solvents – for example, when wine vinegar was also required to mix with finely grated camphor. This medicine supposedly stopped nosebleeds and was used in the form of external poultices applied to the forehead, neck and liver (Siennik 1568: 221; Szostak 2006: 292–293). Wine was also sometimes added to water besides vinegar, for example, in the case of medicines manufactured with animal dung added in (Odrzywolska-Kidawa, 2016a: 70–71). A water extract of plant – and sometimes also animal (e.g. dog dung) – ingredients was also applied to wounds and pimples. The water had to be warm, and as it was applied outside of the body, there was no need to use clear spring water. In this case, the author of the herbal noted that river or well water was suitable for making this decoction (Siennik 1568: 388). Water plant extracts also served as mouthwashes for cleaning the oral cavity, gums and teeth (Szostak 2006: 291). Water with additions was also used for cosmetic purposes. Water obtained after having been boiled with broad bean (Latin: *Vicia Faba*) was supposedly used for washing one's face and cleansing one's skin (Siennik 1568: 209).

Water was added in the process of manufacturing medicinal wine and medicinal vinegar. Water vapour was used for distilling plant materials and for manufacturing vodkas and aromatic waters (Szostak 2006: 250–266). Besides a liquid form, medicines with added water or water herbal decoctions assumed the forms of gruel, emulsions or suspensions. For example, rainwater or water decoction of barley with added arabic gum and mucilage are components which were used for manufacturing gruel medicines (Szostak 2006: 275). Spring water was used for manufacturing medicines in the form of various emulsions and suspensions (Szostak 2006: 276). Some recipes for external-use drops also contained water (Szostak 2006: 281). Sprinkling of a verbena (Latin: *Verbena*) extract on a patient improved their mood and had a calming effect (Sienik 1568: 185).

Those are just a few of the plenitude of examples contained in Polish herbals for using water as a solvent for herbs, from which medicines and cosmetic preparations were made. Proper water temperature was important to the progress and effectiveness of treatment, as water which was too cold supposedly harmed the body; boiled water or water vapour was often used. Sometimes, herbals recommended using rainwater, river water or well water. However, usually there was no such annotation, hence one may assume that whatever kind of water was available was used for manufacturing those medicines which included water. It is also apparent that herbal medicines with added water were applied in various manners: usually as a drink to be taken internally, external poultice, ointment, drops, but also in the form of enemas (Szostak 2006: 295–298).

Water for Sanitary Purposes

The approach to bodily hygiene is also closely associated with research into the use of water. This was the period when two opposing opinions were clashing in Europe. Ever since the Middle Ages, hygienic standards consisting in the daily washing of hands (in the morning, prior to and following a meal, prior to going to bed), face and legs and in the weekly (on average) bathing of the entire body existed in Poland.

Conversely, in 16th-century Western Europe, the opinion that water baths had an adverse effect on the human body was predominant. According to that theory, during long baths, hot water supposedly opened in the permeable skin some ducts through which harmful substances allegedly got inside the body (the concept of germs, bacteria or viruses was unknown). It was believed that as a result, the body became susceptible

to all kinds of diseases and epidemics. European theorists cautioned that whole-body ablutions deprived the skin of its protective layer, disrupted the balance of bodily fluids and weakened the body, consequently shortening one's lifespan (Vigarello 2012: 9, 13–23; Lebrun 1997: 134, 147). Such opinions first began to spread to the Polish royal court, where physicians educated at Western universities, who were treating the wealthiest members of the society, sounded a warning to limit the frequency of baths. Physicians who preferred regular visits to a bath house were suspected of a lack of medical expertise and of using erroneous treatment methods.

The changes in the approach to the issue of bathing were exemplified by the Jagiellonian dynasty, who ruled in Poland, Lithuania, Bohemia and Hungary. Those rulers themselves often enjoyed going to a bath house. They also had a custom of whipping themselves with birch twigs to stimulate their circulation (Stróżecki 1933: 31). However, in the 16th century, they too began following the rule against using a bath house for longer than necessary, for they realised that water and high temperature weakened the body. The last representative of that family, Sigismund II Augustus (1548–1572) cautioned his beloved wife Barbara Radziwiłł against long baths (*Zbiór pamiątek historycznych* 1822: 30). However, in general, it can be said that the state of hygiene at the Polish court appeared decidedly better than in Western Europe in that era.

In 16th-century medical guides addressed to a broader audience, no tendencies leading to limitation of bathing and hygiene could yet be observed. Herbals contained some information on the benefits of bathing. Some reservations only concerned entering a bath house with a full stomach, as it could induce vomiting. Steam baths were also cautioned against in case of some health problems, e.g. eye or tooth issues, catarrh or headache. The anonymous author of the guide *Regimen sanitatis medicorum parisiensium* asserted that periodic visits to a bath house worsened one's eyesight (*Dobrego zdrowia rządzenie* 1532: 13; Falimirz 1534: 45v, 46, 47v, 48v, 49). Following a visit to a bath house, relaxation and avoidance of intimate contact were recommended. Attempts at instilling a certain annual cycle ritual were also made. Certain months were allegedly better for bathing at a bath house (e.g. January, May, July), whereas in others, limitation of the frequency of visits there was recommended. However, although it was recommended to visit a bath house less frequently in December, the need to constantly maintain cleanliness of one's body was still stressed (*Dobrego zdrowia rządzenie* 1532: 15–20). Therefore, an

analysis of medical guides and herbals shows that novel ideas from Western Europe, which recommended the avoidance of baths, were fortunately not supported by Polish authors of medical guides. The source material examined shows specific hygienic standards and the hygienic practices of that era.

Some periods in a person's life required particular care for bodily hygiene. This applied to women who were unsuccessful in trying for a baby. Bathing in water with herbs was a treatment which was supposed to cure infertility. Specifically selected herbal mixtures had a calming and relaxing effect and improved the blood supply to a woman's intimate parts; they also cured inflammatory conditions. Bathing was also recommended to pregnant women who were preparing for childbirth. Physicians recommended daily baths with herbs ten days prior to the planned birth. Specific herbs supposedly had a relaxing effect (Falimirz 1534: 19v). Such a bath prepared a woman's body for childbirth and often helped during the first stage of labour. Giving a newborn their first bath in water with herbs was also a tradition. Foreigners who visited Poland (for example Robert South, who visited Poland in 1674) also stressed the fact that children were regularly bathed, which had a positive impact on their physical development (Basista 2004: 354; Odrzywolska-Kidawa 2016b: 392–393).

The great importance of the custom of bathing in the 16th-century Polish society is evidenced by the number of public baths, which were well-organised and often connected to the town/city's waterworks. The decrease in the number of public bath houses due to the plague and syphilis forced the construction of private baths located inside people's houses (Stróżecki 1933: 27–28). The situation was different in villages where, aside from places marked off as bathing houses, people bathed in summer in brooks, rivers, lakes and ponds, as well as near the well (Modrzewski 2003: 360).

Water was also used for everyday washing of hands and other bodily parts. There existed a custom of washing one's hands before eating. Washing of hands after eating was also recommended, which was justified if one takes into consideration the fact that cutlery was not always used during meals (Odrzywolska-Kidawa 2016b: 407–412). Moralists also recommended remembering to wash one's legs and hair often. The appearance of a hairstyle was particularly important for women, who, wishing to have thicker hair, rinsed it with herbal water infusions. Herbals also contained recipes for how to maintain cleanliness of the oral cavity using clean water, water with added herbal infusions, or water with salt (Falimirz 1534: 11).

Water Therapy

Let us not forget another important form of use of water in the period examined, namely the use of hot springs in medicine. Water therapy has a long history. One can find archaeological remains and written sources evidencing the use of water in therapies dating as far back as ancient cultures and civilisations (Assyria, Babylonia, Egypt, Persia). In his treatise *On Airs, Waters, and Places*, Hippocrates noted the effectiveness of treating bodily indispositions with water (Hippocrates 2014: 12–21). A broader scope of water therapy was recommended by Asclepiades of Bithynia, who, aside from cold water, recommended the use of warm water in the form of steam inhalations, showers, baths and drinking treatments. Ancient Romans regarded water as a medicine to be ingested internally, and also used it for frequent and regular baths. Galen had a similar recommendation (*Leczenie wodą według Pryszyca*: 3).

In 16th-century Poland, the properties of hot springs began to be researched. The author of the first treatise on the properties of hot springs was Wojciech Oczko, the physician of Polish kings, in 1578 (Dywan 2013: 39–65; Odrzywolska-Kidawa 2017: 257–276). He combined a theoretical knowledge derived from ancient authors with his own empirical studies. He characterised various types of waters: hot, cold, sulphuric, copper, iron, silver, calcareous and salty. He examined water in terms of its taste, smell, colour and transparency, as he was convinced that all of those factors had an effect on people's health condition. He also realised that not all spring waters were suited for treating people. Drinking of some of them could even cause death (Oczko 1881: 486, 495).

He detailed hydrotherapy treatments with which he intended to treat his patients. Water was supposed to be applied in the form of tub baths, showers, or pouring of water onto specific points on the head or on other bodily parts which required medical intervention. He also proposed water and mud compresses, drinking treatments and enemas. Those diverse treatment methods depended upon the ailment from which a patient was suffering. The scope of the diseases, ailments and bodily inconveniences curable with water was extremely broad – from skin diseases and articular and muscular pains to neurological, respiratory, digestive, urinary and sexual problems. He also proposed supplementary water therapy for syphilis patients as well as for women with high-risk pregnancies. Spring waters supposedly cured ENT diseases, gums and teeth. Drinking of water allegedly decreased fever in a pa-

tient's body, removed toxins and purified the body from the inside. Hydrotherapy supposedly resulted in sweating, vomiting and bowel movement, allowing the health condition of a patient to improve significantly. According to the physician, water was characterised by its ability to bring to the surface diseases which had previously been stuck inside the body. The medical guide also contained tips on the temperature of the water used during the treatment. Determination of the proper water temperature supposedly depended upon a patient's age, sex and temperament assigned to them according to the principles of humorism (Oczko 1881: 45–51, 501–505, 514, 520).

He also included some interesting observations on hot spring water therapy. He cautioned against overuse of that therapy method and forbade the addition of such water to food. The duration of sulphuric water therapy also depended upon the disease from which a patient was suffering. Proper dosage was supposed to be followed. A patient had to drink between 1.5 and 4 litres of such water (Oczko 1881: 498, 510). Water therapy was supposed to be supplemented by ingesting medicines prescribed by a physician (Mazur 1958: 47–53). Detailed recommendations pertained not only to the course of the therapy itself, but also to such elements as relaxation, clothing, defecation, sleep and rest following treatments, physical activity, diet and sexual abstinence (Oczko 1881: 521–522).

Oczko predicted initial worsening of a patient's condition, but provided ready-made recipes on how to help. One of the methods was supposedly a sulphuric water enema with added herbs; another was simply to suspend the therapy for several days until the negative symptoms ceased (Oczko 1881: 512, 529). That detailed treatise on the hot springs flowing in Poland-Lithuania shows that in the 16th century, great potential was seen in water therapy.

Conclusions

As I have attempted to demonstrate, water was constantly present in the daily life, cuisine and medicine of the 16th-century Poland. Healthy water was distinguished from water harmful to one's health. Water was both used as it was and processed as needed. On the one hand, it was something natural; on the other hand, there existed a strong conviction among people who lived in the examined era that it was extremely important to the functioning of individuals and entire societies.

Bibliography

Sources

- de' Crescenzi P., 1549, *Księgi o gospodarstwie y o opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow, każdemu stanowi potrzebne*, [*Ruralia commode*], translated and partly supplemented by A. Trzeciecki, printed by Helena Unglerowa, Kraków.
- Dobrego zdrowia rządenie [Regimen sanitatis medicorum parisiensium]*, 1532, published and translated [from Latin] by F. Mymer, reprinted by T. Wierzbowski, Series: Biblioteka Zapomnianych Poetów i Prozaików Polskich XVI–XVIII w. [Library of 16th-18th-Century Forgotten Polish Poets and Prose Writers], v. 11, Warszawa 1899.
- Falimirz S., 1534, *O ziołach y o mocy gich. O Paleniu wodek z zioł. O Oleykoch przyprawianiu. O Rzeczach zamorskich. O Zwierzetach, o Ptaczach, y o Ribach. O Kamieniu drogim. O Vrinie, O Pulsie, Y o inych znamionach. O Rodzeniu dzieciak. O Naucze gwiazdeczney. O stawianiu baniek. Y o puszczeniu krwi. O Rządzeniu czasu powietrza morowego. O Lekarsztwach doświadczonych na wiele niemoczy. O Naucze Barwierzkiej [On Herbs and Their Powers. On Brewing of Herbal Vodkas. On Flavouring of Oils. On Oversea Things. On Animals, Birds and Fish. On Precious Stones. On Urine, on Pulse and on Other Hallmarks. On Childbirth. On Astronomy. On Cupping. And on Bleeding. On the Time of Plague. On Well-Tried Medicines for Many Weaknesses. On Medicine]*, printed by Florian Ungler, Kraków.
- Hippocrates, 2014, *De Aere, Aquis, Locis; O powietrzu, wodach i miejscach*, [Hippocrates *On Airs, Waters and Places*], translated into Polish and annotated by A. Marchewka, M. Świder, Series: Fontes Historiae Antiquae, Ed. L. Mrozewicz, M. Musielak, v. XXXI, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Marcin z Urzędowa, 1595, *Herbarz Polski to iest o przyrodzeniu ziół y drzew rozmaitych, y innych rzeczy do lekarzy należących, Księgi dwoje [Polish Herbal, That Is on the Nature of Various Herbs and Trees and of other Physicians' Things, Two Volumes]*, printed by Łazarzowa, Kraków.
- Modrzewski A.F., 2003, *O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore [Four Volumes on the Betterment of the Commonwealth]*, ed. M. Korolko, Piotrków Trybunalski.
- Oczko W., 1578, *Cieplice [Hot Springs]*, printed by Łazarzowa, Kraków. I am using the following edition: W. Oczko, 1881, *Cieplice [Hot Springs]*, reprint by E. Klinek, Warszawa.
- Schneeberger A., 1564, *De bona militum valetudine conservanda liber ex veteribus rerum bellicarum historiis excellentissimorum medicorum libris erutus et secundum sex rerum, ut medici vocant, non naturalium ordinem conscriptus...*, printed by Łazarz Andrysowicz, Kraków. This treatise was translated into Polish and published as: *Księga o zachowaniu dobrego zdrowia żołnierzy [Book on Preservation of Good Health of Soldiers]*, translated by R.A. Sucharski, ed. S. Ilnicki, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2008.
- Siennik M., 1568, *Herbarz to jest Ziól tutecznych, postronnych y zamorskich opisanie: co za moc maia, a iako ich używać tak ku przestrzeżeniu zdrowia ludzkiego, iako ku vzdrowieniu rozmaitych chorob: Teraz nowo, wedle Herbarzow dzisieyszego wieku, y inych zacnych Medykow poprawiony. Przydano Aleksego Pedemontana Księgi*

ośmiory, o tajemnych a skrytych Lekarstwiech [...] [*Herbal, That Is Description of Local, Foreign and Oversea Herbs: Their Powers and How to Use Them Both for Preservation of Human Health and for Curing Various Diseases: Now Revised in Accordance with Modern Herbals and other Good Physicians. Eight Volumes Added by Aleksy Pedemontan on Mysterious and Secret Medicines*], printed by Mikołaj Szarffenberg, Kraków.

Syreniusz S., 1613, *Zielnik Herbarzem z ięzyka Łacinskiego zowią To iest Opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutkow, y mocy Ziół wszelakich Drzew Krzewin y korzenia ich, Kwiatu, Owocow, Sokow Miasg, Zywic y korzenia do potraw zaprawowania Także Trunkow, Syropow, Wodek Lekiwarzew, Konfektow [...]* pilnie zebrane a porządnie zapisane [*Herbal, That is Own Description of the Names, Shapes, Nature, Effects and Powers of All Herbs, Trees, Bushes, Their Roots, Flowers, Fruits, Juices, Cambia, Resins and Roots for Flavouring Meals, as well as Medicinal Beverages, Syrups, Vodkas, Confectionery [...]* Diligently Collected and Neatly Recorded], printed by Bazyli Skalski, printed by Bazyli Skalski, Kraków.

Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce: z rękopismow, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów I znakomych ludzi w kraju naszym [*Collection of Historical Journals on Old Poland: from Manuscripts or Works Published in Various Languages on Poland, and with Original Letters of Kings and Prominent Figures of Our Country*], 1822, published by Julian Ursyn Niemcewicz, v. 4, Warszawa.

Secondary literature

Basista J., 2004, *Rzeczpospolita w oczach cudzoziemców* [*Polish-Lithuanian Commonwealth as Seen by Foreigners*] [in:] *Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji. Wrocław 23–24 października 2004 r.* [*Old Polish View of the World. Conference Materials. Wrocław, 23–24 October 2004*], ed. B. Rok, F. Wolański, Series: *Prace Historyczne – Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego* [*Historical Works – Faculty of History of the University of Wrocław*] vol. 36, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

Dywan T., 2013, *Cieplice w Szkle: nauki staropolskich medyków o leczniczym wykorzystaniu wód mineralnych około 1600 r.* [*Hot Springs in Szkło: Studies of Old Polish Physicians on the Curative Use of Mineral Waters ca. 1600*], „*Analecta*” year XXII, v. 1-2.

Kalnicka Z., 2002, *Woda* [*Water*] [in:] *Estetyka czterech żywiołów. Ziemia, woda, ogień, powietrze* [*Aesthetics of the Four Elements. Earth, Water, Fire, Air*], ed. K. Wilkoszewska, Universitas, Kraków.

Kamper-Warejko J., 2009, *Kilka uwag o historii nazw ziół z poradnika Piotra Krescencjusza (1571)* [*Some Comments on the History of the Names of Herbs from Pietro de' Crescenzi's Guide (1571)*], „*Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* [*Language Studies. Synchronic and Diachronic Aspects of the Polish Language Studies*]” v. 8.

Kamper-Warejko J., 2017, *Polski XVI-wieczny przekład poradnika Piotra Krescencjusza jako świadectwo przenikania kultur* [*The 16th-century Polish Translation of Pietro de' Crescenzi's Guide as Evidence of Cultural Interpenetration*], „*Rocznik Przekładoznawczy. Studia nad teorią i dydaktyką przekładu* [*Translation Theory Annual Bound Volume. Studies on the Theory and Teaching of Translation*]” no. 12.

- Kowalski P., 2007, *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie [Magical Culture. Omen, Superstition, Meaning]*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Lebrun F., 1997, *Se soigner autrefois : médecins, saints et sorciers aux 17e et 18e siècles [Jak dawniej leczono, Lekarze, święci i czarodzieje w XVII i XVIII wieku]*, Polish translation by Z. Podgórska-Klawe, Oficyna Wydawnicza „Volumen” i Dom Wydawniczy „Bellona”, Warszawa.
- Leczenie wodą według Prysznica, ks. Kneippa, Justa, dr. Carton i innych [Water Therapy According to Priessnitz, Rev. Kneipp, Just, Dr Carton and Others]*, ed. J.H., „Biblioteka Zdrowia [Health Library]”, v. 13, no place of publication.
- Łuczak St. SJ, 2014, *Woda w starożytności greckiej i biblijnej [Water in the Greek and Biblical Antiquity]* [in:] *Oblicza wody w kulturze (=Faces of Water in the Culture)*, eds. J. Kucharski, Ł. Burkiewicz, P. Duchliński, Series: Humanitas. Studia kulturoznawcze [Cultural Studies], eds. A. Gielarowski, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, Kraków.
- Mazur M., 1958, *O leczeniu farmakologicznym w uzdrowiskach zalecanym przez Wojciecha Oczkę w XVI w. [On the Pharmacological Spa Treatment Recommended by Wojciech Oczko in the 16th Century]*, „Wiadomości Uzdrowiskowe [Spa News]” v. 3, no. 4.
- Odrzywska-Kidawa A., 2016a, „*Łajno po polsku gównem*”. *Koproterapia w tradycji i kulturze XVI w. [‘Dung or, More Familiarly, Shit.’ Coprotherapy in the 16th-Century Tradition and Culture]* [in:] *Leki i choroby odzwierzęce [Medicines of Animal Origin and Zoonoses]*, ed. L. Wdowiak, B. Płonka-Syroka and A. Syroka, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław.
- Odrzywska-Kidawa A., 2016b, *Mikrokosmos „człowieka poczciwego” według Mikołaja Reja. Studia z antropologii kultury szlachty polskiej XVI w.. Zdrowie – Pożywienie – Higiena [Microcosm of a ‘Good-Natured Person’ according to Mikołaj Rej. Studies in Cultural Anthropology of the 16th-Century Polish Nobility. Health – Food – Hygiene]*, Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza, Częstochowa.
- Odrzywska-Kidawa A., 2017, *Wykorzystanie wód mineralnych oraz błota mineralnego w praktyce leczniczej XVI w. na przykładzie dzieła Cieplice Wojciecha Oczki [Use of Mineral Waters and Mineral Mud in the 16th-Century Medicinal Practice on the Example of Wojciech Oczko’s ‘Cieplice’]* [in:] *Elitarny model europejskiego uzdrowiska – ewolucja koncepcji i jej funkcjonowanie w praktyce [Elite Model of a European Spa – Evolution of the Concept and Its Functioning in Practice]*, ed. B. Płonka-Syroka, M. Mięgała, M. Dąsał, A. Syroka, Series: Kultura Uzdrowiskowa w Europie [Spa Culture in Europe], ed. B. Płonka-Syroka, v. 8, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław.
- Sowina U., 2009, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowoczesnym. Ziemia polskie z Europą w tle [Water and People in Late Medieval and Early Modern Cities and Towns. Poland with Europe in the Background]*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa.
- Stróżecki K., 1933, *Łaźnie w dawnej Polsce i konieczność ich wznowienia [Bath Houses in Old Poland and the Need to Reopen Them]*, Drukarnia Społeczna w Pruszkowie, Warszawa.
- Szostak J., 2006, *Farmakognozja, farmacja galenowa i aptekarstwo w renesansowych zielnikach polskich [Pharmacognosy, Galenial Pharmaceutics and Pharmacy in Polish Renaissance Herbs]*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa.

Vigarello G., 2012, *Historia czystości i brudu. Higiena ciała od czasów średniowiecza*, [Concepts of cleanliness: changing attitudes in France since the Middle Ages], Polish translation by B. Szwarzman-Czarnota, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa.

Kulturowe znaczenie wody z perspektywy XVI-wiecznych polskich przewodników medycznych

Streszczenie

Woda od najdawniejszych czasów miała szczególne znaczenie kulturowe w życiu człowieka. Była tanim i dostępnym dla każdego dobrem. Przez wieki spełniała wiele funkcji. Ludzie wierzyli nawet w jej magiczne działanie. Miała też efekt symboliczny – oczyszczała ciało z grzechów. Jednak w omawianym okresie w zachodniej Europie zaczęto uważać, że picie wody jest szkodliwe dla zdrowia. Mimo takiej opinii w XVI w. wodę pitną w Polsce pili najbiedniejsi chłopcy i mnisi żyjący w ciężkim rygorze klasztornym, ale też monarchowie z dynastii Jagiellonów, którzy obawiali się trucizny. Jednak bogatsze warstwy społeczne piły piwo lub rzadziej wino. Wierzono, że stojąca woda (w zbiornikach) rozprzestrzenia epidemie. Autorzy poradników medycznych twierdzili, że picie takiej wody może powodować bezpłodność, czerwonkę i inne choroby. Dopiero gotowanie wody było sposobem na poprawę jej właściwości. Aby wyeliminować nieprzyjemny zapach, dodawano czosnek, sól i ocet. Z Azji od Tatarów przybył zwyczaj dodawania tzw. zioła tatarskiego, zwanego później tatarakiem. Do wody dodawano również inne zioła (np. miętę, szałwię). Bardziej ceniona była woda płynąca („woda żywa”), gdyż uważano, że picie takiej wody jest zdrowsze.

Słowa kluczowe: woda, przewodniki medyczne, historia medycyny

Mariusz Nowak¹

Konceptualizacja „powinnego” ładu socjo- -politycznego w państwach zachodnich w dobie XIX-wiecznych przemian w myśli krakowskiego konserwatysty Henryka Lisickiego

Streszczenie

Artykuł prezentuje poglądy przedstawiciela krakowskich konserwatystów – Henryka Lisickiego na kwestię XIX-wiecznych przemian społeczno-politycznych w Europie Zachodniej. Jego rozważania, prowadzone z pozycji umiarkowanie zachowawczych, koncentrowały się wokół poszukiwania stabilizacji ładu wewnętrznego tamtejszych państw. Oznaczało to krytykę skrajnych modeli porządków socjo-politycznych, jakie jego zdaniem przyniosły doświadczenia rządów osobistych monarchów, egalitarnej republiki czy autorytarnych dyktatur wojskowych. W refleksji Lisickiego pożądanym modelem ustrojowym była monarchia konstytucyjna, gwarantująca równowagę społeczeństwa w warunkach ówczesnych XIX-wiecznych przemian ekonomicznych i politycznych.

Słowa kluczowe: Galicja, monarchizm, republika, stańczycy

Wstęp

Przedmiotem artykułu jest ukazanie poglądów przedstawiciela krakowskich konserwatystów (stańczyków) Henryka Lisickiego, żyjącego w latach 1839–1899 (Stankiewicz 1972: 450–451), na kwestię pożądanego z punktu widzenia jego światopoglądu porządku socjo-politycznego

¹ Dr hab. Mariusz Nowak, prof. UJK, Instytut Historii Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, ul. Uniwersytecka 17, 25-406 Kielce, e-mail: mariusznowak@ujk.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-6393-0446.

współczesnych mu państw Europy Zachodniej. Zawarte w tytule określenie „powinnego” ładu ustrojowego, wywodzące się ze współczesnych badań Bogdana Szlachty nad XIX-wieczną europejską myślą zachowawczą, miało wskazać na poszukiwanie przez to środowisko rozwiązań adekwatnych do ówczesnych przemian społeczno-politycznych i ekonomicznych na Zachodzie, dokonujących się pod wpływem Wielkiej Rewolucji Francuskiej (Szlachta 2008; 1996).

Krakowscy konserwatyści wobec XIX-wiecznych przemian społeczno-politycznych na Zachodzie

Postać Lisickiego – niemal zapomniana – zasługuje na uwagę historiografii z kilku powodów. Mimo że nie należał do mentorów krakowskich konserwatystów (stańczyków)², takich jak Stanisław Tarnowski, Stanisław Koźmian, Józef Szujski, Walerian Kalinka czy luźniej z nimi związani Paweł Popiel i Michał Bobrzyński, to wpisywał się w nieformalne środowisko związanych z nimi publicystów, m.in. Ludwika Powidaja, Ignacego Skrochowskiego, Bronisława Dembińskiego, Michała Chylińskiego i Ludwika Z. Dębickiego. Na łamach zachowawczej prasy zachodniogalicyskiej („Przeglądu Polskiego”, „Czasu”), ultramontańskiego „Przeglądu Powszechnego” i w wydawanych broszurach i monografiach (Tarnowski 1903) wspierali liderów stańczyków w próbie zdiagnozowania wielopłaszczyznowych przemian dokonujących się w krajach zachodnich pod wpływem rewolucji 1789 r. W swych pracach z pozycji konserwatywnych starali się odpowiedzieć na ich zdaniem kluczowe pytanie: czy XIX-wieczne przemiany na Zachodzie były zjawiskiem bezprecedensowym w dziejach ludzkości?

Z punktu widzenia zachowawców właściwe postrzeżenie powyższej kwestii determinowało przyjęcie określonej postawy wobec metamorfozy ładu socjo-politycznego. Uznając, iż zmiany te były nieodwracalne, uważali jednak, iż duży wpływ na ich kształtowanie

² Stańczycy, krakowscy konserwatyści – ugrupowanie umiarkowane konserwatywnych elit ziemiankich, inteligencko-burżuazyjnych skupione wokół swych krakowskich organów prasowych (dziennika „Czas” i kwartalnika „Przeglądu Polskiego”); propagowali program lojalizmu wobec zaborcy, krytyczni wobec idei irredentystycznej; w historiografii upowszechniali swe poglądy poprzez tzw. krakowską szkołę historyczną; mieli duży wpływ na organy autonomiczne Galicji (nazwa środowiska pochodzi od tytułu ich credo politycznego z 1869 r., wyrażonego w pamflocie politycznym *Teka Stańczyka*); szerzej: Jaskólski 1991.

miały środowiska domagające się (skądinąd różnego poziomu) demokracji stosunków w krajach Okcydentu: liberałów i obozu lewicy – socjalistów i komunistów. Dlatego konserwatyści uznawali, że należy łagodzić skutki propagowanych przez nich, konstruktywistycznych projektów (Jaskólski 1991: 17–34). Środkiem zmierzającym ku temu celowi było zachowanie tzw. tradycyjnych wartości (zasad moralnych i instytucji sprawdzonych w toku dziejów i mimo przemian – nadal użytecznych). Jednocześnie stańczycy jako umiarkowani konserwatyści proponowali unikać skrajności (reprezentowanych przez wspomnianych zwolenników postępu, jak i ich antagonistów – reakcjonistów, odrzucających kompromis i akceptację demokratycznych przemian społecznych będących konsekwencją przewrotu 1789 r.). Dlatego też nie krytykowali *tout à fait* porewolucyjnych norm i instytucji (widząc potrzebę ich funkcjonowania), jak też dopuszczali zachowanie części nadal przydatnych przedrewolucyjnych norm i instytucji. Wpisywali się tym samym w koncept „złotego środka” (*au juste milieu*) reprezentowany przez zachodnich umiarkowanych konserwatystów, zwanych też moderantystami (Bartyzel 2016: 39–41). Akceptowali bowiem diagnozę sformułowaną przez ich mentorów: ewolucyjnego zachowawcę Edmunda Burke’a i francuskich gwarancjonistów Alexisa de Tocqueville’a, François Guizota i Benjamina Constanta (Pieliński 1993; Bartyzel 2004). Wskazani uważali, iż stabilizacji stosunków wewnętrznych we współczesnym Okcydencie nie przyniosły kolejne republiki (we Francji i efemerydy powstające w ciągu XIX w. w niektórych krajach zachodnich) ani dyryżystyczne reżimy monarchów i wojskowych, usiłujące neutralizować zagrożenia ze strony demagogii socjalnej (Szlachta 2002: 6). Idąc za ich wywodami, stańczycy przekonywali, iż „powinny” ład socjo-polityczny miał agregować elementy Dawnego (przedrewolucyjnego) i Nowego (porewolucyjnego) Porządku. Skutki przemian wywołanych przez rewolucję z 1789 r. na Starym Kontynencie dokonywały się w wymiarze społecznym (awans nowych sfer do kręgu dotychczasowych elit ziemiańskich, tj. burżuazji i inteligencji), politycznym (poszerzanie praw wyborczych, co oznaczało wzrost znaczenia „reprezentacji kraju” – parlamentu) i wreszcie ustrojowym (tj. ewolucja monarchii absolutystycznej ku limitowanej kartą konstytucyjną). Stąd wynikała akceptacja stańczyków dla upowszechnienia w zachodniej Europie „powinnego” i zgodnego z aspiracjami społeczeństw modelu ustrojowego, jakim była monarchia konstytucyjna. Ta forma opierała się na adaptacji kluczowych elementów Dawnego Porządku w ramach demokratyzujących się relacji prawnych, gospodarczych i kulturowych. Były

nimi: organicyzm społeczeństwa i hierarchizm, uwarunkowany w owej rzeczywistości względami ekonomicznymi, a dalej: normotwórczy charakter religii objawionej i gradualizm, czyli stopniowość przemian (Bobrzyński 1974, t. 1: 400–405).

Miejsce Lisickiego w środowisku krakowskich konserwatystów

Chociaż Lisicki nie był zaliczany do czołówki stańczyków, to w tym środowisku był niewątpliwie postacią wyróżniającą się. Jak wspominał bliski mu ideowo S. Koźmian, „dość dużo (...) pisał i zawsze dobrze, zawsze rozumnie, nieraz znakomicie, przede wszystkim odważnie” (Koźmian 1899: 596). W świadomości ponadzaborowej opinii publicznej zapisał się jako autor kontrowersyjnej biografii czołowego konserwatywnego ugodowca Królestwa Polskiego doby międzypowstaniowej Aleksandra Wielopolskiego (głównie ze względu na bezkompromisową krytykę idei insurekcji i obrony programu bohatera jego pracy, tj. ułożenia *modus vivendi* polskich elit z caratem; Lisicki 1878, t. 1–2; 1879, t. 3–4). Był także twórcą biografii XIX-wiecznych osobistości polskiego i zachodniego życia politycznego o światopoglądzie zachowawczym (Lisicki 1882, t. 1–2; 1884; 1887; 1892a; 1892b). Nie był to przypadek, gdyż dzieląc ich wizję rzeczywistości, Lisicki dowodził słuszności supremacji idei konserwatywnych nad konstrukcjonistycznymi doktrynami: socjalizmu, komunizmu i częściowo liberalizmu (Lisicki 1869; 1870; 1873). Ta postawa wynikała z recepcji na gruncie polskim rozwijającej się w ciągu XIX stulecia ideologii konserwatywnej zarówno w wydaniu moderantystycznym (umiarkowanym) z E. Burke’em, F. Guizotem i A. de Tocqueville’em, jak i tradycjonalistycznym z Josephem de Maistre’em czy Louisem de Bon Aldem. Niemniej Lisicki przychylił się, podobnie jak stańczycy, do poglądów tych pierwszych (mimo akceptacji przez niego znaczenia rozważań intelektualnych nurtu skrajnie zachowawczego). Zachodni moderantyści mieli wpływ na Lisickiego w zakresie prób tworzenia syntezy procesu dziejowego implikowanego konsekwencjami rewolucji 1789 r. W swym środowisku politycznym zwracał uwagę rozważaniami nad „powinnym” porządkiem społeczno-politycznym, będący kompromisem między Dawnym (przedrewolucyjnym, monarchicznym) i Nowym (porewolucyjnym demokratyczno-republikańskim) Ładem, który przynosiła monarchia konstytucyjna. Jego egzemplifikację znajdował w Anglii wiktoriańskiej.

Elementy konserwatywnego światopoglądu Lisickiego

W swych rozważaniach prowadzonych z pozycji zachowawczych Lisicki kładł nacisk na definiowanie tożsamości Okcydentu, nadal opierającego się – mimo trwającego od nowożytności procesu sekularyzacji – na łacińskim chrześcijaństwie. Podzielał poglądy zachodnich moderantystów z F. Guizotem i E. Burke’em o konieczności osłabienia procesu zeświecczenia (ocenianego przez niego negatywnie), który szczególnie wyrazu ideowego nabral w XIX stuleciu w doktrynach egalitarystycznych – socjalizmu i komunizmu (Lisicki 1892b: 144–147). Środkiem do tego było przywrócenie tzw. tradycyjnym wartościom, wynikającym z religii objawionej i prawa naturalnego, roli fundamentu dla postrewolucyjnego ładu socjo-politycznego w krajach zachodnich. Dlatego Lisicki w swych pracach, podobnie jak inni konserwatywni teoretycy i publicyści (nie tylko w ramach środowiska stańczyków), starał się je skatalogować. Ustalenie „zasad pierwszych” miało otworzyć drogę do prowadzenia kampanii propagującej uświadomienie ogółowi społeczeństwa ich znaczenia normatywnego i praktycznego. Zachowanie tradycyjnych wartości przenosiłoby depozyt dawnej epoki w nowy postrewolucyjny świat. Spełniano tym samym jeden z głównych postulatów mentora umiarkowanych konserwatystów – E. Burke’a – tj. adaptację w ramach Nowego Ładu norm i instytucji, które wywodzą się z prawa naturalnego, nadal wykazywały swoją użyteczność (Burke 1994).

Opisany wysiłek intelektualny był także udziałem Lisickiego, który wykroczył następujący zespół „tradycyjnych wartości”: religia i prawo (będące jednocześnie źródłem i elementem tego katalogu), a dalej: rodzina, obowiązek, własność, władza, organiczna hierarchia, a także „zwyczaj, zasługi oraz godności człowieka” (Lisicki 1871c: 504; 1882, t. 1: 18–29). Paradygmaty te były „twardym rdzeniem” podzielanej przez środowisko Lisickiego doktryny konserwatyzmu (Bartyzel 2001: 8–24). Ich transcendentny charakter skrywał w sobie depozyt teologii człowieka, tj. cel ludzkiej egzystencji w wiecznej komunii ze Stwórcą (Lisicki 1882, t. 2: 269).

Zdiagnozowanie obiektywnego istnienia tych paradygmatów skutkowało zdefiniowaniem antagonizmu konserwatystów z nowatorami-radykałami kontestującymi „tradycyjne wartości”, jak i szerzej – samą transcendencją. Ci zdeklarowani racjoniści, zwolennicy humanizmu naturalistycznego, posługując się dowodami rozumowymi i empirycznymi, negowali prawo naturalne, dualizm cielesno-duchowy człowieka oraz istnienie Boga osobowego. W ocenie Lisickiego popularność sceptycyzmu wobec „tradycyjnych wartości” w XIX-wiecznych społeczeń-

stwach zachodnich była symptomem kryzysu moralnego i społeczno-politycznego: „chorobą wieku (...), niewiarą powszechną (...), przyjęciem zimnego rozumu za kryterium wszelkich zjawisk” (Lisicki 1870: 267). Lisicki widział w tym poważne zagrożenia. Podobnie jak inni zachowawcy twierdził, że różnej proveniencji zwolennicy postępu (liberałowie i obóz lewicy) dążyli do „demontażu dawnego społeczeństwa”. Negacji „tradycyjnych wartości” towarzyszyło bowiem dezawuowanie opartego na nich Dawnego Porządku. Jego uosobieniem była instytucja monarchii, petryfikującej hierarchiczny model społeczny. Zwolennicy postępu proponowali w jej miejsce kontraktualizm i konstruktywizm; czego alternatywą w wymiarze ładu socjo-politycznego była egalitarna wspólnota jednostek zorganizowanych w ramach „państwa ludowego – republiki” (APK, AOM, sygn. 82: 906).

Stosunek konserwatysty do fenomenu rewolucji

Zasygnalizowana kwestia była czołowym zagadnieniem, jakie przeżywało się w rozważaniach Lisickiego – podobnie zresztą jak i innych stańczyków. Przyczynkiem do niej były dzieje współczesnej Francji (Lisicki 1878, t. 1: 129–130; 1892b: 14–18). W jego środowisku politycznym w oparciu o wskazaną egzemplifikację definiowano rewolucję jako antytezę „tradycyjnego Ładu”. Używano bowiem na jej określenie cech atrybutywnych, takich jak: „pierwiastek rozkładu”, „wzburzenie wewnętrznego porządku”, „złamanie hierarchii” czy też „spisek w celu obalenia wszelkiego bytu i wszelkich prawowicie istniejących instytucji” (Ludwikowski 1976: 68–69). Lisicki wypracował własną definicję rewolucji. Różnił się w niej od części umiarkowanej liberalnych i zachowawczych elit intelektualnych Europy Zachodniej pozytywnie etykietyzujących rewolucję jako postępowy przełom. Określał ją bowiem w kategoriach działań konspiracyjnych mających za cel obalenie *status quo* przy użyciu siły. Lisicki uważał, że pozwalało to uniknąć uproszczeń i nieprecyzyjności opisu rzeczywistości w ujęciu historycznym, jak i polityki bieżącej.

Rewolucja była dla niego *mal du siècle*, co oznaczało, iż jej protaści popełniali ontyczny błąd: projektowali Nowy Porządek, odrzucając transcendentne prawa naturalne. W efekcie uniwersum powstałe z ich konstruktywistycznego konceptu negowało dotychczasowy, historycznie ukształtowany ład socjo-polityczny (Lisicki 1874: 4). Zdaniem Lisickiego wyjaśniało to kwestię, dlaczego państwa dotknięte rewolucją nie mogły osiągnąć stabilizacji wewnętrznej. Potwierdzały to dzieje XIX-

wiecznej Francji zmagającej się z wielokrotnymi przewrotami legitymizowanymi – jak się okazywało przejściowo – przez kolejne zmiany ustrojowe. Dawały one przesłanki do konstatacji, iż rewolucje „sprowadzają wielkie klęski, pokazujące, dokąd prowadzi pogarda dla praw Bożych” (Lisicki 1878, t. 1: 130–131). Symptomaticznie tego upadku było odrzucenie zasady prymarnej wynikającej z prawa naturalnego, tj. hierarchizmu i organicyzmu. Z tego zapewne powodu propozycje radykałów w czasach Wielkiej Rewolucji Francuskiej w zakresie egalitarystycznej organizacji społeczeństwa czy zniesienia pauperyzmu w praktyce zostały tylko częściowo zrealizowane. Miało to swoje fatalne konsekwencje.

W opinii Lisickiego w ciągu XIX stulecia postulaty te nadal oddziaływały inspirująco na kolejne pokolenia demagogów socjalnych. Posługiwali się nimi dla podważania fundamentalnej kwestii, tj. instytucji własności prywatnej, na której zasadzała się historyczna nierówność majątkowa (czyli hierarchia – uwarstwienie społeczne). Alternatywą miało być uspołecznienie własności. Tak postawiony paradygmat powodował zakwestionowanie klasowej stratyfikacji społeczeństwa poprzez zniesienie podziału na posiadających i nieposiadających (tych pierwszych, w zależności od cenzusu majątkowego – także uprzywilejowanych w zakresie prawnym; Lisicki 1871a: 297). Symptomatyczne w tej kwestii były wydarzenia związane z kolejną rewolucją we Francji w 1848 r. (a zwłaszcza nieudane powstanie robotników paryskich w czerwcu t.r.). Środowiska socjalistów i komunistów posługiwały się wówczas postulatem radykalnego rozwiązania pauperyzmu – na zasadzie antytetycznego *status quo*. Tworzyło to nową sytuację, gdyż klasy nieposiadające zyskały atrakcyjną osnowę światopoglądową, indoktrynowane i kierowane przez zaangażowanych fanatycznych demagogów socjalnych. Nie zdołały jej zneutralizować ograniczone reformy społeczne prowadzone przez umiarkowane elity II Republiki i epoki II Cesarstwa. Stąd zdaniem Lisickiego radykalne programy powracały na gruncie francuskim w postaci skrajnie egalitarystycznej rewolty – Komuny Paryskiej oraz w pierwszych latach nowej formacji ustrojowej we Francji – III Republiki.

Konkludując, należy zaznaczyć, że krakowski konserwatysta dowodził w swych publikacjach, iż XVIII- i XIX-wieczne rewolucje socjalne nie zdołały ustanowić stabilnego ładu socjo-politycznego i gwarancji praw jednostki. Tworzyły tylko nieustanne zagrożenie dla współczesnych mu społeczeństw ze względu na coraz silniejszą radykalizację działań ich zwolenników (Lisicki 1892b: 124).

W poszukiwaniu „powinnego” ładu socjo-politycznego dla XIX-wiecznych krajów zachodnich: monarchia czy republika?

Długotrwały chaos wewnętrzny w państwie objętym rewolucją (czego przykładem miała być dla Lisickiego Francja) prowadził do podważania przewidywalności, a zatem pewności istnienia ładu we wszystkich płaszczyznach relacji międzyludzkich. Rewolucja zrywająca z historyczną ciągłością deformowała podstawowe kategorie etyczno-moralne oraz instytucje formujące społeczeństwa, tj. władza-państwo, organicyzm (podziały społeczne) i hierarchizm (czego uosobieniem była rodzina). Te definiowały bowiem ramy, a zatem miejsce każdej jednostki w doczesności (Lisicki 1879, t. 3: V; 1884: 194–195). Uważał przy tym, że miały one swe usankcjonowanie w postaci prawa naturalnego nadanego przez Stwórcę w ramach kosmicznego planu wobec ludzkości (eschatologicznej wspólnoty Boga ze stworzeniem). Stąd Lisicki wyciągał wniosek, że „powinny” ład socjo-polityczny był determinowany organicyzmem, a zatem miał zasadzać się na hierarchii społecznej. Powyższe warunki spełniało jedynowładztwo (monarchia). Kwestionował zatem wizję lansowaną przez rewolucyjnych kontestatorów tego tradycyjnego-organicznego-hierarchicznego ładu, a zwolenników egalitarnej-demokratycznej wspólnoty, której uosobieniem była republika. Ci ostatni przeciwstawiali się bowiem hieratycznej dynastyczności jedynowładztwa, sankcjonującego uwarstwienie społeczne oparte na dziedzicznych elitach ziemskich. Lisicki dowodził, że radykałowie upraszczali rzeczywistość. Wbrew ich insynuacjom w monarchii nie było bezwzględnego prymatu jedynowładcy, gdyż współodpowiedzialność za ład spoczywała na sferach przywódczych poprzez tzw. ciała pośredniczące (grupy społeczne, zawodowe, religijne itp.). Jak twierdził Lisicki, były to „wielkie ciała ukonstytuowane, magistratura mieszczańska, duchowieństwo i szlachta, za pośrednictwem których monarcha rządził [ale i które] jego władzę ograniczały” (Lisicki 1892b: 126; 1882, t. 1: 32–34). Istnienie „ciał pośredniczących” chroniło jednostkę funkcjonującą w ramach określonej warstwy społecznej przed nadużyciami aparatu państwowego monarchii. Symptomem tego było funkcjonowanie reprezentacji stanowej jako ciała doradczego oddziałującego na decyzje władcy (Jaskólski 1991).

Natomiast idea „państwa ludowego” – republiki – której władza miała charakter kolegialny i pochodziła z wyborów dokonywanych przez ogół, była dla Lisickiego nie do przyjęcia. Krakowski konserwatysta uważał, że jej egalitarny charakter uniemożliwiał określenie relacji między jednostkami, a patrząc szerzej – odkrycie tożsamości wynikającej

z zasady hierarchii i posłuszeństwa. Przyczyną był brak zdefiniowanego uwarstwienia społecznego, opartego na różnicach prawnych i ekonomicznych. W ocenie Lisickiego idea egalitarnej wspólnoty była mrzonką: w tym modelu istniały bowiem tylko wyizolowane, pozbawione praw jednostki stojące w obliczu onnipotentnego państwa (Lisicki 1879, t. 4: 137). Obawy w tej mierze wynikały z niechęci do rosnącej roli fenomenu wspólnoty kulturowej i politycznej narodu i nacjonalizmu, który mógł zostać wykorzystany przez liderów państwa ludowego do mobilizacji wewnętrznej, jak i agresywnej polityki zewnętrznej. W krytyce republiki nie odbiegał od poglądów swego rodzimego środowiska, zarzucającego jej centralizm. Ten miał bowiem za cel homogenizację majątkową i światopoglądową, niszczącą naturalnie formujące się sfery przywódcze (np. Kalinka 1880: 564–565; Tarnowski 1885: 279–280).

Antytetyczne zestawienie hierarchizmu (monarchii) z egalitaryzmem (republika) odzwierciedlało umiarkowany konserwatyzm Lisickiego. W tej optyce preferowaną formą było jedynowładztwo, ograniczone ustawą zasadniczą (monarchia konstytucyjna). Odrzucał zatem, podobnie jak inni stańczycy, personalizm jedynowładcy (*ancien regime*). Absolutyzm, czego przykładem były rządy ostatnich Bourbonów we Francji, stanowił dewiację „powinnego” ładu monarchicznego. Oparł się bowiem na centralizmie zarządzania, co implikowało regresję ciał pośredniczących. Skutkiem tego była dominacja biurokracji, prowadząca do osłabienia autorytetu monarchy i monarchii. Paradoksem, na który zwrócił uwagę nie tylko Lisicki, lecz także inni stańczycy (S. Tarnowski), było zachowanie przez rewolucjonistów, którzy obalili monarchię we Francji, ścisłej kontroli administracji nad społeczeństwem, jak w czasach *ancien regime*. Ten stan implikował napięcia i konflikty wewnętrzne. Z kolei monarchia konstytucyjna łagodziła je dzięki parlamentowi – reprezentacji opinii publicznej – łączącemu interesy różnych grup z interesem ogółu. Tym samym kształtowała się równowaga między ośrodkami władzy: monarchią, parlamentem, rządem (Adamus 1964: 65–73; Szlachta 2005: 131–152).

Lisicki, mimo iż w swych pracach, takich jak np. *Klemens Metternich...* (1884) czy *Talleyrand* (1892), wiernie bronił zasad konstytucjonalizmu, nie okazał się przy tym bezkrytycznym dogmatykiem. Wskazywał także słabe strony „monarchii ograniczonej kartą”, wynikające z tendencji destrukcyjnych, identyfikowanych ze skutkami pośpiesznej demokratyzacji życia publicznego Zachodu. Głównym ich źródłem był brak edukacji politycznej szerokich sfer społecznych. Te, ulegając wpływowi radykalnych haseł ugrupowań skrajnych (socjaliści i komuniści), okazywały się czynnikiem nieprzewidywalnym dla porządku we-

wewnętrznego, żądając natychmiastowej realizacji pretensji o charakterze windykacji majątkowej. Podobnie jak inni krakowscy konserwatyści konstatawał, iż elity odpowiedzialne za utrzymanie ładu (zarówno w kolejnych odsłonach francuskich republik, jak i monarchiach Okcydentu), nazywane przez niego nieprzypadkowo „partią porządku” (*partie l'ordre*), starając się ograniczyć zagrożenia ze strony demagogów, posuwały się nawet do wprowadzania autorytarnych metod władzy (Kozmian 2001: 30–58; Popiel 1880: 34–45).

Szczególnie niebezpieczne było przyjęcie konceptu dyktatury wojskowej (cezaryzmu), mającej drogą nadzwyczajnych środków zdławić zagrożenie ze strony rewolucjonistów. Zdaniem Lisickiego jej zawieszenie wynikało z organicznej sprzeczności między konstruktem monarchii (zwłaszcza konstytucyjnej) a dyktaturą cieszącego się autorytetem armii dowódcy. Problem dotyczył nie tylko powstania faktycznie dwóch ośrodków kierowniczych w państwie i rywalizacji między nimi o władzę. Lisicki uważał, iż szczególnym problemem było usankcjonowanie nadzwyczajnej władzy dyktatury wojskowej w ramach państwa rządzącego się konstytucją. Niebezpieczeństwem był problem mechanizmu wygaszenia stanu nadzwyczajnego po ustaniu zagrożenia ze strony rewolucjonistów. Zwracał uwagę na zagrożenie dla ładu konstytucyjnego, w sytuacji gdy centralizm i autorytarne metody sprawowania władzy zdawały się ustanawiać skuteczność rządzenia (Tarnowski 1886: 451–455, 733; Bobrzyński 1957: 364–366). Przestrzegał przed iluzją łatwych rozwiązań mających przynieść stabilizację wyczekiwaną przez opinię publiczną krajów zachodnich. Wobec stałego zagrożenia ze strony radykalizmu socjalnego właściwym kierunkiem działań politycznych było przyjęcie postulowanego przez umiarkowanych zachowawców konceptu „złotego środka” (Lisicki 1889: 499). Panaceum na kryzys państw Okcydentu miał być nie tyle konstrukcjonizm racjonalistów czy rygoryzm reżimu kontrrewolucyjnego, lecz umiar w dozowaniu zmian (nieuchronnych w ramach ludzkich *res gestae*) w sferze swobód jednostki-obywatela (Szlachta 1993: 31–38).

Monarchia konstytucyjna – optymalnym ładem ustrojowym Okcydentu (przypadek angielski)

Charakterystyczne, że stańczycy, z którym związany był Lisicki – jak i analogiczne do nich środowiska polityczne w krajach zachodnich – proponowali wyjście, poza spór między Dawnym i Nowym Ładem. Było to możliwe przy założeniu, iż determinantą ludzkich dziejów był postęp,

rozumiany jako poszerzanie ram wolności w wymiarze prawnym i społecznym. Stańcycy (w tym i Lisicki) zastrzegali, iż stabilność społeczeństwa poddanego zmianom powinna się opierać na moralności wynikającej z religii i związanych z nią tzw. tradycyjnych wartości. Powyższe warunki spełniał ład socjo-polityczny w postaci monarchii konstytucyjnej a ściślej, jej egzemplifikacja – Anglia doby wiktoriańskiej (Wodzicki 1866: 430–434, 436–446; Popiel 1880: 15–29). Ona to – będąca częścią wspólnoty europejskiej, ale też cechująca się szeregiem swoistych cech politycznych, społecznych i kulturowych – została na swój sposób „odkryta” przez umiarkowane elity Starego Kontynentu, zwolenników tradycji i porządku. Przyczynił się do tego twórca ewolucyjnego konserwatyzmu – E. Burke. Do tej szerokiej grupy należeli także krakowscy konserwatyści, którzy ulegali sile argumentacji publicystyki, także swych francuskich odpowiedników wyrażających się aprobatywnie na temat rzeczywistości nad Tamizą (Lisicki 1872: 495; Szujski 1991: 67–78; Koźmian 1873: 337–339). Stańcycy uważali za fałszywy pogląd rewolucjonistów o możliwości pogodzenia idei wolności i równości (w imię którego w ciągu XIX w. doszło do przewrotów na Zachodzie). Paradoks polegał na tym, iż w sąsiedniej Anglii rzeczywistość zdawała się przeczyć miazmatom radykałów. Zaprzeczała także kasandrycznym wizjom reakcjonistów przekonujących, iż proces historyczny ma charakter linearny i prowadzi nieuchronnie do upadku Zachodu, opanowanego przez nihilistyczną dyktaturę rewolucjonistów (Szlachta 2008: 343–355).

Także Lisicki widział w monarchii angielskiej wcielenie idei burke’owskiej roztropności, tj. umiejętności zachowania równowagi między „tradycyjnymi wartościami” tożsamymi dla Albionu a presją demokratyzujących się sąsiednich krajów Starego Kontynentu. Jak uważał, analogicznym fenomenem były, paradoksalnie, znajdujące się w centrum Europy Prusy (Dutka 2015: 193–213). Oznaczało to zakwestionowanie tezy, iż alternatywą *ancien regime* był – na zasadzie inwersji – egalitarny republikańizm. Stąd nieprzypadkowo w kilka miesięcy po upadku powstania paryskich komunardów Lisicki wyprawił się do Londynu. Wyraźnie szukał próby reintegracji konceptualnej swego konserwatywnego światopoglądu. Wynikiem podróży był cykl felietonów, w których antytecznie zestawiał realia formującej się wówczas III Republiki z angielską monarchią (Lisicki 1871a: 104–131). W świetle enuncjacji Lisickiego wyższość tej ostatniej wynikała z ewolucyjnej stopniowości przemian ładu socjo-politycznego (monarchia parlamentarna formująca się w okresie XVIII–XIX w. miała się wyłonić z kryzysu XVII-wiecznego absolutyzmu Stuartów). Podkreślał także fenomen angiel-

skiego konserwatyizmu i jego pożądaną cechę, tzn. umiarkowanie. Zasadzał się on z jednej strony na unikaniu skrajności, tj. dążności do zachowania *status quo* za wszelką cenę, a z drugiej – na akceptacji postulatów egalitarystycznej demagogii socjalnej. Było to wyraźne nawiązanie do paradygmatu postulowanego także przez krakowskich zachowawców z Popielem na czele, tj. „porządku w wolności” (Dutka 2015: 68–69). Kluczowym czynnikiem decydującym o sukcesie monarchii angielskiej była instytucja jedynowładcy – depozytariusza „Korony”. Ta w wymiarze ideowym była ponadczasowym konstruktem ciągłości państwowej, a w wymiarze politycznej *praxis* – zwornikiem ładu konstytucyjnego jako aktywnego uczestnika życia publicznego i procedur legislacyjnych (Lisicki 1871c: 493–495), tym bardziej iż określenie jego kompetencji osłabiało antagonizm „między sprawą monarchii i sprawą narodu” dzięki roli parlamentu o możliwie szerokiej reprezentacji społecznej (Lisicki 1892b: 252). Z punktu widzenia elit monarchia konstytucyjna dawała, zgodną z ich interesami, rękojmię osiągnięcia stabilizacji wewnętrznej (poprzez zachowanie wpływu na sferę decyzyjną w państwie i neutralizację kontestatorów *status quo*).

Afirmacja wskazanego ładu ustrojowego była potwierdzana aktywnością społeczno-polityczną Anglików rekrutujących się z różnych sfer, jaką z podziwem obserwował Lisicki we współczesnym mu państwie królowej Wiktorii. Dowodem tego była akceptacja dla ładu monarchicznego i to nawet ze strony środowisk postępowych. Te, dążąc do demokratyzacji stosunków wewnętrznych, działały bowiem w sferze publicznej w oparciu o uznane mechanizmy prawno-polityczne w Anglii (poprzez mityngi czy petycje składane do Izby Gmin). Z drugiej strony budowa nowoczesnych partii politycznych (konserwatywnej i liberalnej) w połowie XIX w., opierających się na kierownictwie skupionym w parlamencie, a odwołujących się do skodyfikowanego programu cieszącego się poparciem struktur terenowych, dowodziła, zdaniem Lisickiego, skuteczności absorpcji tendencji demokratycznych przez czynnik arystokratyczny. Masowość tych organizacji powodowała uzależnienie liderów reprezentujących elity posiadające od poparcia, jakim cieszyli się w wymiarze lokalnym. W konsekwencji ład socjo-polityczny monarchii konstytucyjnej w Anglii niwelował groźbę radykalizmu i oddziaływania demagogii socjalnej na rzesze elektoratu, tym bardziej że ten poszerzał się stopniowo, w wyniku kolejnych reform ordynacji wyborczej (Lisicki 1891: 229; 1871c: 490–498).

W ocenie Lisickiego w ciągu XIX w. elity polityczne i majątkowe Anglii prowadziły skuteczne działania perswazyjne wobec innych sfer społecznych, poprzez adaptację gradualizmu, czyli ewolucyjnych i ogra-

niczonych zmian pewnych norm i instytucji uznanych za anachroniczne; zasadniczo nie podważając dotychczasowego systemu ustrojowego (por. Starzinger 1965). Stąd też miał wynikać sukces angielskiej monarchii konstytucyjnej, która tym samym zminimalizowała zagrożenie ze strony przewrotu rewolucyjnego. W swych rozważaniach antycypował, że posługując się wzorcami rozwiązań socjo-politycznych znad Tamizy, także inne monarchie kontynentalne Europy Zachodniej miały możliwość ustabilizowania ładu wewnętrznego. Doświadczenia XIX stulecia dowiodły, że warunkiem homeostazy współczesnych państw było utrzymanie *continuum* między równością a wolnością w oparciu o gwarancje prawne (konstytucyjne). Ten ostatni czynnik legitymizował system, na którego straży stały „stare” elity (arystokratyczno-ziemiańskie). Reprezentując umiarkowanie konserwatywny etos, skutecznie dokooptowały do siebie „nowe” sfery przywódcze – sfery mieszczańskie. Lisicki konstatawał powstanie nowej elity (władzy, prestiżu i bogactwa, tzw. notabli), do której obok właścicieli ziemskich przynależały *bourgeois* handlowa i przemysłowa, biurokracja centralna i prowincjonalna, kierownictwo ugrupowań politycznych i wpływowe kręgi opiniotwórcze (Lisicki 1889, 500; 1884: 204–207). W monarchii konstytucyjnej poszerzenie warstwy przewodniej wzmacniało system, zgodnie z burke’owskim paradygmatem prudenckiej (roztropnej odpowiedzialności) elit wobec ogółu obywateli, przy czym kryterium przynależności określało nie tyle pochodzenie, ile zdolności jednostki lub jej stan zamożności (Tudesq 1964: 232–239). Lisicki zgadzał się z podstawowym założeniem aksjologicznym socjologii politycznej, prezentowanym przez A. de Tocqueville’a, iż państwo, było emanacją dominacji sfer posiadających (ziemskich i burżuazyjnych), utrzymujących wpływ na całość życia ekonomicznego i politycznego. Kluczem do tego była koncesjonowana demokratyzacja poprzez funkcjonowanie katalogu praw obywatelskich (wolności, w zakresie prawa, sfery politycznej oraz nienaruszalności własności prywatnej), dodatkowo dozowana przez zastosowanie „filtra opinii”, czyli reprezentacji parlamentarnej (Lisicki 1892b: 158–161; Burke 1994: 166–175).

Lisicki uważał, iż korygowanie zasięgu praw politycznych w monarchii konstytucyjnej (w zależności od specyfiki poszczególnych krajów zachodnich) miało być przejściowe. Takie wnioski wysnuwał na podstawie doświadczeń angielskiego wzorca – państwa królowej Wiktorii. Gradualizm poszerzania prawa wyborczego na sfery drobnomieszczańskie, chłopskie i robotnicze służył bowiem ich odpowiedniej polityzacji pod egidą elit-notabli. Zgodnie z doświadczeniami angielskimi kooptacja ogółu do udziału w życiu publicznym miała odbywać się przy akceptacji monarchii, ściśle zdefiniowanego zasadami prawnymi (kartą

konstytucyjną). Edukacja polityczna, odrzucająca działania łamiące system ustrojowy, zasadzała się na kształtowaniu świadomej postawy zaangażowania obywatelskiego w dobro wspólne (czyli państwo, którego uosobieniem była instytucja „Korony”). Warunkiem harmonijnego rozwoju społeczeństw zachodnich było zatem upowszechnienie postawy przypisywanej dawniej arystokracji, tj. odpowiedzialności za losy kraju. Postulatywnym paradygmatem miało być łączenie ideałów szlachectwa z etyką chrześcijańską i kolportowania go jako etosu notabli – elit monarchii konstytucyjnej (Szlachta 2008: 352–354). W powyższym modelu ustrojowym kryło się antidotum na przewyciężenie zagrożenia ze strony paradygmatu rewolucjonistów mówiącego, iż niedomagania porządku społeczno-politycznego należy niwelować przez radykalne i gwałtowne zmiany (Lisicki 1889: 493).

Zakończenie

Podsumowując analizę rozważań krakowskiego konserwatysty, Henryka Lisickiego, na temat postulatywnego, „powinnego” ładu społeczno-politycznego w XIX-wiecznych krajach zachodnich, należy stwierdzić, że w jego ocenie – podobnie jak i szerzej reprezentowanego przez niego środowiska – zadanie neutralizowania ekstremistów i łagodzenia napięć społecznych mogła spełniać monarchia konstytucyjna. Odrzucał on tym samym koncept republiki jako konstruktywnego środka stabilizacji społecznej. Lisickiego republika zrażała do siebie antytetycznym konstruktywizmem i kontraktualizmem w stosunku do prawa naturalnego i wynikających z niego „tradycyjnych wartości”, a będących komponentami monarchii (także konstytucyjnej). Konstrukty jedynowładztwa, obok „filtra reprezentacji” (parlamentu i rządu), jednego z elementów porządku ustrojowego, ograniczonego zdefiniowanymi kompetencjami, dowodził roztropnej polityce szerokiej platformy sfer posiadających. Konstytucjonalizm wprowadzał i upowszechniał koncyliacyjne mechanizmy rozwiązywania kwestii spornych w sferze publicznej. Zdaniem Lisickiego tak uformowany system przedstawicielski był jedynym, jaki gwarantował obywatelowi ochronę przed dewiacjami personalizmu monarszego (absolutyzmu), autorytarnej dyktatury (cezaryzmu) i egalitarnej republiki. Wskazany model jedynowładztwa w egzemplifikacji wiktoriańskiej Anglii zdawał się rozwiązywać podstawowy problem polityczny XIX stulecia, tj. zdefiniowania ładu socjo-politycznego gwarantującego równowagę między równością a wolnością. W ślad za swymi mentorami

(A. de Tocqueville’em, B. Constantem, A. de Custine’em i F. Guizotem, a zwłaszcza E. Burkem), potwierdzał empiryczny charakter sztuki rządzenia, umiarkowania i adekwatności teorii do *praxis* oraz odrzucenia jakobińskiej gnozy politycznej.

Literatura

- Archiwum Państwowe w Kielcach (APK) Archiwum Ordynacji Myszkowskich (AOM), sygn. 82.
- Bobrzyński M., 1957, *Z moich pamiętników*, Ossolineum, Wrocław.
- Bobrzyński M., 1974, *Dzieje Polski w zarysie*, t. 1, oprac. M. Serejski, A.F. Grabski, Wydawnictwo PIW, Warszawa.
- Burke E., 1994, *Rozważania o rewolucji we Francji i o debatach pewnych towarzystw londyńskich związanych z tym wydarzeniem, wyrażone w liście, który miał zostać wysłany do pewnego gentelmana w Paryżu*, wstęp P. Kłoczowski, Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”, Kraków.
- Kalinka W., 1880, *Sejm Czteroletni*, t. 1, Drukarnia „Czasu”, Kraków.
- Koźmian S., 1873, *Przegląd polityczny*, „Przegląd Polski”, z. 12(4).
- Koźmian S., 1899, *Henryk Lisicki. Wspomnienie pośmiertne*, „Przegląd Polski”, z. 9(3).
- Koźmian S., 2001, *Bezkarność: wybór pism*, oprac. B. Szlachta, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków.
- Lisicki H., 1869, *Kometa*, Drukarnia UJ, Kraków.
- Lisicki H., 1870, *Błędne ogniki*, cz. 1, „Przegląd Polski”, z. 4(2).
- Lisicki H., 1871a, *Notatki podróżne*, cz. 1, „Przegląd Polski”, z. 4(2).
- Lisicki H., 1871c, *Notatki podróżne*, cz. 3, „Przegląd Polski”, z. 6(3).
- Lisicki H., 1872, *Korespondencja z Paryża. List z Francji, 25 sierpnia 1872*, „Przegląd Polski”, z. 2(1).
- Lisicki H., 1873, *Serafina*, Drukarnia Leona Paszkowskiego, Kraków.
- Lisicki H., 1874, *Listy z Ameryki*, „Przegląd Polski”, z. 4(2).
- Lisicki H., 1878, *Aleksander Wielopolski (1803–1877)*, t. 1–2, Drukarnia „Czasu”, Kraków.
- Lisicki H., 1879, *Aleksander Wielopolski (1803–1877)*, t. 3–4, Drukarnia „Czasu”, Kraków.
- Lisicki H., 1882, *Antoni Zygmunt Helcel 1808–1870*, t. 1–2, Drukarnia Ludowa, Lwów.
- Lisicki H., 1884, *Klemens książę Metternich, 1775–1859*, „Przegląd Powszechny”, z. 1(3).
- Lisicki H., 1885, [rec.], *„Jan Ostroróg, studium z literatury politycznej” napisał M. Bobrzyński (Kraków 1881)*, „Przegląd Powszechny”, z. 1(5).
- Lisicki H., 1887, *Alfred książę Windisch-Graetz, feldmarszałek austriacki 1787–1862*, Drukarnia „Czasu”, Kraków.
- Lisicki H., 1889, *Z dziejów domu Koburgów*, „Przegląd Polski”, z. 3(1).
- Lisicki H., 1891, *Polityka Austrii podczas trzeciego rozbioru Polski*, „Kwartalnik Historyczny” 1891, t. 5.
- Lisicki H., 1892a, *Napoleon III i Włochy*, Drukarnia „Kraju”, Warszawa.
- Lisicki H., 1892b, *Talleyrand*, Drukarnia „Czasu”, Kraków.
- Popiel P., 1880, *Choroba wieku*, Drukarnia „Czasu”, Kraków.
- Szujski J., 1991, *O fałszywej historii jako fałszywej mistrzyni fałszywej polityki*, oprac. H. Michalak, PIW, Warszawa.

- Tarnowski S., 1885, [rec.], *Albert Sorel, L'Europe et la Revolution Francaise (Paris 1885)*, „Przegląd Polski”, z. 1(1).
- Tarnowski S., 1886, *Studia do historii literatury polskiej: pisarze polityczni XVI wieku*, t. 2, Drukarnia „Czasu”, Kraków.
- Tarnowski S., 1903, *O „Czasie” i jego redaktorach. Wspomnienie półwiekowego czytelnika*, Drukarnia „Czasu”, Kraków.
- Wodzicki L., 1866, *Sprawa ustawy wyborczej w Anglii*, „Przegląd Polski”, z. 6(2).
- Adamus J., 1964, *O kierunkach polskiej myśli historycznej*, Łódzki Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Bartyzel J., 2001, *Konserwatyzm bez kompromisu. Studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce w XX wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Bartyzel J., 2004, „*Umierać, ale powoli!*”. *O monarchistycznej i katolickiej kontrrewolucji w krajach romańskich 1815–2000*, Wydawnictwo „Arcana”, Kraków.
- Bartyzel J., 2016, *Prawica, nacjonalizm, monarchizm. Studia politologiczno-historyczne*, Wydawnictwo von Borowiecky, Radzymin.
- Dutka W., 2015, *Zapomniany stańczyk. Rzecz o Stanisławie Koźmianie (1836–1922)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Jaskólski M., 1991, *Kaduceus. Historia – naród – państwo. Zarys syntezy myśli politycznej konserwatystów krakowskich w latach 1866–1934*, Wydawnictwo PWN, Kraków.
- Pieliński K., 1993, *Konserwatyzm jako osvajanie chaosu świata empirycznego (przypadek Edmunda Burke’a)*, Dom Wydawniczy i Handlowy „Elipsa”, Warszawa.
- Ludwikowski R.R., 1976, *Konserwatyzm Królestwa Polskiego w okresie międzypowstańowym (z rozważań nad ideologią i polityką)*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- Stankiewicz W., 1972, *Lisicki Henryk (1839–1899)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, Ossolineum, Warszawa.
- Starzinger V.E., 1965, *Middlingness. Juste milieu Political Theory in France and England, 1815–1848*, University Press of Virginia, Charlottesville.
- Szlachta B., 1993, *Problem wolności w ujęciu konserwatysty*, „Uniwersitas”, nr 4.
- Szlachta B., 1996, *Lad. Kościół. Naród*, Wydawnictwo „Aureus”, Kraków.
- Szlachta B., 2002, *Państwo i prawo w polskiej myśli konserwatywnej do 1939 roku. Antologia myśli prawnoustrojowej konserwatystów polskich*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa.
- Szlachta B., 2008, *Szkice o konserwatyźmie*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków.
- Tudesq A.-J., 1964, *Les grands notables en France (1840–1849). Étude historique d'une psychologie sociale*, Presse Universitaires de France, Paris.

Conceptualization of the "should" socio-political order in Western countries in the period of nineteenth-century changes in the thinking of Krakow conservative, Henryk Lisicki

Abstract

The article presents the views of the representative of Krakow conservative – Henryk Lisicki on the subject of nineteenth-century socio-political changes in Western Europe. His reflections focused on the search for stability of the internal order of those countries, conducted from a moderately conservative position. This meant criticizing the

extreme models of socio-political orders that he believed the experience of personal monarchs, an egalitarian republic or authoritarian military dictatorships had brought. In the context of his reflections, the "should" political model was the constitutional monarchy, ensuring the balance of society (even within a strongly diversified one, under the influence of contemporary economic changes), guarantees of civil rights as well as centers of power: the monarch and the representation of the general public, i.e. parliament.

Key words: Galicia, monarchism, republic, stanczycy

Adriana Merta-Staszczak¹

Udział społeczności żydowskiej w odbudowie życia gospodarczego Dolnego Śląska w latach 1945–1949

Streszczenie

Odbudowa życia społeczności żydowskich po wojennej traumie na Ziemiach Zachodnich wpisała się w potrzebę rekonstrukcji i uruchomienia zakładów przemysłowych i warsztatów rzemieślniczych będących priorytetem w rozwoju państwa. Osiedlający się na Dolnym Śląsku Żydzi skupiali się w powstających komitetach, których głównym zadaniem była opieka nad repatriantami oraz ich aktywizacja zawodowa (produktywizacja). W artykule został przedstawiony proces zatrudniania dolnośląskich Żydów w przemyśle państwowym, tworzenia spółdzielni i warsztatów indywidualnych, które stanowiły istotny element odbudowy gospodarczej tego regionu².

Słowa kluczowe: historia, Dolny Śląsk, Wojewódzki Komitet Żydowski, przemysł, odbudowa gospodarcza

Wstęp

Jednym z elementów polskiej gospodarki po 1945 r. było tworzenie spółdzielczości żydowskiej, która miała zapewnić Żydom możliwość utrzymania się, poprawę sytuacji materialnej i osiągnięcie stabilizacji życiowej (Rykała 2005: 51). Najistotniejszym czynnikiem w tych działaniach była „produktywizacja” społeczności polegająca na zatrudnieniu

¹ Dr hab. Adriana Merta-Staszczak, prof. uczelni, Politechnika Wroclawska Katedra Nauk Humanistycznych i Społecznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Wroclawska, ul. Szczytnicka 11, 50-382 Wrocław, e-mail: adriana.merta-staszczak@pwr.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-2692-1057.

² W przytoczonych cytatach oraz wykorzystanych źródłach archiwalnych zachowano pisownię oryginalną.

w przemyśle, sektorze spółdzielczym i indywidualnym (w mniejszym zakresie) oraz gospodarce rolnej. Działania te korespondowały z ogólną polityką gospodarczą w kraju odwołującą się do uspołeczniania gospodarki. Nie bez znaczenia była również sytuacja międzynarodowa i coraz głośniejsze postulaty odbudowy państwowości żydowskiej (Rykała 2016: 152). Regionem, gdzie osiedliło się najwięcej uratowanych z zagłady Żydów, stał się Dolny Śląsk. Obszar ten był uważany za wyjątkowo przyjazny dla osadników żydowskich, a przede wszystkim wolny od zachowań antysemitycznych i uprzedzeń (Ilwicka 2014: 99). Dodatkowo propaganda przedstawiała ten teren jako zasobny w gotowe do przejęcia („poniemieckie”) domy, wyposażone gospodarstwa rolne oraz warsztaty stwarzające możliwość powrotu do normalnego życia oraz utrzymania się z wykonywanej pracy. Osiedlanie się osób narodowości żydowskiej w tym regionie było dosyć znamienne, gdyż na początku XX w. w ówczesnym Breslau funkcjonowała trzecia co do wielkości gmina żydowska w Niemczech (Kretschmann 2017: 94). 6 lipca 1945 r. Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej oraz rząd ZSRR podpisały umowę dotyczącą „zmiany obywatelstwa radzieckiego osób narodowości polskiej i żydowskiej mieszkających w ZSRR i ich ewakuacji do Polski” (Sula 1993: 68). Bezpośrednio po wojnie do Polski trafiło około 50 tys. Żydów, a około 7 tys. osiadło na Dolnym Śląsku (Goldsztejn 1962: 170) – choć w źródłach liczby te często się różnią. Przykładowo w memoriale Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego zasugerowano, że na Dolnym Śląsku osiedliło się 20 tys. Żydów ocalałych z Holocaustu (Bronsztejn 1970: 32). Inne źródło podaje, że w lipcu 1945 r. na Dolnym Śląsku osiedliło się 3297 osób żydowskiego pochodzenia (Dzierżoniów – 1200, Wałbrzych – 733, Pieszyce – 470, Ludwikowice – 437, Mieroszów – 250, Bielawa – 127, Szczawno Zdrój – 80), a w sierpniu populacja liczyła 5111 osób (Dzierżoniów – 2350, Wałbrzych – 922, Pieszyce – 591, Ludwikowice – 466, Głuszycza – 180, Jelenia Góra – 150, Mieroszów – 164, Kłodzko – 140, Bielawa – 128, Świdnica – 20) (Szaynok 1997: 178). Ogółem od kwietnia 1945 r. do stycznia 1947 r. repatriacja ludności żydowskiej z ZSRR i niemieckich obozów koncentracyjnych wynosiła 71 942 osoby, a repatriacja ze wschodu – około 50 tys. osób (Muszkiewicz 2020: 27). W 1946 r. dolnośląski Wojewódzki Komitet Żydowski (dalej: WKŻ) zarejestrował zaś 84 911 Żydów zamieszkujących 43 osiedla. W tej grupie około 80% stanowiły osoby zdolne do pracy (kobiety i mężczyźni w wieku 21–55 lat) (Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku za rok 1946... 1947: 31). Na początku stycznia 1947 r. ludność żydowska liczyła natomiast 72 693 osoby zamieszkujące 36 osiedli dolnośląskich (Sprawozdanie

z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku za rok 1946... 1947: 30). Były to jednak dane szacunkowe. Na przykład w Dzierżoniowie w lipcu 1945 r. zamieszkiwało około 2 tys. Żydów, ale w komitecie było zarejestrowanych jedynie 600 osób (Protokół 6 z dnia 5 lipca 1945... 1945: 6). W statystykach WKŻ nie ujęto ludności niezarejestrowanej w komitetach (przyjmowano, że było to około 10 tys. osób) (Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku za rok 1946... 1947: 31). W spisach nie zawsze było również uwzględniane przemieszczanie się całych grup do miast, w których już funkcjonowała większa społeczność żydowska. Przykładowo w październiku 1946 r. cała ludność żydowska z dolnośląskiego Przemkowa przeniosła się do Nowej Soli (Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów Polskich na Dolnym Śląsku we Wrocławiu za miesiąc październik 1946 roku... 1946: 72).

Kwestia osadnictwa żydowskiego, problemów kulturowych oraz społecznych została szeroko opisana w literaturze przedmiotu³, jednak zagadnienie udziału ludności żydowskiej w odbudowie gospodarki Dolnego Śląska, powstawanie i prowadzenie spółdzielni i warsztatów rzemieślniczych nie zawsze jest uwzględniane, szczególnie w opracowaniach związanych z ekonomiczną sytuacją tego regionu. Celem artykułu jest analiza powyższych zagadnień w okresie od zakończenia II wojny światowej do 1949 r., kiedy wyeliminowano odrębność organizacyjną spółdzielni.

Działalność Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego w obszarze produktywizacji

Centralny Komitet Żydów Polskich założono w połowie listopada 1944 r. (Kłusek 2014: 267), a wkrótce w jego strukturze powoływano kolejne komitety wojewódzkie. Pierwszy komitet w Polsce powstał w Lublinie (Goldsztein 1967: 193). W Dzierżoniowie (Rychbachu) w połowie kwietnia 1945 r. przedstawiciele społeczności żydowskich z Bielawy, Dzierżoniowa, Głuszycy, Ludwikowic, Pieszyc i Wałbrzy-

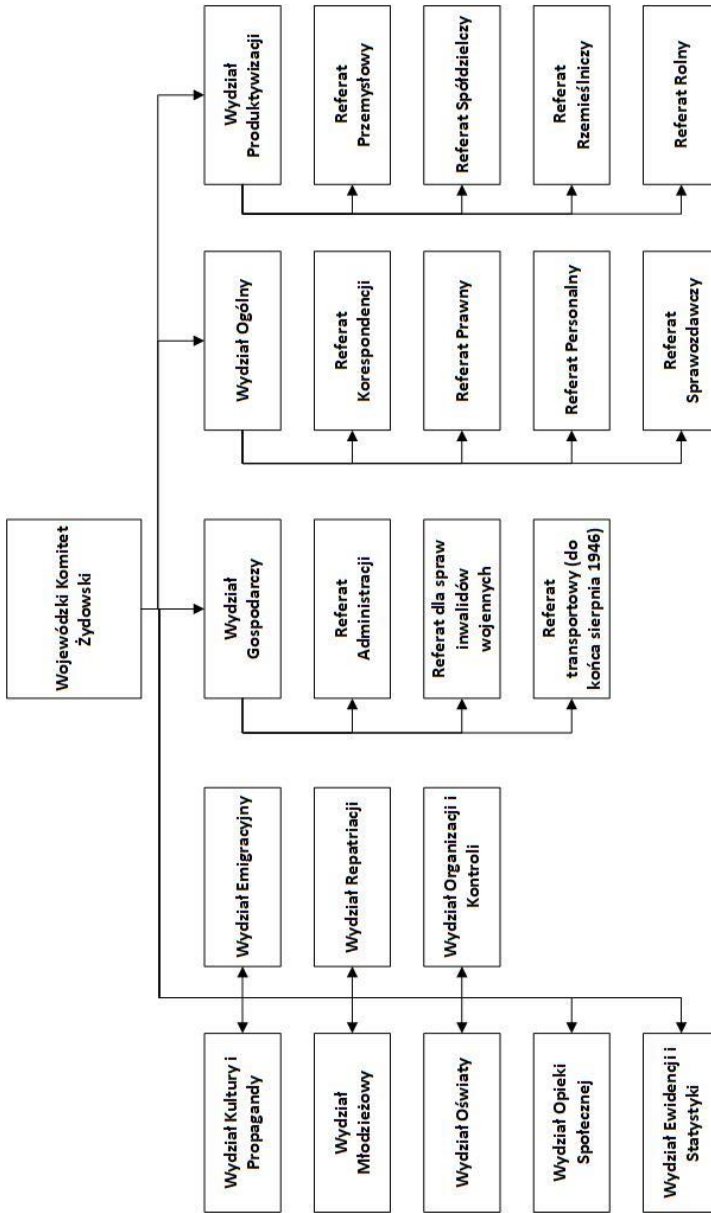
³ M.in. publikacje S. Bronszejna, B. Szajnok, a także: M. Szydysz, *Spoleczność żydowska na Dolnym Śląsku w świetle działalności Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce w latach 1950–1989*, Wrocław–Warszawa 2019; E. Waszkiewicz, *Powstanie, rozwój i zanik skupiska Żydów na Dolnym Śląsku (1945–1968)* [w:] *Współcześni Żydzi – Polska i diaspora*, red. E. Waszkiewicz, Wrocław 2007; J. Tomaszewski (red.), *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, Warszawa 1993.

cha powołali Dolnośląski Wojewódzki Komitet Żydowski (Kęsik 1997: 48). Składał się on z 11 wydziałów, a od końca sierpnia 1946 r. z 12, kiedy referat transportu został wydzielony jako osobny wydział (schemat 1).

Poszczególne wydziały zajęły się organizacją życia codziennego repatriantów, a do ich zadań należało m.in. odpowiednie przyjęcie osadników, stworzenie warunków życia społeczno-kulturalnego i opieki socjalnej poprzez utworzenie osiedli oraz zapewnienie zatrudnienia. Komitety interweniowały w razie zarzutów dotyczących działań antysemitycznych (przede wszystkim dotyczyło to kontaktów z urzędami, zatrudniania i przydzielania mieszkań), ale także podejmowały działania na rzecz walki z nazizmem oraz przybliżenia kultury żydowskiej innym obywatelom. Jednym z pierwszych ich działań było tworzenie kuchni ludowych, aby wesprzeć najbiedniejszą część społeczności. Starano się je otwierać przy każdym działającym komitecie (w czerwcu 1946 r. na Dolnym Śląsku funkcjonowało 28 stołówek), a wydawano w nich nawet po sto posiłków dziennie (Protokół z posiedzenia WKŻ odbytego 18 czerwca 1946... 1946: 34). Przy skupiskach społeczności żydowskiej powstawały także oddziały Towarzystwa Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej, które w 1946 r. działały na terenie 33 dolnośląskich miejscowości (Bronsztejn 1991: 266). W krótkim czasie do dyspozycji repatriantów oddano także ponad 20 tys. mieszkań, chociaż nie zaspokajało to wszystkich potrzeb (Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku za rok 1946... 1947: 3). Wobec dalszego napływu ludności sprawa lokali była istotnym problemem. Przykładowo alarmowano, że do Jeleniej Góry „przyjechało kilkudziesięciu Żydów z chorymi dziećmi. (...) 50 ludzi siedzi w domu Komitetu. Są między nimi ludzie zatrudnieni w fabryce papy, których Pur⁴ nie rejestruje, nie dając im żadnej pomocy” (Protokół I Walnego Zgromadzenia Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego... 1946: 18).

W styczniu 1946 r. działało już 20 komitetów powiatowych, a w sierpniu – 43. Po 1947 r. w związku ze zmniejszaniem się liczby ludności żydowskiej (spowodowanym wyjazdami oraz koncentracją w poszczególnych miejscowościach) liczba komitetów uległa redukcji do 36 (Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku za rok 1946... 1947: 4).

⁴ Państwowy Urząd Repatriacyjny.

Schemat 1. Struktura organizacyjna Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego w 1946 r.

Diagram 1. The organisational structure of the Voivodeship Jewish committees in 1946

Źródło: opracowanie własne na podstawie dokumentów Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego.

Wielu Żydów miało przygotowanie zawodowe zdobyte przez wojną w Polsce lub w okresie wojennym w ZSRR (Rykała 2005: 51), co było bardzo istotne ze względu na braki kadrowe w odbudowywanym przemyśle (Merta-Staszczak 2020: 32). Dane o fachowcach skrupulatnie zatem ewidencjonowano. Przykładowo w jeleniogórskim oddziale WKŻ w lipcu 1946 r. było zarejestrowanych 161 specjalistów z różnych dziedzin. Największą grupę stanowili urzędnicy skierowani przeważnie do zakładów przemysłowych (ogółem 69 osób), księgowi (14) oraz krawcy (12) pracujący chałupniczo. Pozostałe zawody były reprezentowane przez pojedyncze osoby: sześciu oficerów, pięciu wytwórców bielizny, po czterech stolarzy i inżynierów, po trzech adwokatów, lekarzy, cholewkarzy i cukierników, po dwóch ślusarzy, szoferów, elektromonterów, mechaników, introligatorów, piekarzy, tkaczy, maszynistek, kucharek, pielęgniarek, nauczycieli, rolników i fotografów, a także po jednym szewcu, traktorzyście, rzeźniku, kinomechaniku, sanitariuszce, aptekarzu, sędzim, zegarmistrzu oraz muzyku. Pośród tej grupy 22 osoby były bezrobotne, w tym m.in. czterech urzędników i po dwóch ślusarzy, tkaczy i księgowych. Żydowscy repatrianci kierowani byli także do szeregów Milicji Obywatelskiej w miastach, gdzie funkcjonowała społeczność izraelska, oraz do tzw. „milicji przemysłowej”, której zadaniem było pilnowanie obiektów przemysłowych (Protokół Narady Przewodniczących Komitetów Żydowskich odbytej w dniu 17 marca 1946 r... 1946: 5).

Zatrudnianiem ludności żydowskiej zarządzał Wydział Produktywizacji WKŻ. Do jego zadań należało: kierowanie ludzi do pracy do wszystkich gałęzi przemysłu (przede wszystkim do przemysłu ciężkiego, górnictwa, hutnictwa i metalurgii), stworzenie sieci spółdzielni, osiedlanie Żydów w gospodarstwach rolnych oraz pomoc w utworzeniu indywidualnych warsztatów pracy (Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku za rok 1946... 1947: 8). Warto zaznaczyć, że produktywizacja nie miała jedynie na celu aktywizacji zawodowej, ale również przezwyciężenie wywołanego eksterminacją ludności żydowskiej podczas II wojny światowej „stanu rozpacz i apatii, odzyskanie poczucia zdolności do działania i kontrolowania własnego życia” (Kędziówek 2016: 151). Aby ułatwić zatrudnianie Żydów w fabrykach państwowych, na mocy porozumień z Delegaturami Ministerstwa Przemysłu, nowe kadry pracowników żydowskich zastępowały usuwanych z fabryk Niemców. Do każdego obywatela niemieckiego, który miał być wysiedlony, przydzielano robotnika żydowskiego, który do momentu jego odejścia uczył się pracy na danym stanowisku (procedurę tę nazywano dublowaniem). Pod koniec 1945 r. w przemyśle

i przedsiębiorstwach ogółem było zatrudnionych około 1,5 tys. Żydów (Szaynok 2000: 40). W sektorze państwowym w kwietniu 1946 r. pracowało: w przemyśle ciężkim 52 osoby, górnictwie 432, a we włókiennictwie 510 osób (tab. 1). W rezultacie działań WKŻ liczby te znacznie wzrosły w kolejnych miesiącach. Już w maju w przemyśle ciężkim pracowało pięć razy więcej osób niż w kwietniu. Do grudnia nastąpił znaczny przyrost zatrudnionych w tej gałęzi – było ich 13 razy więcej niż w kwietniu. Podobnie było z innymi zawodami, w górnictwie liczba zatrudnionych do końca grudnia zwiększyła się dwukrotnie, we włókiennictwie – trzyipółkrotnie. Zatrudnionych w przedsiębiorstwach państwowych przybyło niemal dwukrotnie, a w spółdzielniach – niemal czterokrotnie. Przyrost osób zatrudnionych, szczególnie w miesiącach jesiennych, warunkowała dodatkowo chęć stabilizacji przed trudnym okresem zimowym (Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów Polskich na Dolnym Śląsku we Wrocławiu za miesiąc październik 1946 roku... 1946: 71). Jedyne w rolnictwie przyrost zatrudnionych podlegał większym wahaniom. Do lipca 1946 r. w gospodarstwach rolnych pracowało dwukrotnie więcej osób niż w kwietniu (628 osób), ale potem liczba ta zaczęła spadać do 348 osób w grudniu.

Intensywne działania WKŻ sprawiły, że w październiku 1946 r. na terenie Dolnego Śląska jedynie 576 osób zarejestrowanych w komitetach poszukiwało zatrudnienia. Przede wszystkim byli to krawcy (78 osób), szewcy (28) oraz specjaliści w obróbce metali (22) (Liczba Żydów poszukujących Pracy na Dolnym Śląsku na dzień 1 października 1946 roku... 1946: 82). Natomiast w listopadzie osób niezatrudnionych było o niemal połowę mniej, bo 278 (Liczba Żydów poszukujących pracy na Dolnym Śląsku na dzień 1 listopada 1946 r... 1946: 91). W tej grupie znalazło się: 34 krawców, 15 szewców i 26 metalowców. Najwięcej osób poszukiwało pracy w Złotorzy (48), Strzegomiu (30), Dusznikach Zdroju i Ludwikowicach (po 29 osób).

Praca komitetów była oceniana bardzo różnorodnie. W 1946 r. na I Walnym Zgromadzeniu WKŻ informowano, że „Komitety Żydowskie są niepopularne (...). Akcja pomocy niesionej Żydom tak wygląda, że jeśli ktoś jest członkiem organizacji syjonistycznej, to pomoc otrzymał, zaś zwykły członek niczego nie otrzymuje” (Protokół I Walnego Zgromadzenia Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego... 1946: 18). Także „produktywizacja”, która stała się najważniejszym zadaniem WKŻ, nie odnosiła takich sukcesów, jak zakładano. W 1946 r. z prawie 85 tys. osób należących do społeczności żydowskiej zatrudnionych było jedynie 20% (Protokół nr 6. Posiedzenie Zarządu Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego we Wrocławiu... 1946: 56).

Tabela 1. Zatrudnienie Żydów na Dolnym Śląsku według gałęzi przemysłu za 1946 r.

Table 1. Employment of Jews in Lower Silesia according to industry branch in 1946

Wyszczególnienie	kwiecień	maj	czerwiec	lipiec	sierpień	wrzesień	październik	listopad	grudzień
przemysł ciężki	52	258	358	616	557	602	709	724	740
górnictwo	432	774	781	738	652	817	816	857	822
włókiennictwo	510	1174	1422	1791	1918	1626	1823	1791	1788
rolnictwo	319	532	560	628	396	327	330	359	348
inne przedsiębiorstwa państwowe	1056	2141	2753	3276	2021	1706	1399	1928	1884
spółdzielnie	455	1456	1546	1815	1316	1259	1503	1516	1673
instytucje społeczne	911	2783	4417	5474	1967	2339	2575	2653	2728
razem wolne zawody, pracownicy prywatni					3086	2896	2700	2539	2428
razem	3735	9118	11837	14338	11913	11572	11855	12367	12411

Źródło: APWr, UWV, Sprawozdanie Wydziału Produktywizacji, Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku za rok 1946, sygn. VI/696, s. 56.

Tabela 2. Liczba osób zrzeszonych w spółdzielniach żydowskich na Dolnym Śląsku w 1946 r.

Table 2. Number of people associated with Jewish communities in Lower Silesia in 1946

Powiaty	Spółdzielnie												
	budowlana	mieblarsko-budowlana	ślusarska	krawiecka	szewska	skórzano-galanteryjna	szczecińskiego-szczotkarska	fryzjerska	trykotarska	wytwornia kolder	rzeźniczo-masarska	piekarska	
Wrocław	22	-	-	24	15	-	-	-	-	-	-	-	
dzierżoniowski	-	12	30	52	48	-	12	11	13	40	11	15	
walbrzyski	-	-	12	32	55	12	-	-	-	-	12	11	
klodzki	-	-	-	27	14	-	-	12	-	-	-	-	
świdnicki	-	-	-	22	16	-	-	-	-	-	-	-	
złotoryjski	-	-	-	12	12	-	-	-	-	-	-	-	
zabkowicki	-	-	-	14	15	-	-	10	-	-	-	-	
jaworski	12	-	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	
zgorzelecki	-	-	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	
razem	34	12	42	207	175	12	12	33	13	40	23	26	

Źródło: APWr, WKŻ, Sprawozdania wydziału, Spis spółdzielni pracujących na terenie Dolnego Śląska zorganizowanych przez Komitety Żydowskie wedle stanu na dzień 20 maja 1946 r., sygn. 199, s. 3-8.

Mimo że Centralny Komitet Żydów oficjalnie był uznawany za stowarzyszenie wyższej użyteczności publicznej, władze państwowe i administracyjnie nie zawsze uwzględniały i akceptowały jego działalność (Pismo ws. Działalności Komitetów Żydowskich z dn. 15 czerwca 1945 r... 1945: 2). Komitetom zgłaszano, że urzędy „nie kierują się przy załatwianiu spraw petentów narodowości żydowskiej należytym obiektywizmem” (Obywatele narodowości żydowskiej... 1945: 5). Jednym z problemów, które zgłaszały jednostki powiatowe, były wątpliwości dotyczące oddawania sklepów i przedsiębiorstw oraz mieszkań w ręce Żydów z obywatelstwem francuskim, czeskim i holenderskim, choć największe zastrzeżenia budziły obywatele niemieccy oraz ci, „co do których jest podejrzenie co do ich lojalności w czasie wojny” (Pismo do Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska w Świdnicy... 1945: 1). Starostowie zwracali się do wyższych organów z pytaniem, co należało zrobić, jeśli dokumenty takich osób budziły wątpliwości lub w ogóle ich nie posiadano. Żydzi polskiego pochodzenia mieli być traktowani jak obywatele polscy, ale brakowało instrukcji odnoszących się do cudzoziemców (Szajda 2018: 219). We władzach administracyjnych w tej sprawie interweniował wrocławski WKŻ, przypominając, że w trakcie spotkań z urzędnikami „przyobiecano (...) równouprawnienie Żydów Niemieckich z Żydami Polskimi w każdej dziedzinie i pod każdym względem” (Pismo dot. ustalenia punktu prawnego Żydów dawnych obywateli niemieckich w Województwie Dolnego Śląska... 1945: 9). Nadzór nad sytuacją ludności sprawowały delegacje Centralnego Komitetu Żydów Polskich, przeprowadzając kontrole w różnych powiatach. Skargi dotyczyły m.in. Pieszyc i Wałbrzycha, gdzie zatrudnienie otrzymywali Niemcy, a Żydom odmawiano przyjęcia do pracy (Raport z dn. 25 lipca 1945... 1945: 11). Zwracano uwagę na przypadki nieprzydzielania im warsztatów czy niewielkich fabryk i sklepów lub również odbieranie już przydzielonych zakładów. Powtarzały się także skargi związane z zakwaterowaniem. Ogromnym problemem była aprowizacja pracowników żydowskich, którzy otrzymywali jedynie 160 gramów chleba dziennie. Powyższe zażalenia odzwierciedlały trudne warunki życia całej powojennej Polski, głodowe racje robotników, ogólne braki żywnościowe, chaos w przydzielaniu mieszkań, animozje narodowościowe, które dotyczyły całe społeczeństwo tzw. Ziemi Odzyskanych.

Spółdzielnie Centrali Gospodarczej „Solidarność”

Ze względu na to, że Żydzi nie byli przygotowani do pracy w wielkich fabrykach, zaczęto tworzyć spółdzielnie, które umożliwiały zdobycie wymaganych kwalifikacji oraz nabycie nowych umiejętności zawo-

dowych (Plenarne posiedzenie Wojewódzkiego Komitetu... 1947: 1). Centralny Komitet Żydów w Polsce organizował warsztaty dla Żydów, głównie przybywających na Dolny Śląsk z ZSRR, skupione w spółdzielnie, które w większości miały charakter wytwórczy, a w mniejszym stopniu usługowy i konsumpcyjny. W całej Polsce w 1946 r. powołano razem 120 spółdzielni zrzeszonych w Centrali Gospodarczej „Solidarność” (Na Dolnym Śląsku żydowski robotnik... 1946: 5). Oddziały Centrali znajdowały się w Warszawie, Łodzi, Katowicach i Wrocławiu, a ich strukturę uzupełniały jednostki powiatowe. Celem Centrali Gospodarczej „Solidarność” było uruchomienie obiektów przemysłowych i zagospodarowanie ich poprzez zrzeszanie pracowników w spółdzielnie oraz zaopatrzenie je w produkty kupowane na rynku krajowym i zagranicznym. Jednym z takich przedsięwzięć była Fabryka Maszyn Młyńskich we Wrocławiu. W sierpniu 1946 r. komisyjnie stwierdzono, że zakład był zniszczony w 35%, a maszyny w granicach 25–50% (Żydzi pracują nad odbudową... 1946: 5). Sytuację zakładów opisywano następująco: „Podwórze pełne gruzów. Dach zniszczony, drugie piętro przebite. Instalacja kanalizacyjna i wodociągi nieczynne. Obrabiarki zdekompletowane, częściowo wywiezione” (Żydzi pracują nad odbudową... 1946: 5). W ciągu trzech miesięcy fabrykę odbudowano w 90%, a wraz z nią przylegający do zakładów dom, w którym zamieszkało 40 pracowników, w tym 36 Żydów. Spółdzielnia żydowska uruchomiła cztery działy: mechaniczny, montażowy, nacinania walców młyńskich i stolarnię mechaniczną oraz podjęła w nich produkcję łuszczarek, elewatorów, szczotkarek ślimakowych, mieszarek i siewaczy płaskich. Tak o swojej pracy w „Trybunie Dolnośląskiej” opowiadał jeden z kowali: „Przed wojną miałem kuźnię na przedmieściu Krakowa. Gdy Niemcy się zbliżali, uciekłem z rodziną na wschód. Całą wojnę przeżyłem w Związku Radzieckim, gdzie pracowałem w fabryce jako ślusarz. Po powrocie do Polski pracuję od pierwszej chwili, początkowo w prywatnej firmie budowlanej, obecnie tutaj” (Żydzi pracują nad odbudową... 1946: 5). W podobnie powstających fabrykach miało znaleźć zatrudnienie ogółem około 1 tys. pracowników żydowskich. Spółdzielnie stanowiły również środowisko integrujące: „Duch panujący wśród żydowskich robotników spółdzielczych wskazuje, że robotnik żydowski nie uważa się za gościa na Dolnym Śląsku, ale ma poczucie stałości swego bytu tutaj. Zamierza zostać na miejscu i razem z robotnikiem polskim realizować wskazania partii” (Protokół obrad nr 6... 1946: 36).

Spółdzielnie były finansowane (głównie na cele inwestycyjne) w przeważającej części z wrocławskiego oddziału Kasy dla popiera-

nia produktywizacji Żydów (Spółdzielczość żydowska... 1946: 4). Pracą w każdej spółdzielni kierowała rada nadzorcza. Do jej obowiązków należały m.in.: nadzór finansowy, kontrola nad źródłami zakupu, gatunkiem i jakością kupowanych surowców, materiałów i narzędzi, zatwierdzanie wniosków dotyczących kupna lub sprzedaży nieruchomości i ruchomości, wypowiedzenie umów dzierżawy oraz udzielanie zaliczek (Ramowy regulamin rady nadzorczej spółdzielni pracy... 1947: 97).

W maju 1946 r. spółdzielnie zatrudniały 629 osób (tab. 2). We wrześniu istniało 80 dolnośląskich spółdzielni zatrudniających łącznie 2500 pracowników żydowskich: 26 spółdzielni krawieckich, 17 szewskich, 4 transportowe, po 3 ślusarsko-mechaniczne, fryzjerskie, trykotarsko-włókiennicze, stolarskie i szczecińskiarsko-szczotkarskie, po 2 malarskie, budowlane, rzeźniczo-masarskie i piekarskie oraz pojedyncze m.in. skórzano-galanteryjne, wydawnicze, kamieniarskie i szewsko-krawieckie (Rykała 2005: 4). Tylko działy konfekcyjne spółdzielni krawieckich zatrudniały 600 krawców. W 1946 r. w Dzierżoniowie powstawała również pierwsza spółdzielnia założona przez rolników żydowskich, a po niej dwie kolejne w powiecie dzierżoniowskim (Straszak-Chandoha 2021: 112). W lipcu 1946 r. na Dolnym Śląsku było 136 osadników wiejskich wraz z rodzinami, których łączna powierzchnia gospodarstw wynosiła 1367 ha (Straszak-Chandoha 2021: 171). Natomiast pod koniec 1948 r. Żydzi (361 rodzin) prowadzili 18 spółdzielni parcelacyjnych o powierzchni 3550 ha wyposażonych w trzy traktory i posiadających 285 koni i 473 krów (Jarowicki 1992: 27). Dane dotyczące zatrudnienia w spółdzielniach nie były jednak liczbami dokładnymi. W wyniku przeprowadzonych lustracji przez pracowników Wydziału Produktywizacji stwierdzono, że znaczna część spółdzielni nie prowadzi szczegółowych rejestrów osób i nie kompletuje deklaracji członkowskich (Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku za rok 1946... 1947: 96). Powodowało to rozbieżności w danych zawartych zarówno w materiałach archiwalnych z tego okresu, jak i w publikacjach oraz w statystykach spółdzielczości żydowskiej w perspektywie całej Polski, Ziemi Zachodnich lub Dolnego Śląska. Liczbę spółdzielni na wrzesień 1947 r. na tzw. Ziemiach Odzyskanych określono na 105 z 2286 pracownikami, z których 12,5% stanowiły kobiety (286 osób). Dane na ten temat zostały zamieszczone w tabeli 3.

Zdolność przetwórcza zakładów była bardzo wysoka. Miesięcznie można było w nich uzyskiwać wyroby z 30 tys. metrów materiału. Centrala dostarczała jednak zaledwie 8 tys. metrów tkaniny miesięcznie. Do zakładów (względnie warsztatów indywidualnych) trafiała

również odzież, która nie nadawała się do użytku, więc ją przerabiano (Narady Generalnych Sekretarzy i delegatów Wojewódzkich i Okręgowych Komitetów w dniu 20 czerwca 1946 r... 1946: 39). „Solidarność” nie była w stanie zapewnić pełnego zaopatrzenia dla spółdzielni, ale również rynku zbytu dla uzyskanej produkcji, co w dużej mierze hamowało dalszy rozwój przedsiębiorczości. Do Centrali masowo zgłaszały się zakłady, którym brakowało surowców. Przykładowo w listopadzie 1946 r. spółdzielnia krawiecka „im. 22 lipca” w Białym Kamieniu (powiat wałbrzyski), zatrudniająca 20 osób i o zdolności wytwórczej 250 sztuk odzieży miesięcznie, zgłosiła zapotrzebowanie na 6750 m materiału i tyle samo podszewki, 313,5 m płótna, 200 tys. m nici oraz 50 kg waty (Karta indywidualna spółdzielni... 1946: 1). Zakład potrzebował również uzupełnienia wyposażenia o 15 maszyn do szycia, pożyczki na kwotę 1 mln zł oraz uzyskania stałego źródła nabycia surowców. O pomoc do „Solidarności” zwracały się również spółdzielnie niezrzeszone. Przykładowo w październiku 1946 r. do Komisarza Wojewódzkiego dla spraw Ludności Żydowskiej zwróciła się Wałbrzyska Spółdzielnia Pracy „Autotrans”. Wnioskowano o kredyt (wysokości 1 mln zł) na rozbudowę spółdzielni, zakup sześciu samochodów ciężarowych, uruchomienie warsztatów mechanicznych, wulkanizacyjnych oraz prowadzenie stacji benzynowych (Karta indywidualna spółdzielni... 1946: 67). Dzięki modernizacji, zakłady mogły zatrudniać ponad 150 osób (m.in. szoferów, pomocników, spedytorów, pracowników transportowych).

Tabela 3. Liczba spółdzielni żydowskich i pracowników według branż na tzw. Ziemiach Odzyskanych, stan na 1 września 1947 r.

Table 3. Number of Jewish societies and employees per branch in the Regained Lands as of 1 September 1947

Branża	Liczba spółdzielni	Liczba zatrudnionych	w tym kobiet
konfekcyjna	28	847	122
skórzana	22	437	8
stolarsko-budowlana	12	151	12
ślusarsko mechaniczna	10	179	5
dziewiarska	7	146	47
spożywcza	8	181	31
usługowa	7	70	10
inne	11	316	51
razem	105	2286	286

Źródło: M.M., *Żydowskie spółdzielnie na Ziemiach Odzyskanych*, „Miesięcznik Ilustrowany Śląsk” 1948, R. 3, nr 8–10, s. 87.

W kwestii materiałów najgorzej przedstawiała się sytuacja spółdzielni szewskich i kamaszniczych, ponieważ zaopatrywały się w skórę na wolnym rynku, a tam surowce były droższe i trudniej dostępne. Mimo tego wyroby spółdzielni krawieckich były nieraz o połowę tańsze niż te sprzedawane na wolnym rynku (przeciętnie o 25–35%). Przykładowo wyroby szewskie i galanterii skórzanej miały cenę niższą o 30%. Dodatkowo członkowie związków zawodowych za okazaniem legitymacji otrzymywali kolejne 10% rabatu. Było to dosyć istotne, ponieważ 90% kupujących w sklepach „Solidarności” należało właśnie do związków. Różnica w cenach produktów wytwarzanych w żydowskich spółdzielniach wynikała z wprowadzanych tam procesów racjonalizacji i standaryzacji zgodnych z normami zużycia materiałów i surowców (M.M. 1948: 88). Dzięki temu ponoszono mniejsze straty w materiałach, a produkty podlegały unifikacji. W związku z osiąganymi efektami część produkcji spółdzielni żydowskich (przede wszystkim szczecinę, rękawiczki, konfekcję) wysyłano na rynki zagraniczne (Karta indywidualna spółdzielni... 1946: 67). 31 sierpnia 1946 r. odbyła się we Wrocławiu konferencja spółdzielni żydowskich działających na terenie miasta. Przedstawiciele Centrali Gospodarczej byli zdania, że spółdzielnie powinny produkować towary dobre i tanie, co ułatwiałoby ich sprzedaż. Natomiast przedstawiciele WKŻ przypominali, że zarówno jakość produktów, jak i warunki pracy powinny pozostać na odpowiednich poziomach (Konferencja Spółdzielni Żydowskich... 1946: 4).

Pierwszymi wzorcowymi spółdzielniami były: wrocławskie zakłady krawieckie „Zgoda” (125 pracowników) i „Remont” (75), „im. 9 maja” w Dzierżoniowie (114) oraz „im. N. Waryńskiego” w Wałbrzychu. Wydział Przemysłowy Centrali Gospodarczej, współpracując z Dyrekcją Przemysłu Miejscowego, w ciągu trzech miesięcy uruchomił kolejne siedem fabryk, m.in.: Fabrykę Maszyn Młyńskich (wartość produkcyjna osiągała sumę 1,5 mln zł), Fabrykę Mydła (5 mln zł), Fabrykę Kapeluszy (7 mln). Tymczasem w prasie często pisano o ofiarności żydowskich pracowników w charakterystycznym dla tego okresu stylu: „wiele, bardzo wiele mógłby Dolny Śląsk opowiedzieć o bohaterstwie młodego żydowskiego proletariatu, o ofiarnej pracy setek robotników, tysięcy włóknarzy, metalowców, elektryków. Jak piękne baśnie przechodzą z ust do ust opowiadania o trudach brygady Zojertreja, o jej 200% znojnym potem osiągniętych normach”; „Chil Nusbaum, wysoki, szczupły, o czarnych włosach i o czarnych błyszczących oczach, nie myślał o niebezpieczeństwie, gdy zdecydowanymi i szybkimi krokami, zbliżył się do miejsca wypadku i od razu rozpoczął zręcznymi ruchami rozrzucać górę rozsypanego węgla. Przez długi czas, oblany potem zawzięcie sam pra-

cował. Robotnicy wokół przypatrywali się jak żydowski robociarz walczy z podziemnym żywiołem”; „Gdy pokazano obu towarzyszom ze stalingradzkiej fabryki metalowej C. i B. stos narzuconych części fabrycznych, częściowo zardzewiałe żelastwo i przy tym powiedziano, że z całego tego szmelcu trzeba będzie w przeciągu 6 tygodni skonstruować skomplikowaną i wielką maszynę tkacką, nie zastanawiając się ani przez chwilę, zakasali rękawy i wzięli się do roboty. Pięć długich dni nie zaznali odpoczynku, a na ich dłoniach i tak spracowanych porobiły się nowe pęcherze, tym razem krwawe” (Żydzi przy pracy... 1946: 3).

Własne kooperatywy powoływali zdemobilizowani żołnierze, którzy byli często pomijani w strukturach wsparcia komitetów. W Wałbrzychu utworzono trzy takie spółdzielnie – piekarzy, rzeźników i producentów torebek, które zatrudniały wyłącznie byłych żołnierzy i inwalidów (Protokół I Walnego Zgromadzenia Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego we Wrocławiu odbytego dnia 26 maja 1946 r... 1946: 17). W związku z trudną sytuacją materialną kombatantów WKŻ interweniowały we władzach wojewódzkich, żeby każda fabryka zatrudniała przynajmniej trzech inwalidów.

W czerwcu 1948 r. w Polsce funkcjonowała już ¼ liczby spółdzielni (20) zatrudniająca około 6 tys. osób (M.M. 1948: 86). „Solidarność” posiadała w całej Polsce 26 punktów sprzedaży, w tym 11 na terenie tzw. Ziemi Odzyskanych (Protokół I Walnego Zgromadzenia Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego we Wrocławiu odbytego dnia 26 maja 1946 r... 1946: 17). W tym czasie Centrala Gospodarcza „Solidarność” rozpoczęła budowę „pawilonu żydowskiego” i przygotowania ekspozycji na propagandowej Wystawie Ziemi Odzyskanych, której otwarcie miało nastąpić 21 lipca. Pawilon został jednak poddany bardzo szczegółowej weryfikacji i władze na dwa tygodnie przed otwarciem wystawy podjęły decyzję o jego usunięciu (Kostołowski 2009: 73). Powodem zamknięcia było uznanie go „za przejaw nacjonalizmu żydowskiego” (Lisek 2021: 1), co świadczyło o utracie dotychczasowej przychylności władz względem inicjatywy społeczności żydowskiej.

Zakłady rzemieślnicze

Szczególne znaczenie dla odbudowy i rozwoju przemysłu dolnośląskiego miał sektor prywatny. Związki rzemieślników organizowano w największych ośrodkach miejskich – Dzierżoniowie, Kłodzku, Wałbrzychu, Legnicy, Bielawie i Wrocławiu. W 1946 r. zrzeszonych w nich było 1380 osób (Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu

Żydów na Dolnym Śląsku za rok 1946... 1947: 9). W warsztatach brakowało narzędzi, na przykład w punktach krawieckich – nici, igieł do szycia i oleju do smarowania maszyn. Większość wyrobów jednego z warsztatów krawieckich w Dzierżoniowie była przekazywana komandyturze radzieckiej, a ta w dowód uznania za pracę wynagradzała pracowników produktami żywnościowymi oraz chroniła nocą warsztat przez rabunkami (Protokół z posiedzenia Żydowskiego Komitetu b. Zakładników Obozów Koncentracyjnych w Rychbachu z dnia 5.8.1945... 1945: 15).

Za pośrednictwem Wydziału Produktywizacji z czasem uruchomiono kilkaset następných indywidualnych warsztatów pracy. W marcu 1946 r. było ich zaledwie 87, ale w kolejnych miesiącach otwierano następne: w kwietniu 11 (razem było 198 warsztatów), w maju 171 (369), w czerwcu 88 (457), w lipcu 68 (525), w sierpniu 49 (574), we wrześniu 12 (439), w październiku 10 (449), w listopadzie 353 (802), a w grudniu 11 (813) (Protokół z posiedzenia Żydowskiego Komitetu b. Zakładników Obozów Koncentracyjnych w Rychbachu z dnia 5.8.1945... 1945: 56). W czerwcu 1947 r. liczba osób pracujących w warsztatach indywidualnych wzrosła do 915 (tab. 4).

Tabela 4. Liczba osób wykonujących rzemiosło indywidualne w najliczniej reprezentowanych zawodach na Dolnym Śląsku według miejscowości, stan na czerwiec 1947 r.

Table 4. Number of people involved in individual trades in the more highly represented jobs in Lower Silesia according to locality as of June 1947

Miejscowość	krawcy	szewcy	fryzjerzy	piekarze	malarze	zegarmistrzowie	ślusarze	kamasznicy	stolarze
Wrocław	126	75	6	15	36	24	12	-	-
Dzierżoniów	16	21	10	4	-	7	-	-	5
Wałbrzych	65	13	5	10	6	-	4	-	10
Legnica	64	36	19	19	-	-	-	10	-
Bielawa	27	25	10	5	-	2	10	-	-
Żary	29	5	-	-	2	-	-	7	2
Ziembice	29	8	6	1	-	-	-	2	-
Ząbkowice Śląskie	3	2	-	-	-	-	-	2	-
Złotoryja	4	1	-	-	-	-	3	-	4
Jawor	10	4	1	-	-	2	-	3	-
Jelenia Góra	6	1	-	-	-	2	-	2	-
Mieroszów	2	3	2	-	-	-	-	-	-
Biały Kamień	9	-	2	-	1	2	-	1	1
Sobiecín	4	15	1	-	4	-	-	-	-
Razem	394	209	62	54	51	39	29	27	22

Źródło: APWr, WKŻ, Sprawozdania komitetów 1946 r., Dane statystyczne rzemiosła indywidualnego za miesiąc czerwiec 1947 r., sygn. 203, s. 74.

Najwięcej w tej grupie było krawców (ogółem 394) i szewców (209), którzy przevažali we Wrocławiu (odpowiednio 126 i 75). Licznie reprezentowanymi zawodami byli fryzjerzy (62), piekarze (54), malarze (51), zegarmistrzowie (39), ślusarze (29), kamasznicy (27) i stolarze (22). Pozostałymi rzemieślnikami byli fotografowie (6 w Bielawie), szklarze (5 w Wałbrzychu), producenci wyrobów z trykotu (3 w Jeleniej Górze i jeden w Miosroszowie) wytwórcy białizny i czapek (po 3 w Ziębicach), kuśnierze i blacharze (po 3 we Wrocławiu).

Poważną przeszkodą w otwieraniu nowych warsztatów był obowiązek uzyskania kart rzemieślniczych, co wiązało się z opłaceniem i zdaniem egzaminów. Ze względu na brak ogólnego wykształcenia zdobycie tych uprawnień było dla wielu osób nieosiągalne, nawet pomimo wieloletniego doświadczenia w swoim zawodzie. Z tego względu WKŻ prowadził intensywne działania, aby zmienić procedurę. Dzięki jego zabiegom podstawą do otrzymania karty były zeznania dwóch świadków.

Zakończenie

Społeczność żydowska po zakończeniu II wojny światowej potrzebowała wszechstronnej pomocy – materialnej, psychologicznej, w adaptacji do nowych warunków życia i pracy oraz organizacji własnych instytucji. Początkowa przychylność władz państwowych oraz wysiłki WKŻ przyczyniły się do poprawy sytuacji materialnej, stabilizacji, asymilacji i zmiany perspektywy życiowej ludności żydowskiej, czego wyraźnym sygnałem była rosnąca aktywność gospodarcza. Zdecydowana większość spośród osób osiedlających się na Dolnym Śląsku była zdolna do pracy, a wielu Żydów miało przygotowanie zawodowe, co było niezwykle istotne ze względu na zapotrzebowanie w kadrach zakładów pracy i warsztatów powszechnie cierpiących na brak specjalistów oraz robotników niższego szczebla. Kierowanie Żydów do odbudowy i uruchomienia zakładów przemysłowych i przejmowania nieczynnych warsztatów było ważnym elementem rozwoju gospodarczego nie tylko regionu dolnośląskiego, ale również całego kraju. Dzięki zawartemu porozumieniu z Delegaturami Ministerstwa Przemysłu Żydzi kierowani byli do zakładów przemysłowych (szczególnie włókienniczych i związanych z górnictwem), często zastępując tam wysiedlanych Niemców. Po części rozwiązywało to problemy fabryk, z których przymusowo odchodzili pracownicy niemieccy, a z drugiej strony gwarantowano przyuczenie do zawodu oraz miejsce pracy Żydom. Dla osób nieprzystosowanych do zatrudnienia w wielkich fabrykach tworzono miejsca pracy w spół-

dzielniami, co bardzo istotne, były one przeznaczone również dla byłych żołnierzy i inwalidów. Pracujący w fabrykach i spółdzielniach Żydzi stawali się bohaterami artykułów prasowych, w których podkreślano ich zaangażowanie i ofiarność w odbudowie polskiej gospodarki, pomimo zazwyczaj trudnych warunków pracy i skromnego wynagrodzenia. Społeczność żydowska wspierana była inicjatywami Centralnego Komitetu Żydów Polskich i American Joint Distribution Committes, które przekazywały fundusze organizacjom, w tym Centrali Gospodarczej, Bankowi dla Produktywizacji, Towarzystwu Ochrony Zdrowia oraz zrzeszeniom religijnym, a także innym instytucjom (Kłusek 2014: 278). Stwarzało to dodatkowe możliwości rozwijania przedsiębiorczości i wsparcia aktywności gospodarczej. Dzięki sprawnej organizacji oraz zapewnieniu finansowania rosła nie tylko liczba indywidualnych warsztatów, ale także spółdzielni, których możliwości wytwórcze były bardzo wysokie.

Niewątpliwie centrum osadnictwa żydowskiego, ale również aktywności gospodarczej był Dzierżoniów, w którym powstawały liczne spółdzielnie i warsztaty. Pomimo problemów aprowizacyjnych we wrześniu 1946 r. funkcjonowało aż 80 dolnośląskich spółdzielni zatrudniających łącznie 2500 pracowników żydowskich. W krótkim czasie zaczęto również zakładać spółdzielnie parcelacyjne, które posiadały znaczną ilość inwentarza żywego oraz miały do swojej dyspozycji maszyny rolnicze.

Odbudowa życia gospodarczego Dolnego Śląska z ważnym udziałem ludności żydowskiej nie trwała jednak długo. Fale wyjazdów Żydów były związane z wydarzeniami kieleckimi z lipca 1946 r. (pogrom kielecki), powstaniem Izraela w 1948 r. oraz zmieniającymi się uwarunkowaniami politycznymi, które kształtowane były zgodnie z decyzjami podejmowanymi w Moskwie (Waszkiewicz 2011: 252). Do zakładów pracy napływała ludność polska, kończąc jednocześnie etap „produktywizacji”, a wydzielenie spółdzielni żydowskich wobec malejącej liczby obywateli tej narodowości straciło rację bytu. W 1949 r. zniesiono odrębność organizacyjną spółdzielni (Grynberg 1986: 159). Rozpoczął się również proces likwidacji już nierentownych spółdzielni oraz łączenia zakładów o podobnych profilu produkcyjnym (Rykała 2005: 62). Ruch spółdzielczy miał być zintegrowany i działać pod wspólną nazwą „Związek Spółdzielni Pracy”. Oznaczało to również ograniczenie roli WKŻ, którego prace w tym czasie skupiały się przede wszystkim na sprawach społecznych. W zakresie jego najważniejszych działań znalazła się opieka nad dziećmi i młodzieżą, w tym kierowanie sierot i półsierot do rodzin zastępczych, tworzenie burs dla młodzieży przy jednoczesnym ograniczaniu pomocy materialnej (likwidacja stypendiów), aby zmotywować młodych ludzi do podjęcia pracy (Protokół nr 16 z dnia 7 maja 1949 r... 1947: 59).

Literatura

Archiwa

- APWr, UWW, Dane odnośnie organizacji spółdzielni i stanu spółdzielni 1946–1947, Karta indywidualna spółdzielni (stan na 15.11.1946), sygn. VI/723.
- APWr, UWW, Dane odnośnie organizacji spółdzielni i stanu spółdzielni 1946–1947, Karta indywidualna spółdzielni (stan na 10.1946), sygn. VI/723.
- APWr, UWW, Pismo w sprawie lustracji, Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku za rok 1946, sygn. VI/696.
- APWr, UWW, Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku 1946–1947, Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku za rok 1946, sygn. VI/696.
- APWr, UWW, Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku 1946–1947, Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów Polskich na Dolnym Śląsku we Wrocławiu za miesiąc październik 1946 roku, sygn. VI/696.
- APWr, UWW, Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku 1946–1947, Liczba Żydów poszukujących Pracy na Dolnym Śląsku na dzień 1 października 1946 r., sygn. VI/696.
- APWr, UWW, Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku 1946–1947, Liczba Żydów poszukujących pracy na Dolnym Śląsku na dzień 1 listopada 1946 r., sygn. VI/696.
- APWr, UWW, Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Komitetu Żydów na Dolnym Śląsku 1946–1947, Ramowy regulamin rady nadzorczej spółdzielni pracy, sygn. VI/696.
- APWr, UWW, Sprawy narodowości żydowskiej 1945, Obywatele narodowości żydowskiej – ustosunkowanie się, sygn. VI/269.
- APWr, UWW, Sprawy narodowości żydowskiej 1945, Pismo do Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska w Świdnicy, 2.08.1945 r., sygn. VI/269.
- APWr, UWW, Sprawy narodowości żydowskiej 1945, Pismo dot. ustalenia punktu prawnego Żydów dawnych obywateli niemieckich w Województwie Dolnego Śląska, sygn. VI/269.
- APWr, UWW, Sprawy narodowości żydowskiej 1945, Pismo ws. Działalności Komitetów Żydowskich z dn. 15 czerwca 1945 r., sygn. VI/269.
- APWr, UWW, Sprawy narodowości żydowskiej 1945, Raport z dn. 25. Lipca 1945, sygn. VI/269.
- APWR, WKZ, Sprawozdania wydziału, Spis spółdzielni pracujących na terenie Dolnego Śląska zorganizowanych przez Komitety Żydowskie wedle stanu na dzień 20 maja 1946 r., sygn. 199.
- APWr, WKZ, Protokoły posiedzeń Prezydium i Plenum WKZ, Protokół nr 16 z dnia 7 maja 1949 r., sygn. 3.
- APWr, WKZ, Protokoły posiedzeń Prezydium i Plenum WKZ, Protokół obrad nr 6, sygn. 3.
- APWr, WKZ, Protokoły posiedzeń WKZ, Protokół 6 z dnia 5 lipca 1945, sygn. 1.
- APWr, WKZ, Protokoły posiedzeń WKZ, Protokół z posiedzenia Żydowskiego Komitetu b. Zakładników Obozów Koncentracyjnych w Rychbachu z dnia 5.8.1945 r., sygn. 1.

- APWr, WKŻ, Protokoły posiedzeń Zarządu WKŻ oraz narad, Protokół nr 6. Posiedzenie Zarządu Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego we Wrocławiu, które odbyło się dnia 27 lipca 1946 r., sygn. 2.
- APWr, WKŻ, Protokoły posiedzeń zarządu WKŻ oraz narad, Protokół Narady Przewodniczących Komitetów Żydowskich odbytej w dniu 17 marca 1946 r., sygn. 2.
- APWr, WKŻ, Protokoły posiedzeń Zarządu WKŻ oraz narad, Narady Generalnych Sekretarzy i delegatów Wojewódzkich i Okręgowych. Komitetów w dniu 20 czerwca 1946 r. w Warszawie, sygn. 2.
- APWr, WKŻ, Protokoły posiedzeń Zarządu WKŻ oraz narad, Protokół I Walnego Zgromadzenia Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego we Wrocławiu odbytego dnia 26 maja 1946 r. w Wałbrzychu w lokalu Koła Zdemobilizowanych Żołnierzy, sygn. 2.
- APWr, WKŻ, Protokoły posiedzeń Zarządu WKŻ oraz narad, Protokół z posiedzenia WKŻ odbytego 18 czerwca 1946 r., sygn. 2.
- APWr, WKŻ, Sprawozdania komitetów 1946 r., Dane statystyczne rzemiosła indywidualnego za miesiąc czerwiec 1947 r., sygn. 203.

Opracowania

- Bronsztejn S., 1970, *Uwagi o ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku w pierwszych latach po wyzwoleniu*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 75.
- Bronsztejn S., 1991, *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej (nieudana próba utworzenia skupiska)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, nr 46(2).
- Goldsztejn A., 1962, *Problem żydowski w pierwszych latach Dolnego Śląska*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, nr 2a.
- Goldsztejn A., 1967, *Powstanie skupiska ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku w latach 1945–1947*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, z. 1–2/67.
- Grynberg M., 1986, *Żydowska spółdzielczość pracy w Polsce w latach 1945–1949*, Warszawa.
- Ilwicka A., 2014, *Grand Illusion? The Phenomenon of Jewish Life in Poland after the Holocaust in Lower Silesia*, „The Person and the Challenges”, vol. 4, nr 2.
- Jarowicki S., 1992, *Żydzi w Dzierżoniowie w latach 1930–1960*, „Rocznik Dzierżoniowski”.
- Kędziówek P., 2016, *Program i praktyka produktywizacji Żydów polskich w działalności CKŻP*, Warszawa.
- Kęsik J., 1997, *Spoleczność żydowska w Pieszycach*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, nr 1–2.
- Konferencja Spółdzielni Żydowskich we Wrocławiu*, „Trybuna Dolnośląska” z 6.09.1946, R. 2, nr 169.
- Kłusek M., 2014, *Sytuacja ludności żydowskiej w Polsce w pierwszych latach po II wojnie światowej [w:] Rola Żydów w rozwoju gospodarczym ziem polskich*, red. J. Skoldarski, A. Pieczewski, Łódź.
- Kostołowski A., 2009, *Biegi z przeszkodami. Wystawy: Ziem Odzyskanych (1948) i Wrocław Moje Miasto (2000)*, „Quart”, nr 1(11).
- Kretschmann V., 2017, *Entangled heritage. Wrocław's German-Jewish and Polish-Jewish history exhibitions, 1920–2010*, „Kultura Popularna”, nr 1 (51).
- Lisek J., *Żydowskie Osiedle na Dolnym Śląsku – Jidiszer Jiszew in Niderslezje*, <http://dolno-slaskosc.pl/zydowskie-osiedle-na-dolnym-slasku,312.html> (dostęp: 15.04.2021).
- Merta-Staszczak A., Burak M., Leśniewski J., 2020, *Nauka i przemysł. Politechnika Wrocławska w odbudowie i rozwoju gospodarczym Dolnego Śląska (1945–1989)*, Wrocław.

- M.M., 1948, *Żydowskie spółdzielnie na Ziemiach Odzyskanych*, „Miesięcznik Ilustrowany Śląsk”, R. 3, nr 8–10.
- Muszkiewicz M., 2020, *Rzemieślnicy, kupcy, przemysłowcy na Dolnym Śląsku w latach 1945–1950*, Wrocław.
- Na Dolnym Śląsku żydowski robotnik pracuje nad odbudową i przyczynia się do zagospodarowania piastowskiej ziemi*, 1946, „Trybuna Dolnośląska”, 6.11.1946, R. 2, nr 220.
- Plenarne posiedzenie Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego we Wrocławiu*, 1947, „Nowe Życie” [Wrocław], nr 4(13).
- Rykała A., 2005, *Spółdzielczość żydowska w powojennej Polsce (1945–1949)*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 6.
- Rykała A., 2016, „*Produktywizacja*” Żydów w Polsce po drugiej wojnie światowej na przykładzie działalności rolniczej, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 61, z. 1.
- Spółdzielczość żydowska na Dolnym Śląsku*, 1946, „Trybuna Dolnośląska”, 29–30.09.1946, R. 2, nr 189.
- Straszak-Chandoha S., 2021, *Ziemie obiecane. Rolnictwo Dolnego Śląska w latach 1945–1956 w ujęciu ekonomicznym i historycznym*, Wrocław.
- Sula D., 1993, *Osadnictwo repatriowanej ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku w latach 1945–1949*, „Śląskie Studia Historyczne”, nr 3.
- Szajda M., 2018, *German Jews in Jelenia Góra immediately After the End of the Second Word War*, „Rocznik Ziem Zachodnich”, nr 2.
- Szaynok B., 1997, *The beginnings of Jewish settlement in Lower Silesia after word war II (may 1945 – january 1946)*, „Acta Poloniae Historica”, nr 76.
- Szaynok B., 2000, *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*, Wrocław.
- Szydzisz M., *Społeczność żydowska na Dolnym Śląsku w świetle działalności Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce w latach 1950–1989*, Wrocław–Warszawa 2019.
- Waszkiewicz E., 2011, *Żydowscy mieszkańcy Dolnego Śląska. Od okresu powojennego do współczesności*, „Wrocławskie Studia Politologiczne”, nr 12.
- Żydzi pracują nad odbudową przemysłu dolnośląskiego*, 1946, „Trybuna Dolnośląska”, 13.10.1946, R. 2, nr 201.
- Żydzi przy pracy na Dolnym Śląsku*, 1946, „Trybuna Dolnośląska”, 21-22.07.1946, nr 131.

The participation of the Jewish community in the reconstruction of the economic life of Lower Silesia in the years 1945–1949

Abstract

Rebuilding the life of Jewish communities after the trauma of World War II in the Western Territories was the part of reconstruction and launching industrial plants which were a priority in the development of the state. Jews settling in Lower Silesia gathered in the emerging committees, whose main task was to care for the repatriates and their professional activation (productivization). The article presents the process of employing Lower Silesian Jews in state industry, creating cooperatives and individual workshops, as an essential element economic reconstruction of this region.

Key words: history, Lower Silesia, Provincial Jewish Committee, industry, economic reconstruction

Wojciech Kwieciński¹

Załamanie kariery artystycznej Miry Kubasińskiej

Streszczenie

Mira Kubasińska (1944–2005) to jedna z najbardziej charakterystycznych i zarazem charyzmatycznych wokalistek, jakie pojawiły się na polskiej scenie muzyki rozrywkowej w latach 60. XX w. Jej niekwestionowanymi atutami były naturalizm i swoboda kreacji artystycznej. Dysponowała ciekawym głosem, nienagannym poczuciem rytmu i rzadką umiejętnością kształtowania frazy muzycznej. Wykonywane przez nią utwory przesycane były emocjami i potwierdzały nietuzinkowe umiejętności interpretatorskie. Do najważniejszych dokonań Kubańskiej należą albumy wydane w szczytowym okresie działalności Breakoutu (w latach 1969–1973), w szczególności płyta *Ogień* (Muza, 1973). Od jej wydania rozpoczął się jednak gwałtowny proces deprecjacji artystycznej wokalistki aż do całkowitego załamania kariery na progu lat 80. Złożyło się na to wiele czynników, przede wszystkim kryzys i rozpad związku małżeńskiego z Tadeuszem Nalepą, jej kompozytorem, menedżerem i w dużym stopniu kreatorem wizerunku artystycznego. Okoliczności te przywiodły artystkę na skraj uzależnienia od alkoholu, depresji i wpędziły w permanentne problemy materialne. Kubasińska występowała incydentalnie i na ponad dekadę wzięła rozbrat z estradą. Od 1994 r. wokalistka podjęła dwie próby powrotu na scenę. Od 1994 r. regularnie koncertowała ze szczecińską formacją After Blues, a w 2003 r. zaczęła współpracę z blues-rockową grupą KG Band, która została przerwana przez nagłą śmierć artystki. W aspekcie walorów artystycznych była to jednak działalność dalece odbiegająca od rangi osiągnięć grupy Breakout. Niniejszy tekst, mający charakter przyczynkarskich studiów biograficznych, koncentruje się przede wszystkim na czynnikach i okolicznościach, które doprowadziły do nagłego załamania się jednej z najbardziej błyskotliwych karier ery polskiego big-beatu.

Słowa kluczowe: muzyka rozrywkowa, big-beat, Blackout, Breakout

¹ Dr Wojciech Kwieciński, Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów, e-mail: wkwiecinski@ur.edu.pl, nr ORCID: 0000-0003-3280-2166.

Wstęp

Postać Miry Kubasińskiej w świadomości współczesnych odbiorców muzyki rozrywkowej pozostaje w cieniu kariery Tadeusza Nalepy i grupy Breakout. Wydaje się, że w ciągu 17 lat, jakie minęły od jej nagłej śmierci, stale pogłębia się proces erozji postrzegania rangi, jaką wokalistka osiągnęła na polskiej scenie bigbeatowej na przełomie lat 60. i 70. Stopniowemu zapomnieniu ulega również jej działalność artystyczna poprzedzająca największe sukcesy grup Blackout i Breakout, a co dziwniejsze, jeszcze mniej znane okazują się wydarzenia nie tak wcale odległe jak próby powrotu na scenę w ostatnim okresie życia (1994–2005). Całkowicie na marginesie gwiazdorskich osiągnięć Kubasińskiej z okresu największej popularności Breakoutu (lata 1969–1973) pozostaje tragiczna historia jej osobistych dramatów, kulisy nagłego zniknięcia ze sceny i dosłownej „walki o przetrwanie” w latach transformacji ustrojowej. Niniejszy tekst ma na celu nie tyle utrwalenie postaci Kubasińskiej w historii polskiej muzyki rozrywkowej – co wydaje się oczywiste – ile raczej studium przypadku nagłego załamania kariery. Autor stara się znaleźć przyczyny deprecjacji rangi artystycznej Kubasińskiej, której artystka po wygaśnięciu współpracy z Tadeuszem Nalepą i rozpadzie małżeństwa nie była w stanie zapobiec. Ciekawym i szerzej nieanalizowanym wątkiem w pracach kulturoznawczych i opracowaniach poświęconych muzyce rozrywkowej jest również wolta stylistyczna Kubasińskiej i jej współpraca z wykonawcami *stricte* bluesowymi, co wobec zdecydowanie rockowego charakteru twórczości grupy Breakout, w której aktywnie uczestniczyła, i wręcz „metodycznego” odsuwania jej przez Nalepę z jego projektów o bluesowym charakterze wydaje się zagadnieniem wartym rozważenia. Nie bez znaczenia dla autora jest również studium życiorysu, który nie doczekał się nie tylko szerszych opracowań biograficznych, ale nawet prac przyczynkarskich². Ze względu na te intencje artykuł należy potraktować jako wstępne rozpoznanie tematu zachęcające do szerszego zainteresowania postacią i dorobkiem piosenkarki.

Początki kariery

Mira (właśc. Marianna) Kubasińska (ur. 8 września 1944 r. w Boddzechowie pod Ostrowcem Świętokrzyskim) pochodziła z rodziny o tradycjach mieszczańskich i kupieckich, w której muzyka odgrywała

² Do odnotowania pozostaje dosłownie jeden artykuł autorstwa piszącego niniejszy tekst; Kwiecieński 2001a.

niepoślednią rolę. Zarówno ojciec, jak i dziadek grali okazjonalnie na instrumentach, a w kręgu rodzinnym tradycja wspólnego muzykowania była mocno zakorzeniona (Rakoczy 2009). Jej talent został dostrzeżony dość wcześnie, już w wieku 8 lat odniosła pierwszy znaczący sukces na ogólnopolskim konkursie „Mikrofon dla wszystkich”. Następnie uczęszczała do ogniska muzycznego i zaczęła występować w zespole pieśni i tańca przy Zakładowym Domu Kultury w Ostrowcu, co nie zwiastowało kariery wokalistki bigbeatowej (Szalbierz 2005). Jej pojawienie się na początku 1962 r. z zespołem na koncercie w Rzeszowie okazało się punktem zwrotnym nie tylko kariery muzycznej Kubasińskiej, ale także jej losów osobistych. Wówczas doszło do spotkania artystki z Tadeuszem Nalepą, który pnąc się w zawrotnym tempie po szczeblach kariery muzyka lokalnych orkiestr tanecznych, ściągnął ją do Rzeszowa i załatwił angaż w najbardziej renomowanym zespole w mieście, działającym w restauracji „Klubowa” pod kierownictwem Romana Albrzykowskiego (Dynia 1999; Kwieciński 2021a: 91–92). Współpraca Nalepy i Kubasińskiej z zespołem Albrzykowskiego trwała do wiosny 1963 r. (Dynia 2004). Równocześnie rozwijał się związek Nalepy z Kubasińską zarówno w wymiarze relacji osobistych³, jak i na płaszczyźnie artystycznej. W lipcu 1963 r. wystąpili z powodzeniem na Festiwalu Młodych Talentów w Szczecinie. Ich interpretacja utworu *Let's Twist Again* Chubby Checkera została wyróżniona i jako laureaci zostali zaproszeni do odbycia trasy koncertowej z profesjonalnym zespołem Luksemburg Combo (Knap 2011: 43). Kolejnym etapem wspólnej kariery było zatrudnienie w zespole teatralno-kabaretowym Porfirion, który działał przy Wojewódzkiej Agencji Imprez Artystycznych w Rzeszowie. Znaczące sukcesy Porfirionu na ogólnopolskich scenach i estradach kabaretowych (Szaryńska 2007: 188–191; *Porfirion z Rzeszowa* 1963) zaowocowały docenieniem walorów wokalnych i scenicznych Kubasińskiej, czego egzemplifikacją było zaproszenie do uczestnictwa w II Krajowym Festiwalu Piosenki Polskiej w Opolu (24–28 czerwca 1964 r.), gdzie zdobyła wyróżnienie (Michalski 2014: 691). Kolejnym znaczącym sukcesem okazał się niespodziewany angaż do brytyjskiego zespołu The London Beats⁴ (Niedzielski 2009: 64). Współpraca ta obejmowała nie tylko występy formacji w Polsce, ale również udział w trasie koncertowej po Wielkiej Brytanii oraz realizację pierwszej pozycji w dyskografii

³ M. Kubasińska i T. Nalepa od 9 stycznia 1964 r. pozostawali w związku małżeńskim.

⁴ Zespół podczas występów w Polsce dodał do nazwy przymiotnik *original* – The Original London Beats (the OLB).

Miry Kubasińskiej (Wywiad Klee A.)⁵. W 1965 r. (20 kwietnia) Mira urodziła syna, Piotra, co zapewne ułatwiło jej otrzymanie paszportu na wyjazd za granicę z The OLB (Wywiad Nalepa H. i Cz.). W tym okresie Tadeusz Nalepa pozostawał zdecydowanie w cieniu małżonki, która była już rozpoznawalnym nazwiskiem w kraju (Królikowski 2022: 37). W latach spektakularnych sukcesów Kubasińskiej powołał on w Rzeszowie własną formację Blackout (Niedzielski 2009: 11–12), która w ciągu kilku miesięcy okazała się sensacją na polskiej scenie bigbeatowej. W pierwszym okresie działania grupy, tj. na przełomie 1965 i 1966 r., Mira Kubasińska okazjonalnie współpracowała z zespołem, którego głównym wokalistą był Stanisław Guzek (późniejszy pseudonim artystyczny Stan Borys). Ogólnopolskie sukcesy Blackoutu i wypromowanie wielkiego przeboju *Anna*⁶ zadziałały na wokalistkę jak magnes i wobec nierokującej sukcesów estradowych kooperacji z The OLB Kubasińska zaangażowała się w stałą współpracę z grupą męża. Formacja regularnie koncertowała i zaczęła odnosić także sukcesy finansowe, jednak w zespole zaczęły narastać napięcia i konflikty personalne. Ambicje artystyczne M. Kubasińskiej i S. Guzka okazały się nie do pogodzenia. Antagonizmy podsycił ponadto apodyktyczny charakter wymagającego lidera, który latem 1967 r. bezpośrednio po sesji nagraniowej do albumu „Blackout” zwolnił Stana Borysa z zespołu (Niedzielski 2009: 58–59). Na początku 1968 r. formacja została definitywnie rozwiązana, a Tadeusz Nalepa we współpracy z Franciszkiem Walickim zaczął realizować kolejny projekt muzyczny pod nazwą Breakout (Walicki 2012: 127).

Podsumowując pierwszy okres kariery Miry Kubasińskiej, należy stwierdzić, iż w ciągu zaledwie pięciu lat została czołową wokalistką na polskiej scenie bigbeatowej. Wyróżniała ją nie tylko intrygująca barwa głosu, ale też doskonale poczucie rytmu i umiejętność frazowania. Mimo braku wykształcenia jej warsztat wokalny, emisja oraz umiejętności interpretatorskie dalece dystansowały ją od ówczesnych konkurentek (*vide* dokonania Ady Rusowicz czy Karin Stanek). Charakteryzowały ją naturalizm, swoboda wykonawcza i autentyczność, które kształtowały ciekawy, nacechowany indywidualizmem wizerunek sceniczny (Kwieciński 2021a: 94–95).

⁵ M. Kubasińska na początku 1966 r. nagrała z The Original London Beats w Warszawie tzw. czwórkę (EP N-0388 Pronit). Grupa była niezwykle popularna w Polsce i zagrała dwie duże trasy. Jednak kariera na Wyspach Brytyjskich nigdy nie wyszła poza koncertowanie w podrzędnych klubach, szerzej na temat historii The OLB zob. <https://garagehangover.com/the-london-beats/?fbclid=IwAR3zdipNMSUG4g9dAn5m7s307RvdExSjB4MgPb7kYI2Abq2QDw8Ivjqmoc> (dostęp 13.10.2020).

⁶ Kompozycja *Anna* (muz. T. Nalepa, sł. B. Loebel), nagrana po raz pierwszy podczas sesji radiowej dla Programu III, została następnie wydana na EP-ce przez Polskie Nagrania (EP N-0425 Muza, lipiec 1966); Michalski 2014: 694.

Największe sukcesy Kubasińskiej z grupą Breakout

Pozycja Kubasińskiej na rynku muzycznym wzrosła do rangi gwiazdorskiej w wyniku wielkiego sukcesu, jakim okazał się debiutancki album grupy Breakout z 1969 r. *Na drugim brzegu tęczy* (LP XL/SXL 0531 Pronit). Premierę płyty poprzedziły liczne koncerty, w tym zagraniczne, m.in. w Holandii, Berlinie Zachodnim, i spektakularne, wręcz skandalizujące występy na kluczowych krajowych festiwalach – w Opolu i Sopocie latem 1969 r., które wywindowały grupę do pozycji wiodącej formacji w nurcie bigbeatowym (Królikowski 2022: 80–81, 85–86). Ówczesna popularność Breakoutu przełożyła się na wynik w plebiscycie muzycznym („Złota Kottwica” Sopotkiego Lata 69), który ogłosiła Polska Federacja Jazzowa (PFJ) wraz z Agencją Imprez Artystycznych w Sopocie. Breakout zdeklasował konkurencję także w plebiscycie czasopisma „Musicorama”, wyprzedzając Skaldów, a Mira Kubasińska zajęła, po Maryli Rodowicz, drugie miejsce w kategorii wokalistek („Musicorama” nr 1/1970).

Rola debiutanckiego albumu grupy Breakout wydaje się nie do przecenienia w procesie transformacji polskiego big-beatu w kierunku estetyki rockowej (Gradowski 2018: 157, 172; Kwieciński 2021b: 104; Zieliński 2005: 24). *Na drugim brzegu tęczy* jest bez wątpienia dokonaniem pionierskim⁷. Kubasińska otrzymała w nim status dominującej wokalistki, co było znacznym progresem wobec rotacyjnej funkcji, jaką spełniała w Blackoucie. Jej głos zdecydowanie dojrzał, frazowanie było jeszcze pewniejsze, a interpretacje niosły spory ładunek dramaturgii i liryzmu. Potwierdzają to nie tylko wielkie przeboje z debiutanckiego krążka (*Poszłabym za tobą, Na drugim brzegu tęczy* czy *Gdybyś kochał, hej!*) ale także mniej znane kompozycje: *Powiedzieliśmy już wszystko, Gdzie chcesz iść*. Na kolejnej płycie *70 a* (LP XL/SXL 0603 Muza) Kubasińska nie była już główną wokalistką, wyjątek stanowią tu dwie kompozycje *Dziwny weekend* i *Przestroga*. Ta zmiana akcentów wskazywała na pewien rozdzwitek w zespole i krystalizację nowej koncepcji artystycznej autorstwa Nalepy, który coraz bardziej ciążył w stronę stylistyki blues-rockowej (Kwieciński 2021c: 52). Zespół mimo gigantycznej liczby około 400 koncertów, które zagrał w 1970 r. (Królikowski 2022: 93), zdecydowanie spadł w rankingach popularności⁸,

⁷ Breakout był jedną z wiodących formacji, które zapoczątkowały w Polsce nurt ambitnego rocka, adaptującego elementy jazzu (wkład wybitnego instrumentalisty Włodzimierza Nahornego), bluesa i psychodelii.

⁸ W rankingu „Musicoramy” podsumowującym rok 1970 Breakout znalazł się dopiero na 6. miejscu. Taką samą lokatę zajęła Kubasińska w kategorii wokalistka (zwycczyli Skaldowie, Niemen i Rodowicz); „Musicorama” 1971, nr1(2).

co było konsekwencją konfliktu z cenzurą i osłabieniem wizerunku scenicznego, który wyeliminował Breakout z występów w telewizji i na głównych festiwalach (Gradowski 2018: 163). Od wydania kolejnej płyty, *Blues*, kariera zespołu podążała dwutorowo. Nalepa realizował swoje bluesowe fascynacje (na płytach *Blues* 1971, LP XL/SXL 0721 Muza, *Karate* 1972, LP XL/SXL 0858 Muza i *Kamienie* 1974, LP SX 1140 Muza). Synchronicznie Breakout wydał dwie płyty (*Mira* 1971, SXL 0778 Muza i *Ogień* 1973, SX 1004 Muza), które w istocie były solowymi albumami Kubasińskiej. Ta dychotomia artystyczna była ponadto odzwierciedleniem niezaprzecznego napięcia i narastającego stopniowo konfliktu pomiędzy małżonkami. Jego źródłem były perturbacje wynikające ze wspólnej pracy w zespole, implikujące napięcia w relacjach osobistych i problemy z wychowywaniem dziecka, jak również coraz bardziej uciążliwa eksplozja popularności (Królikowski 2022: 91–92; Kwiatkowski 2005).

Repertuar zawarty na wskazanych płytach Kubasińskiej był bardzo eklektyczny, pokazywał jej szerokie spektrum możliwości artystycznych oraz elastyczność gatunkową – od poetyckich ballad emanujących liryzmem (*Zapytam płatków*, *Byłeś tylko we śnie*) poprzez kompozycje inspirowane soulem (*Tysiąc razy kocham*) i bluesem (*Czarno-czarny film*) po ostre rockowe utwory (*Do kogo idziesz*), w których wokalistka korzystała ze swoich bogatych pokładów ekspresji. Apogeum osiągnięć Breakoutu wydaje się album *Ogień*, który jest niezwykle dojrzałą płytą zarówno od strony kompozytorskiej, literackiej, jak i wykonawczej. Z całą pewnością Kubasińska była wówczas w szczytowej formie. Kwintesencją nie tylko tej płyty, ale także całego dorobku solowego Kubasińskiej jest monumentalna kompozycja *Wielki Ogień*, w której wokalistka wykonała jedną z najważniejszych partii żeńskiej wokalistyki w polskiej muzyce rockowej lat 70., przesyconą niesamowitą dawką dramatyzmu i ekstatycznych emocji (Rojek 2014).

Początki regresu artystycznego

Mira Kubasińska wraz z zespołem mieli w 1973 r. poważny wypadek na autostradzie pod Arnhem, w drodze na koncerty do Holandii. Najpoważniejsze obrażenia odniosła Kubasińska, która była operowana i przez długi czas hospitalizowana. Pod wpływem tego wydarzenia w małżeństwie nasilił się konflikt dotyczący podziału ról i opieki nad synem (Wywiad, Nalepa P.). Mimo tego następną płytą Breakoutu, *Niezidentyfikowany Obiekt Latający*, *NOL* (1976, LP SX 1300 Muza), jest

albumem, na którym wokalistka śpiewa prawie we wszystkich utworach (z wyjątkiem kompozycji *Na naszej drodze*). Choć płyta ta dalece odstaje od najwartościowszych dokonań grupy Breakout, to jest jednak produkcją zawierającą także wartościowe utwory, pełne intrygujących pomysłów aranżacyjnych, zapożyczeń z nurtu *jazz fusion* (szczególnie w warstwie rytmicznej), przy ciągle silnych wpływach bluesowych. Mira Kubasińska szukała nowych środków ekspresji, nieco „spłaszczając” emisję, co jest najbardziej widoczne w utworze *Biel*. Realizacja dźwięku znacznie odróżnia tę produkcję od pozostałych. Głos wokalistki brzmi tu całkiem inaczej niż na poprzednich płytach. Wyjątkową kompozycją jest utwór *Chciałabym być słońcem*, kolejny znaczący w dorobku artystki emocjonalny „manifest miłości”. Kubasińska doskonale odnalazła się w stylistyce boogie (*Co to za człowiek*) i bluesie (*Zabierz smutek*), gdzie zaśpiewała bardzo eterycznie.

Zidentyfikowany Obiekt Latający, ZOL (1979, LP SX 1766 Muza) to płyta, na której wokalistka znowu została „zepchnięta do narożnika”, śpiewa samodzielnie jedynie trzy utwory, duet i kilka chórków. Nie była wówczas w najlepszej dyspozycji wokalne – co jest szczególnie widoczne w utworze *Dzień zwęgla się*, gdzie ma ewidentne problemy z wyższymi dźwiękami. W kompozycji *Gdy masz przyjsć* udało się jej uzyskać ciekawą dynamikę, dotrzymuje kroku ekspresyjnie grającej sekcji rytmicznej. Wyróżnia się również ballada o bluesowym zabarwieniu *Co tam za mgła*, gdzie poetycki śpiew i duża przestrzeń w aranżacji zdecydowanie sprzyjają wokalistce. Całość materii muzycznej jest jednak wtórna i wskazuje na poważny regres zespołu. Szczególnie razi spóźniona fascynacja i powielanie brzmienia brytyjskiego zespołu Free, słyszalne nad wyraz w grze basisty.

Ostatni album *Żagiel ziemi* jest najbardziej kontrowersyjną produkcją Breakoutu, podporządkowaną szeroko zakrojonej kampanii promującej Igrzyska Olimpijskie w Moskwie (1980 r.)⁹. W wymiarze kompozytorskim to ciekawa płyta, chociaż słyhać problemy z frazowaniem Nalepy, który się „gimnastykuje” z rytmiką niektórych tekstów Loebła. Utwory śpiewane przez Kubasińską również faluja jakością wykonania. Doskonały *Ile Olimpiad*, frapująca deklamacja w *Maratonie* i zdecydowanie słabsze *Żagiel ziemi* i *W tłumie stadionu*, gdzie słyhać problemy intonacyjne oraz symptomy „zmęczenia” aparatu wokálnego.

Okres lat 70. w twórczości Miry Kubasińskiej i zespołu Breakout ma charakter regresywny. Poczynając od albumu *NOL*, kolejne dokonania

⁹ W zamiarze pomysłodawcy (S. Cejrowskiego) tryptyk rockowy, odwołujący się do idei olimpijskiej, oddający „ducha sportowej rywalizacji”. W przedsięwzięcie zaangażowano także Budkę Suflera i Skaldów.

zespołu nosiły skazę wtórności, wypalenia twórczego i spadku „formy” wykonawczej. Po początkowym okresie erupcji talentu, świeżości muzycznej, które plasowały wokalistkę i zespół na szpicy krajowej awangardy, zapewniając równocześnie wielką popularność, nastąpił apatyczny i wtórny okres drugiej połowy wskazanej dekady. Zespół dużo koncertował za granicą, m.in. w Holandii, a od 1975 r. w ZSRR, co wynikało z pogorszenia się warunków finansowych w krajach Beneluksu po wejściu Wlk. Brytanii do EWG i z dużej konkurencji zespołów angielskich. Poza aspektem zarobkowym koncerty te nie miały przełożenia na progres artystyczny. Nalepa przyznał, że te trasy miały fatalne konsekwencje, skwitował je krótko: „rozpiliśmy się” (Królikowski 2022: 124)¹⁰. Co do artystki należy stwierdzić, że była sukcesywnie dystansowana przez powiększającą się liczbę utalentowanych i prężnie działających na polskiej scenie wokalistek z jej generacji. Można tu wymienić Krystynę Prońko, zwyciężającą kilkakrotnie w rankingu magazynu „Non Stop” w kategorii wokalistka roku (1975, 1977, 1978), Grażynę Łobaszewską oraz Halinę Frąckowiak, która w 1977 r. wydała doskonałą płytę *Geira* z zespołem SBB. Analizując rankingi Non Stopu z lat 70., należy zauważyć, że Mira Kubasińska z 3. pozycji w 1973 r. spadła na 8. w 1975 r. W 1977 i 1978, kiedy podawane wyniki skrócono do pięciu pozycji, nie znalazła się już w pierwszej piątce („Non Stop” nr 2/75; nr 3/78; nr 3/79). Można zatem mówić o pogłębiającym się kryzysie artystycznym i braku pracy nad sobą. Było to zresztą charakterystyczne dla całej kariery Kubasińskiej, która nie należała do wokalistek doskonałych metodycznie swój warsztat. Jak sama podkreśla, na początku kariery nie miała czasu na próby i ćwiczenie z zespołem. Dosłownie wpadała do studia i śpiewała piosenki, które w domu ćwiczył Nalepa, podczas gdy ona zajmowała się dzieckiem (Dynia 1999). Nie zmieniło się to w okresie późniejszym, kiedy bazując na wrodzonym talencie, charyzmie i rutynie scenicznej, była w stanie oczarować publiczność. Jednak pod koniec lat 70. niedostatki wokalne były już wyraźnie słyszalne w realizacjach płytowych. Bogdan Loebel, podsumowując karierę Kubasińskiej, stwierdził, że była „niewykorzystanym talentem aktorskim. Miała charakterystyczny i rozpoznawalny głos i wybijała się oryginalnością na tle stawki żeńskich wokalistek tamtego czasu. Niespecjalnie się przykładała, nagrywała z marszu. Dostawała tekst w studiu i jakoś szło. To jej wystarczało, specjalnie się tym wszystkim nie ekscytowała. Nie pracowała nad sobą, zresztą Nalepa ciągle na to narzekał. Piotrek był mały, ona się bardziej nim zajmowała i między innymi zajęciami śpiewała i nagrywała” (Wywiad Loebel).

¹⁰ Potwierdził to również Piotr Nalepa; Wywiad Nalepa P.

Załamanie kariery i pogłębiający się kryzys artystki

Przełom lat 70. i 80. był okresem narastającego kryzysu małżeństwa, które zdaniem Tadeusza Nalepy para sztucznie podtrzymywała w obawie przed konsekwencjami dla procesu wychowawczego dorastającego dziecka (Królikowski 2022: 136). Do tego dochodziły problemy zdrowotne Nalepy oraz trudna sytuacja na rynku muzycznym będąca konsekwencją kryzysu początku lat 80. i wprowadzenia stanu wojennego. Oznaczało to konieczność zamrożenia działalności estradowej oraz spowodowało problemy materialne. Poważnym obciążeniem okazał się duży dom, z którego wykończeniem Nalepowie mieli poważne komplikacje w związku z defraudacją środków przez wykonawcę oraz ciągnące się latami procesy o odzyskanie środków. Zdaniem syna perturbacje te były początkiem końca związku (Wywiad Nalepa P.). Również Kubasińska wskazała na te czynniki jako determinanty pogłębiającego się kryzysu małżeństwa (Dyńia 1999). W okresie załamania i apatii Nalepy to dzięki jej zaradności i podejmowaniu różnego rodzaju dorywczych prac byli w stanie funkcjonować. Kubasińska miała się wówczas różnych zajęć. W wywiadzie udzielonym Jerzemu Dyni stwierdziła wprost: „produkowałam farby, szyła szelki, malowałam smerfy, żeby żyć” (Dyńia 1999). Mimo jej operatywności i życiowej zaradności problemy egzystencjalne i postępujący rozpad małżeństwa odbiły się fatalnie na jej kondycji psychofizycznej. Jak stwierdził syn Piotr, ojciec jakoś wyrwał się z degrengolady i „natychmiast od 1982 r. stał się gwiazdą ze składem bluesowym” (Wywiad Nalepa P.). Kubasińska została w domu, czuła się pominięta, przeżywając podwójnie rozbrat z estradą i mężem¹¹. Tadeusz Nalepa, będąc niezwykle silnym charakterem, był w stanie sobie poradzić, Mira Kubasińska niestety nie... (Wywiad Loebli).

Te dramatyczne okoliczności przywiodły artystkę do depresji, w którą popadła po definitywnym rozstaniu z Nalepą pod koniec 1984 r. Jej sytuację pogarszały narastające problemy z uzależnieniem od alkoholu. Związała się wówczas z kolejnym partnerem i w 1986 r. urodziła z tego związku syna Konrada Koczyka, którego wychowanie i utrzymanie od początku spoczywało na jej barkach. Bogdan Loebli jednoznacznie ocenia kolejny związek artystki, z którą do końca pozostawał w bliskich kontaktach. Był on jego zdaniem fatalny w skutkach i spowodował degrengoladę Miry Kubasińskiej, która tracąc środki do życia, zamieszkała finalnie w komunalnym mieszkaniu w Otwocku, otaczając się „podej-

¹¹ Piotr Nalepa wspominał, że matka także próbowała zaistnieć na scenie, jeździła na próby musicalu do teatru, nic jednak z tego nie wyszło (Wywiad Nalepa P.)

rzanym” towarzystwem (Wywiad Loeb). Życie osobiste Kubasińskiej nie układało się do końca. Kolejne związki z mężczyznami były porażką i rozczarowaniem, dodatkowo partnerzy w żaden sposób nie wspierali jej w walce z uzależnieniem. Cały czas borykała się z problemami materialnymi. Prowadziła m.in. punkt gastronomiczny na Dworcu Centralnym, rozwoziła pierogi i ciasta, jednak wobec jej wrodzonej ofiarności, „szerokiej duszy” oraz chęci udzielania pomocy, działalność zarobkowa często przybierała charakter charytatywny wobec bezdomnych i potrzebujących (Wywiad Koczyk).

W sposób naturalny wypadła z rytmu estradowego, nie mając kompozytora, zespołu i walcząc o przetrwanie. Występowała w tym okresie incydentalnie. Nalepa po rozwiązaniu Breakoutu¹² i kryzysie z początku lat 80. kontynuował z powodzeniem karierę solową, stając się pierwszoplanową postacią na coraz prężniej działającej polskiej scenie bluesowej. Jedynymi wspólnymi występami Tadeusza Nalepy i Miry Kubasińskiej było kilka koncertów, które miały charakter imprez wspominkowych i okolicznościowych. Pierwszy taki duży koncert, z okazji 20-lecia powstania grupy Blackout, odbył się w Rzeszowie 25 maja 1985 r. w ramach X edycji festiwalu Rock Galicja, który zorganizowała agencja Alama-Art¹³. Wspominający to wydarzenie uczestnicy byli zachwyceni powrotem zespołu Nalepy w gwiazdorskiej obsadzie do Rzeszowa (Wywiad Klee). Pojawienie się Miry Kubasińskiej na scenie podczas tego koncert było dużym wydarzeniem. Jej naturalność, charyzma zelektryzowały publiczność, podobnie jak w 2003 r. w trakcie jubileuszu Tadeusza Nalepy („Na drugim brzegu tęczy”), zorganizowanego w hali Podpromie w Rzeszowie (22 listopada 2003). Występy Miry Kubasińskiej na tych koncertach były wyjątkowo ciepło przyjęte przez publiczność (Wywiad Kwiatkowski).

Mimo rozvodu (1989 r.) relacje z byłym mężem nie układały się źle, chociaż ciążyło na nich rozgoryczenie i ból rozstania¹⁴. Syn Konrad podkreśla bliski kontakt z Tadeuszem Nalepą i jego drugą żoną, określa-

¹² Jako ostatni koncert Breakoutu Wiesław Królikowski podaje występ w sali Spółdzielni Mleczarskiej w Karczewie 10 października 1981 r. (Królikowski 2022: 322).

¹³ W hali „Walter” wystąpili wówczas: Mira Kubasińska (voc), Tadeusz Nalepa (voc, g), Józef Skrzek (voc, bg, hca), Andrzej Nowak (g), Bogdan Kowalewski (bg), Marek Surzyn (dr) oraz Artur Hajdasz (dr) – syn Józefa Hajdasza, przebywającego wówczas w USA. Kolejne duże koncerty, na których wystąpiła Kubasińska, to Old Rock Meetings (11–12.07.1986), Blackout-Breakout (18.07.1992) w Sopocie „Atlas Polskiego Rocka” 75-lecie Franciszka Walickiego (20.07.1996) (Królikowski 2022: 324–327; Michalski 2014: 814).

¹⁴ W 1989 r. Nalepa sprzedał dom i – jak stwierdził syn – „wszyscy rozeszliśmy się w swoje strony” (Wywiad Nalepa P.).

jąc go wprost drugim ojcem. Wspominał bardzo częste wizyty w domu Nalepy i Grażyny Dramowicz i definiował wzajemne relacje jako „rodzinę patchworkową” (Wywiad Koczyk)”.

Próby powrotu na scenę

Szansę powrotu na scenę i okazję do regularnego koncertowania dla Miry Kubasińskiej stworzyło spotkanie z zespołem After Blues przy okazji festiwalu „Bluesada” w Szczecinie (II edycja, 1993 r., Dom Kultury „Słowianin”). Zaproszona do jury Kubasińska okazjonalnie zaśpiewała swoje największe przeboje, a epizod ten przerodził się w 11-letnią współpracę. Ostatni koncert Mira Kubasińska dała 15 października 2005 r. (10 dni przed śmiercią) właśnie na szczecińskim festiwalu. Zespołowi After Blues udało się wówczas zarejestrować z Kubasińską utwór *Zobacz jak pięknie*, który na liście przebojów Programu 3 Polskiego Radia dotarł do 5. miejsca¹⁵. Jak podkreśliła organizatorka szczecińskiego festiwalu Inga Kurek-Baranowska, *come back* Kubasińskiej był mozolny. Dokonywał się stopniowo, czemu towarzyszyły duże emocje, brak pewności i obawy artystki, widoczne za kulisami przed wejściem na scenę. Miała świadomość swoich niedostatków wokalnych i wizerunkowych, które stopniowo pokonywała i korygowała. Na scenie jednak emanowała żarliwością, całkowicie się zatracając i momentalnie nawiązując kontakt z publicznością (Wywiad Baranowska-Kurek)¹⁶.

Poza dość intensywnym okresem koncertowania z After Blues Mira Kubasińska okazjonalnie dołączała również do innych zespołów: Kasa Chorych, Nocna Zmiana Bluesa, Bluesquad, Quo Vadis. W ostatnim okresie życia, od jesieni 2003 r., nawiązała kontakt z blues-rockową grupą Krzysztofa Jerzego Krawczyka (KG Band). Zostali poznani przez

¹⁵ Waldemar Baranowski, lider i gitarzysta grupy After Blues, wspominając współpracę z Mirą Kubasińską, wskazał na wybitnie koncertowy charakter ich działalności (grali po trzy–cztery koncerty miesięcznie). Stwierdził również, że nie tak łatwo było nakłonić Kubasińską do powrotu, pomogła mu w tym jego żona Inga Kurek-Baranowska (wieloletni pracownik DK „Słowianin”, organizatorka „Bluesady” i wielu innych znaczących festiwali w Szczecinie). Repertuar opierali głównie na przebojach Breakoutu, posilkując się również starszymi utworami. Czasami w pierwszej części koncertu duet wykonywał własny program. W. Baranowski zaznaczył, iż trudno im było nagrać nowy materiał. Ciągłe brakowało na to czasu, dzieliła ich spora odległość, a sama artystka także nie dawała się nakłonić do pracy studyjnej. Rejestracja jedyne go utworu, jaki wspólnie nagrali, odbyła się „dyskretnie” w warunkach próby, przed ostatnim wspólnym koncertem (Wywiad Baranowski W.); <https://www.lp3.pl/utwor/6231> (dostęp 15.10.2020).

¹⁶ Wywiad z Inga Kurek-Baranowską przeprowadzony 16.10.2020 (archiwum autora).

Bogdana Loebła, który próbował pomóc wychodzącej z depresji artystce. Intensywność tej współpracy, wspólne koncerty, szybko zbudowana więź emocjonalna oraz entuzjazm Kubasińskiej stwarzały realne szanse na przełom w życiu wokalistki oraz stabilizację emocjonalną. Rozpoczęły się przygotowania do nagrywania wspólnej płyty z autorskim programem. Mira Kubasińska w udzielanych wywiadach z optymizmem sygnalizowała powrót na scenę i pracę nad płytą (Dyńa 1999). K.J. Krawczyk, wspominając ten moment (jesień 2005 r.), podkreślił duże zaangażowanie artystki, która napisała nawet przejmujący tekst do jednego z dwóch utworów, który zdążyli zarejestrować (*Czy warto było*). Jak trafnie zauważył Sławomir Macias (muzyk KG Band), Kubasińska pod koniec kariery śpiewała jak wytrawna, dojrzała bluesmanka po przejściach, „sięgając do trzewi i prawdziwego bólu”. Mimo pewnych niedostatków głosowych była niezwykle szczerą i wiarygodną w swoim przekazie (*O Mirze opowiadają*). Kolejną zarejestrowaną piosenkę (*Miracle*) zespół chciał jeszcze poprawiać przy okazji następnego spotkania w studiu nagrań¹⁷. Planowaną sesję uniemożliwiła jednak nagła śmierć artystki.

W dniu 22 października 2005 r. Mira Kubasińska wyszła rano na zakupy do pobliskiego sklepu, zasłała i straciła przytomność. Po trzech dniach, 25 października, zmarła, bezpośrednią przyczyną śmierci był udar mózgu.

Zakończenie

Finał życia i kariery artystycznej M. Kubasińskiej był niezwykle dramatyczny. Dokonując reasumpcji, można stwierdzić, że rozpad małżeństwa z Tadeuszem Nalepą, kompozytorem, menedżerem i w dużym stopniu kreatorem wizerunku artystycznego swojej małżonki, wywołał kryzys, z którego tak naprawdę artystka nie podźwignęła się do końca życia. Już wcześniej można doszukiwać się spadku popularności Kubasińskiej i Breakoutu, głównie w wyniku zwrotu stylistycznego, jakiego dokonał Nalepa na progu lat 70., wybierając awangardowe blues-rockowe brzmienia. Wokalistka stopniowo była dystansowana przez konkurencję, sama nie walczyła o swoją pozycję, nie rozwijając swoich umiejętności i nie szukając alternatywnych kontaktów, które stworzyłyby jej szansę na kontynuowanie kariery na własną rękę. Jak sama stwierdziła, pod koniec lat 90. traktowała pracę estradową jedynie w katego-

¹⁷ KG Band na samym początku współpracy zarejestrował z Kubasińską dwa utwory *Mijam miasto* (duet) i *Skamieniały las* (w którym wokalistka zaśpiewała chórki). Te piosenki ukazały się na płycie KG Band *Sprzedawca wiatru*. Pozostałe dwie piosenki wydano już pośmiertnie na płycie CD/DVD *Miracle* (Wywiad Krawczyk).

riach zarobkowych, nie było to dla niej żadne wyjątkowe zajęcie (Dyńia 1999; Szalbierz 2005), wobec czego mogła je suplementować inną formą aktywności zawodowej. Nie wydaje się to jednak wystarczającym wyjaśnieniem długoletniej apatii estradowo-muzycznej i działalności na obszarze niszowej estetyki bluesowej, w której poruszała się w ostatniej dekadzie swego życia. Kontrargumentując, można wskazać jej ambicje artystyczne, determinację w walce o pozycję pierwszej wokalistki w Blackoucie, widoczną także na początku kariery Breakoutu. Muzyka i estrada były dla niej do końca wielką pasją, co potwierdzają muzycy zarówno zespołu After Blues, jak i formacji KG Band. Jest to również widoczne na licznych materiałach filmowych z jej występów pod koniec kariery, na scenie kipiała energią, zaangażowaniem.

Głębokim tłem kryzysu Kubasińskiej była wielka wrażliwość artystki, zakamuflowana powierzchowną „hardością”. Analiza tych okoliczności i obecne w wypowiedziach bliskich jej osób odwołania do ciągle silnego związku emocjonalnego z Tadeuszem Nalepą wskazują na wielki dramat osobisty kobiety i artystki, która znalazła się w bardzo trudnej sytuacji materialnej. niespełnione życie osobiste, załamanie się kariery oraz problemy z uzależnieniem nie pozbawiły jednak Miry Kubasińskiej optymizmu i wiary w przełamanie – życiowy *breakout*.

Literatura

- Gradowski M., 2018, *Big beat. Style i gatunki polskiej muzyki młodzieżowej (1957–1973)*, Oficyna Wydawnicza „ASPRA-JR”, Warszawa.
- Knap P., 2011, *Big-beat i co dalej? Festiwal Młodych Talentów w Szczecinie (1962–1963) na lamach popularnych czasopism* [w:] *Letnia Szkoła Historii Najnowszej 2010*, red. N. Jarska, T. Kozłowski, Warszawa.
- Królikowski W., 2022, *Tadeusz Nalepa. Breakout Absolutnie*, Wydawnictwo Agora, Warszawa.
- Kwiatkowski J., 2005, *Mira Kubasińska (1944–2005)*, „Nowiny24” z 26.10.2005, <https://nowiny24.pl/mira-kubasinska-19442005/ar/5955971> (dostęp: 16.10.2020).
- Kwieciński W., 2021a, *Mira Kubasińska – Career Development and Evolution of the Artistic Image in the Years 1963–1973*, „Studia de Cultura. Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis”, t. 13, nr 2.
- Kwieciński W., 2021b, *Breakout – Na drugim brzegu tęczy. Dekonstrukcja big-beatu – początek polskiego rocka?* [w:] *Song Studies. Poetyka i polityka wytwarzani piosenki*, red. W. Kuligowski, P. Tański, Instytut im. Oskara Kolberga, Poznań.
- Kwieciński W., 2021c, *Studium piosenki bluesowej – ewolucja artystyczna tandemu Nalepa – Loebel*, „Czas Kultury”, nr 3.
- Michalski D., 2014, *Trzysta tysięcy gitar nam gra, czyli historia polskiej muzyki rozrywkowej (lata 1958–1973) z przedmową Franciszka Walickiego*, Iskry, Warszawa.
- Niedzielski T., 2009, *Blackout wraca do domu*, Resprint, Rzeszów.

- Piotrowicz P., 2020, *Mira Kubasińska: wspomnienie z drugiego brzegu*, <https://kultura.onet.pl/muzyka/gatunki/rock/mira-kubasinska-wspomnienie-z-drugiego-brzegu/0e-escxn> (dostęp: 13.06.2021).
- Rojek P., 2014. *Jeszcze o piosenkach*, Biblioteka „Magazyn Literacki”, nr 3/11, <https://www.biuroliterackie.pl/biblioteka/cykle/jeszcze-o-piosenkach/> (dostęp: 15.10.2020).
- Szalbierz M., 2005, *Gdybyś lubił mnie choć trochę, hej!*. Wywiad z Mirą Kubasińską, https://faktypiłskie.pl/pl/572_ludzie/14231_gdyby-lubil-mnie-choc-troche-hej.html (dostęp: 13.10.2020).
- Szarzyńska B., 2007. *Teatralne i muzyczne instytucje zawodowe w Rzeszowie 1944–1975*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Walicki F., 2012, *Epitafium na śmierć rock'n'rolla*, Fundacja „Sopockie Korzenie”, Sopot.
- Zieliński P., 2005, *Scena rockowa w PRL. Historia, organizacja, znaczenie*. Wydawnictwo „Trio”, Warszawa.

Prasa

- „Jazz” nr 11/1965; nr 1/1967.
„Musicorama” nr 1/1970; nr 1(2)/1971
„Non Stop” nr 2/1975; nr 3/1976; nr 3/1978; nr 3/1979; nr 3/1976; nr 3/1978; nr 3/1979.

Materiały filmowe

- Dynia J., 1999, *Muzyczne prezentacje. Wywiad z Mirą Kubasińską*, realizacja dla TVP Rzeszów (archiwum autora).
- Dynia J., 2004, Reportaż telewizyjny zrealizowany dla TVP Rzeszów (archiwum autora).
- O Mirze opowiadają – Bogdan Loebel, Krzysztof Krawczyk, Sławomir Macias*, cz. 2, <https://www.youtube.com/watch?v=iCf5-A12tLg&list=RDICf5-A12tLg&index=1> (dostęp 17.10.2020).
- Porfirion z Rzeszowa*, 1963, Wytwórnia Filmów Dokumentalnych, Warszawa, <https://www.youtube.com/watch?v=GWv9NpeUrb0> (dostęp 13.10.2020).
- Rakoczy D., 2009, *Mira Kubasińska – Breakout*, film zrealizowany dla TVP Kielce. https://www.youtube.com/watch?v=phIXN_B8Keo (dostęp: 12.10.2020).
- Sufin-Suliga M., Wojciechowski M., *Tadeusz Nalepa. Ludzie i miejsca*, TVP Polonia, <https://www.youtube.com/watch?v=A6DbWQYJdA8> (dostęp: 13.10.2020).

Blogi, strony www

- The London Beats: <https://garagehangover.com/the-london-beats/?fbclid=IwAR3zdpNM-SUG4g9dAn5m7s307RvdExSjB4MgPb7kYI2Abq2QDw8Ivjqmoc> (dostęp: 13.10.2020).

Wywiady (archiwum autora)

- Baranowska-Kurek I., 16.19.2020.
Baranowski W., 15.09.2020.
Dynia J., 09.09.2020.
Klee A. 19.09.2020.
Koczyk K., 18.10.2020.
Krawczyk K.J., 7.10.2020.
Kwiatkowski J., 17.09.2020.
Loebel B., 2020, 09.10.2020.

Nalepa H., Nalepa C., 8.10.2020.

Nalepa P., 16.10. 2020.

Mira Kubasińska and a breakdown of her artistic career

Abstract

Mira Kubasińska (1944–2005) was one of the most charismatic vocalists of the Polish pop-music scene in the 1960s and 1970s. She achieved great success with the Breakout group and the status of a big-beat music star in Poland. Kubasińska's unquestionable assets were naturalness and freedom of artistic expression. She had interesting vocal qualities, an impeccable sense of rhythm and a rare ability to shape the musical phrase. The pieces she performed were emotionally charged and stressed her extraordinary interpretative skills. The most important achievements of Kubasińska are the albums released in the peak period of the Breakout's activity, that is, in the years 1969–1973, especially the album *Fire (Muza Records 1973)*. After that Kubasińska's career declined sharply, which was caused by various factors, including primarily a severe crisis and finally the breakdown of her marriage with Nalepa, which had fatal consequences in the form of growing alcohol addiction, depression, and permanent material problems. Over the next decade, Kubasińska performed rarely. In 1994, she tried to make a permanent comeback to the stage with the band After Blues. From 2003 she collaborated with the blues-rock group KG Band which was ended by her sudden death in 2005. As far as artistic values are concerned, Kubasińska's later activity was only a shadow of her former achievements with the Breakout. This text, which is a contributory biographical sketch, focuses primarily on the factors and circumstances that led to the collapse of one of the most brilliant careers of the Polish big-beat era.

Key words: popular music, big beat, Blackout, Breakout

Eugeniusz Moczuk¹
Grzegorz Ostasz²

Świadomość historyczna studentów Politechniki Rzeszowskiej na temat najważniejszych dla Polski wydarzeń XX wieku

Streszczenie

Świadomość historyczna jest zjawiskiem włączania przeszłości do aktualnej świadomości społecznej. Będąc sumą wyobrażeń o przeszłości i sposobem myślenia o niej, jest także świadomością istnienia przeszłości, teraźniejszości i przyszłości oraz poczuciem posiadania własnej, niepowtarzalnej i przynależnej tylko danemu społeczeństwu historii. W niniejszym opracowaniu zawarto wyniki badań dotyczących analizy świadomości historycznej respondentów na temat wydarzeń historycznych z ostatnich 100 lat, które były najważniejsze dla historii Polski i szczególnie utkwiły w świadomości badanych. Badania pokazują, że świadomość historyczna respondentów jest na dosyć niskim poziomie, a wybory dotyczące wydarzeń z przeszłości Polski warunkowane są medialną kampanią związaną z rocznicą odzyskania niepodległości przez Polskę w 1918 r.

Słowa kluczowe: świadomość historyczna, badania socjologiczne, historia, socjologia

Wprowadzenie do tematyki

Rozpoczynając analizę zagadnienia świadomości historycznej, należy zwrócić uwagę na dwie kwestie stanowiące „oś” niniejszych refleksji. Pierwsza z nich to definicja świadomości historycznej, a druga to ujmo-

¹ Dr hab. Eugeniusz Moczuk, prof. PRZ, Katedra Nauk Humanistycznych i Społecznych, Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza, al. Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów, e-mail: e.moczuk@prz.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-5447-6966.

² Prof. dr hab. Grzegorz Ostasz, Katedra Nauk Humanistycznych i Społecznych, Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza, al. Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów, e-mail: gost@prz.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-7785-9302.

wanie tego zagadnienia zarówno z punktu widzenia podejścia historycznego, jak i podejścia socjologicznego.

Tematem opracowania jest analiza świadomości historycznej studentów kierunku bezpieczeństwo wewnętrzne Wydziału Zarządzania Politechniki Rzeszowskiej, a podstawą tej analizy jest zoperacjonalizowane określenie świadomości historycznej w ujęciu Barbary Szackiej. Autorka ta wskazuje, że świadomość historyczna jest to zjawisko włączania przeszłości do aktualnej świadomości społecznej, jest też zatem sumą wyobrażeń o przeszłości i sposobem myślenia o niej. Buduje ją świadomość linearności czasu i tego, że terażniejszość mieści się między przeszłością a przyszłością. Świadomość historyczna jest poczuciem posiadania własnej historii, która jest niepowtarzalna i przynależna tylko danemu społeczeństwu (Szacka 1977: 3).

Jak widać, świadomość historyczna jest współczesnym myśleniem osób (z danego pokolenia) o przeszłości, jak i o tym, co się w określonej przeszłości zdarzyło. Tym samym ma charakter przeszłości pamiętanej, jest wyobrażeniem o przeszłości, ale także myśleniem o przeszłości jako pewnym wymiarze czasowym. Można przyjąć, że świadomość historyczna jest świadomością istnienia przeszłości (na tle terażniejszości i przyszłości) i jest związana z posiadaniem własnej, niepowtarzalnej i przynależnej tylko danemu społeczeństwu historii. W tym wymiarze zagadnienie to zostało zoperacjonalizowane w niniejszym opracowaniu. Tak też prowadzona została analiza zagadnienia w badanej populacji i w takim układzie są prezentowane wnioski z badań.

Jak wskazuje Piotr Witek, „klasyczna konceptualizacja historii przebiega dwutorowo. W pierwszym rzędzie historia bywa konceptualizowana w perspektywie ontologicznej jako «*res gestae*», a więc jako dzieje. W drugim rzędzie historia jest konceptualizowana w wymiarze epistemologicznym i estetycznym jako historia «*rerum gestarum*», a więc relacja o dziejach” (Witek 2011: 83). Funkcjonują zatem dwa równoległe ujęcia historii, w jednym nurcie istnieją dzieje, a więc czyny już dokonane, a w drugim nurcie – historyczne relacje o przeszłości. Inaczej mówiąc, historyk nie dokonuje swych analiz w oderwaniu od czasów, które bierze pod uwagę, jednak stara się unikać przy tym odniesień do terażniejszości. Dlatego też jego historia ma charakter *res gestae*, będącym opisem dziejów, przeszłości, w postaci czynów dokonanych, sławnych, bohaterskich, złych i tchórzliwych, ale zawsze jest to spojrzenie wstecz. Istnieje też historia o charakterze *rerum gestarum*, historiografia, będąca relacją o przeszłości, jednak wykorzystującą to, co o niej pisali ci, którzy sięgali wstecz pamięcią albo wsłuchiwali się w opowieści swych przodków, szczególnie w czasach, gdy nie było możliwości zapisywania na bieżąco tego, co

się działo na oczach świadków wydarzeń tamtych czasów. I nie była to „czysta” interpretacja faktów, ale relacja z faktów, po części zmodyfikowana do oczekiwań odbiorców, po części będąca nieświadomym interpretowaniem faktów, a po części zniekształcona własną niepamięcią czy wręcz intencjonalnym przekłamaniem faktów. Dalej ten sam autor dodaje, że:

o ile pierwsza jawi się jako w pewnym sensie skonkretyzowana przeszła rzeczywistość społeczna, o tyle druga, będąc relacją o owej rzeczywistości, pojmowana jest najczęściej jako opowieść historyczna będąca wytworem określonych praktyk społecznych. W zależności od układu odniesienia, relacje pomiędzy historią pojmowaną jako dzieje a historią pojmowaną jako opowieść historyczna mają różnoraki charakter. W ramach paradygmatu obiektywistycznego dominuje pogląd (...), że dzieje jawią się jako istniejąca niezależnie od opowieści historycznej i generującej ją praktyki społecznej rzeczywistość, którą ta, w bardziej lub mniej prawdziwy, obiektywny i realistyczny sposób odzwierciedla. Uzyskana w ten sposób wiedza o społeczeństwach żyjących w przeszłości jest neutralna i cieszy się przywilejem bycia w relacji korespondencji z dziejami, co oznacza, że o jej kształcie i prawdziwości decyduje przeszłość, ślady przeszłości, do której się ją odnosi. W ramach paradygmatu konstruktywistycznego, (...) uważa się, że status ontyczny i kształt dziejów wyznaczany jest przez praktyki społeczne i wytwarzane przez nie opowieści historyczne, co oznacza, że są one strategiami konstruowania historycznych światów możliwych w wymiarze poznawczym, estetycznym i etycznym. Uzyskana tu wiedza o przeszłych społecznościach jest efektem różnorodnych praktyk badawczych oraz celebrowanych pamięć. Jako taka jest wytworem relacji międzyludzkich oraz interakcji społecznych, ma charakter ideologiczny, etyczny oraz estetyczny i bardziej sprzyja zaspokajaniu jednych interesów i potrzeb niż innych (Witek 2011: 83–84).

Na gruncie socjologii istnieje odmienna metodologia analizy przeszłości. Według Andrzeja Szpocińskiego „o ile historyk zajmujący się historią historiografii może ewentualnie pominąć kwestie społecznych uwarunkowań poznania historycznego, to badacz zjawisk potocznej pamięci przeszłości zobowiązany jest zawsze sprecyzować, czyją pamięcią, jakich grup, klas lub warstw społecznych będzie się zajmował” (Szpociński 1989: 4). Dyskusyjna jest zatem kwestia pamięci i jej odpowiedniej percepcji społecznej. Istnieje przy tym spora liczba określeń wskazujących na istnienie różnych pamięci, co wynika z tego, że zajmuje się nimi wielu naukowców z różnych dziedzin wiedzy, którzy tworzą własne siatki pojęciowe zarówno na gruncie historii, socjologii, antropologii kulturowej, jak i politologii czy prawa. Uniemożliwia to niekiedy porównywanie ich ze sobą, sprawiając, że trudno jest analizować te kwestie za pomocą jednej, wystandaryzowanej terminologii.

Przyjmując, że jednym ze składników podłoża historycznego jest świadomość historyczna, można wskazać, że jest to pojęcie, którego

treść pozostaje w ścisłym związku z fazą rozwojową kultury i struktury społecznej. Składa się ono z: a) pamięci przeszłości, kształtującej się drogą ustnego przekazywania wiedzy o sprawach minionych przez generacje ustępujące pokoleniom wchodzącym w życie, b) świadomego budowania wiedzy o przeszłości w postaci gromadzenia wszelkich źródeł ilustrujących przeszłość, publikowanie ich i opracowywanie, c) zasobu wiedzy historycznej związanego z klasami, warstwami, kategoriami zawodowymi, ugrupowaniami regionalnymi danego narodu, podlegającymi zmianom w czasie i przestrzeni, d) oceną przez żyjące pokolenia własnej przeszłości, podlegającą również przeobrażeniom (Kwiatkowski 2008: 10–11).

Nie jest to zagadnienie jednorodne w swej istocie. Jak pisze Paweł Ciołkiewicz:

kontrowersja dotyczy różnic między określeniami „pamięć zbiorowa” a „świadomość historyczna”, co wynika z różnic między dwoma podejściami do przeszłości, reprezentowanymi przez socjologów i historyków. Według socjologów istnieją co najmniej dwa powody stosowania określenia „pamięć zbiorowa” zamiast „świadomość historyczna”. Jest to przekonanie, że pojęcie „świadomość historyczna” można odbierać w dwóch znaczeniach, jako: a) przeciwieństwo świadomości mitycznej, odnoszącej się do pewnych umiejętności sytuowania zdarzeń na osi linearnego czasu, w którym terażniejszość jest między przeszłością a przyszłością, b) traktowania świadomości historycznej jako formy uświadamiania i wyobrażania sobie przeszłości w terażniejszości, a także jako wiedzę o przeszłości. A ponadto, że pojęcie „świadomość historyczna” związane jest z jej utożsamieniem z prawidłową wiedzą o przeszłości, co oznacza, że należałoby wskazać, kto miałby określać „poprawną” wersję przeszłości (Ciołkiewicz 2012: 20–21).

Według Adama Suchońskiego zaś:

opublikowane dotychczas przez socjologów wyniki badań nad świadomością historyczną społeczeństwa (w tym także młodzieży) mają z punktu widzenia potrzeb dydaktyki historii wartość ograniczoną. Socjologów interesują głównie rezultaty edukacji historycznej. O samym procesie nauczania i uczenia się historii wypowiadają się niechętnie, ponieważ nie czują się w tej dziedzinie dostatecznie kompetentni. Dlatego też w badaniach prowadzonych przez socjologów pomija się tak istotne zagadnienia, jak: określenie czynników kształtujących świadomość historyczną, ustalenie efektywności różnych środków przekazu w procesie przekształcania świadomości historycznej (Suchoński 1989: 84–85).

Takie ujmowanie tej problematyki prowokuje kolejne pytania: jaka jest ta przeszłość, czy bardziej historyczna, czy też bardziej socjologiczna. Podobne pytanie można zadać w odniesieniu do kwestii świadomości historycznej: czy bardziej jest „przynależna” do historii, czy socjologii. Wydaje się, że uprawomocniona jest teza, że zagadnienia świadomości

historycznej są problemem z „pogranicza” obu tych nauk, tym bardziej że składowymi świadomości historycznej są zarówno kwestie czasu, jego zakresu przestrzennego, jak i zakresu instytucjonalnego. A zatem świadomość historyczna ma charakter wertykalny, związany ze stosunkiem do przeszłości; charakter horyzontalny, związany z jego zakresem terytorialnym oraz charakter emocjonalny, związany z tym, kto daną przeszłość interpretuje, albo z jakich źródeł pochodzi. Schemat taki należy więc uznać za na tyle ważny, aby dokonując analizy świadomości historycznej, brać pod uwagę właśnie te trzy elementy. Jeśli spojrzy się na „pamięć” jako na alternatywę dla „świadomości historycznej”, to warto zastanowić się, czym ma być to zjawisko. Pamięć to świadomość trwania w czasie danej zbiorowości, a także zespół wyobrażeń o jej przeszłości, jak również wszystkie postacie i wydarzenia z przeszłości, których znajomość uważana jest za warunek pełnego uczestnictwa i które są w najrozmaitszy sposób upamiętnione, oraz formy tego upamiętnienia (Ciołkiewicz 2012: 22).

Świadomość historyczna w dyskursie naukowym

Definicji świadomości historycznych jest tak wiele, jak wielu jest badaczy tego zagadnienia. Z uwagi jednak na ograniczenia edycyjne przytoczenie tylko samych definicji „pochłonęłoby” dużą część niniejszego artykułu, w związku z tym zaprezentowane one zostaną w innym opracowaniu (Moczuk 2023).

Zagadnienia świadomości historycznych wchodzą w skład szeroko rozumianych zagadnień świadomości jednostkowej i społecznej³. Dokonując analizy wykładni zagadnień świadomości historycznej z punktu widzenia polskiej historii, Joanna Filipowicz prezentuje kilka ujęć tego zagadnienia, a w tym (Filipowicz 2002: 23–26):

- a) po pierwsze, badania Marcelego Handelsmana z początków XX wieku (1882–1945) na temat wpływu teraźniejszości na sposób widzenia przeszłości, które pokazały, że każde pokolenie ma swój własny stosunek do tych zagadnień, swoje zasadnicze zainteresowania naukowe narzucone przez współczesną rzeczywistość życia i swój własny sposób pa-

³ Więcej na ten temat: D. Chalmers, *Świadomy umysł*, PWN, Warszawa 2010; A. Karnat-Napieracz, *Tożsamość, czyli świadomość redivivus*, Oficyna Wydawnicza AFM i Wydawnictwo Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2009; W.S. Robinson, *Understanding Phenomenal Consciousness*, Cambridge University Press, Cambridge 2009; D. Rosenthal, *Consciousness and Mind*, Oxford University Press, Oxford 2005.

trzenia na to. Każdemu pokoleniu rzeczywistość współczesna narzuca inny stosunek do przeszłości i podsuwa podstawy do odmiennej syntezy. Handelsman podzielił trwanie przeszłości w teraźniejszości na przeszłość zobiektywizowaną oraz niezobiektywizowaną, do tej pierwszej zaliczając przedmioty materialne, które dotrwały z dawnych czasów, oraz język, a do drugiej zawartość pamięci ludzkiej⁴;

- b) po wtóre, Jerzy Topolski (1928–1998) określił świadomość historyczną jako funkcjonujący w toku ludzkiego działania (zarówno indywidualnego jak i społecznego) zasób wiedzy i system ocen dotyczących przeszłości społeczeństwa. Wiedza jako element świadomości historycznej obejmuje przekonania dotyczące realności i znaczenia faktów historycznych oraz związków między nimi. Źródła, rodzaj oraz jakość tej wiedzy mogą być różnego rodzaju. Może to być wiedza potoczna, nagromadzona w oparciu o własne doświadczenia, może też pochodzić ze źródeł naukowych lub być spekulatywna, irracjonalna (np. mity i legendy). Drugi element świadomości historycznej wypływa z określonej wiedzy o przeszłości i jest zbiorem jej ocen. Świadomość historyczna jest dynamicznym i stopniowalnym zjawiskiem pojawiającym się na pewnym etapie rozwoju ludzkości, kiedy nauczono się myślenia historycznego. Tradycja jest prymitywną formą świadomości historycznej. Brak w niej refleksji z oddalenia i krytycznego spojrzenia na własne dzieje. Świadomość historyczna jest więc pojęciem szerszym od tradycji. Istota tej drugiej tkwi w emocjonalnym przeżywaniu własnych dziejów oraz żywiołowym przekazywaniu z pokolenia na pokolenie dóbr kulturowych⁵;
- c) po trzecie, według Jana Pomorskiego (ur. 1954) świadomość historyczna składa się z trzech komponentów. Pierwszym jest wymiar konkretnie historyczny, czyli wiadomości i przekonania odnoszące się do konkretnych faktów historycznych. Drugi to wymiar dziejotwórczy, jest to świadomość tego, w jaki sposób historia jest wytwarzana poprzez działania ludzkie. Trzeci wymiar, aksjologiczny, jest związany z wartościowaniem poszczególnych kategorii historycznych. Świadomość historyczna jest niejako swoistą mieszaniną, tygłem, w którym obok wiedzy o przeszłości opartej na naukowych podstawach funkcjonują potoczne wyobrażenia o niej kształtowane przez sztukę, literaturę, film czy telewizję, a także to, co bywa określane jako doświadczenie historyczne współ-

⁴ Więcej na ten temat: M. Handelsman, *Historyka*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2010 (reprint oryginału z 1928 r.).

⁵ Więcej na ten temat: J. Topolski (red.), *Studia nad świadomością historyczną Polaków*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1994; J. Topolski (red.), *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1981.

- czesnych wyniesione z doświadczenia zmienności w toku swego życia oraz tradycja, czyli pamięć zbiorowa przekazywana z pokolenia na pokolenie⁶;
- d) po czwarte, Kazimierz Bartkiewicz (1930–2002) wyróżnił trzy typy świadomości historycznej, pierwszy opierający się na naukowej wizji przeszłości, drugi na ideologii, a trzeci na tradycji. Formy te są powiązane z innymi elementami świadomości społecznej, w szczególności zaś ze świadomością narodową. Przedmiotem świadomości historycznej są w większości dzieje własnego społeczeństwa⁷.
- e) po piąte, dla Andrzeja F. Grabskiego (1934–2000) świadomością historyczną są wszelkie sposoby wyrażania historycznych treści, od najbardziej prymitywnych symboli, przez sztukę o tematyce historycznej, po mniej lub bardziej rozbudowane doktryny historyczne, elementy historyczne wszelkich ideologii, teorii społecznych, obyczajowości, mody, czyli wszystko, co jako wyraz historycznego myślenia stanowi komponenty kultury. Model ten składa się z trzech elementów. Pierwszy komponent to krąg procesów i zjawisk związanych z kształtowaniem się wyobrażeń historycznych i postaw w stosunku do przeszłości (począwszy od najbardziej prymitywnych form myślenia historycznego, takich jak mity, legendy, tradycja, skończywszy na formach rozwiniętych i stenograficznych). Drugi element modelu stanowią zjawiska związane z transmisją treści historycznych i postaw wobec historii. Są to wszelkie formy edukacji historycznej, zarówno dojrzałe, naukowe, jak i prymitywne, np. tradycja oralna. Trzeci komponent to świadomość historyczna w ścisłym znaczeniu tego słowa, czyli wyobrażenia o przeszłości oraz związane z nimi wartościowanie⁸;
- f) po szóste, Jerzy Maternicki (ur. 1935) określa świadomość historyczną jako kompleks wyobrażeń o przeszłości wraz z towarzyszącym tym wyobrażeniom systemem wartości. Świadomość ta obejmuje jedynie wyobrażenia żywe, to znaczy mające bezpośredni związek z sytuacją

⁶ Więcej na ten temat: J. Pomorski, *O obiegowym i teoretycznym pojmowaniu kategorii „świadomość historyczna”* [w:] *Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych, socjologicznych i historyczno-dydaktycznych*, red. J. Maternicki, Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauk Politycznych, Warszawa 1985; J. Pomorski, *Spoglądając w przeszłość. Studia i szkice metahistoryczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2017.

⁷ Więcej na ten temat: K. Bartkiewicz, *Obraz dziejów ojczystych w świadomości Polaków doby Oświecenia* [w:] *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*, red. J. Topolski, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1981, s. 309–342.

⁸ Więcej na ten temat: A.F. Grabski, *O problemach badania struktury i dynamiki świadomości historycznej* [w:] *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*, red. J. Topolski, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1981.

społeczną danej zbiorowości, z akceptowanym przez nią systemem wartości, a także wizją przyszłości. Chodzi więc tylko o te treści historyczne, które stanowią żywy składnik świadomości społecznej, wpływając na postawy społeczne i polityczne ludzi. Świadomość historyczna jest zjawiskiem wielowarstwowym. Składa się z warstwy faktograficznej (zewnątrznej), czyli wyobrażeń o konkretnych wydarzeniach i postaciach historycznych (ewentualnie quasi-historycznych w przypadku świadomości zmitologizowanej). Drugi składnik to sfera sądów ogólnych dotyczących całokształtu dziejów własnej wspólnoty i wyrażający je podstawowy system wartości. Kolejny to własna historiozofia, czyli zespół wyobrażeń o stawianiu się dziejów i ich mechanizmach⁹;

- g) po siódme, Roman Heck (1924–1979) na potrzeby swoich badań nad świadomością historyczną, definiował to zjawisko jako zasób pojęć i wiadomości historycznych oraz związanych z nimi nastawień psychicznych funkcjonujących w badanym środowisku¹⁰,
- h) po ósme, Franciszek Hawranek (1919–1981) określił świadomość historyczną jako odbicie poglądów społecznych związanych z przeszłością społeczeństwa, z jego pochodzeniem i dziejami. Są to poglądy obejmujące dzieje kultury materialnej i duchowej, religii, walki klasowej i narodowej, rolę jednostki i historii, mechanizm dziejów, kwestie języka i literatury¹¹,
- i) po dziewiąte, dla Janusza Rulki (1936–2016) świadomość historyczna to zjawiska związane z włączaniem przeszłości do aktualnej świadomości społecznej, to suma wyobrażeń o przeszłości albo sposób myślenia o niej. Suma informacji, wyobrażeń, opinii, poglądów, w tym mitów i stereotypów, wartości i symboli oraz sposób myślenia o przeszłości, a także zachowań i czynności z tego wynikających¹².

Dokonując natomiast analizy wykładni świadomości historycznej z punktu widzenia socjologii, Nina Assorodobraj-Kula uważa, że świa-

⁹ Więcej na ten temat: J. Maternicki, *Historia – kultura historyczna – świadomość historyczna*, „Wiadomości Historyczne” 1984, nr 5–6.

¹⁰ Więcej na ten temat: R. Heck, *Dawna świadomość historyczna w Polsce, Czechach, Słowacji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978.

¹¹ Więcej na ten temat: F. Hawranek, *Rola świadomości historycznej w procesach integracji* [w:] *Funkcje świadomości historycznej i efekty polityki oświatowej w procesach integracji. Materiały sesji naukowej z 26.V.1972 r.*, Instytut Śląski w Opolu, Opole 1974.

¹² Więcej na ten temat: J. Rulka, *Świadomość historyczna młodzieży szkolnej* [w:] *Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, red. S.K. Kuczyński, Polskie Towarzystwo Historyczne, Katowice 1979; J. Rulka, *Świadomość historyczna młodzieży szkolnej*, „Edukacja Polityczna” 1984, nr 4–5, s. 179–188.

domość historyczna składa się z trzech elementów (Assorodobraj-Kula 1995: 867–869):

- a) ze struktury czasu historycznego, co oznacza, że czas historyczny nie jest wielkością fizyczną, konwencjonalną, gdyż poszczególne odcinki czasu są zabarwione wartościami zarówno dodatnimi, jak i ujemnymi, czyli pewne epoki są postrzegane jako „nieważne” lub „ważne” dla dziejów albo też oceniane negatywnie bądź pozytywnie. Czas historyczny ma zawsze „przeszłość”, „teraźniejszość” i „przyszłość”, a także na bazie przeszłości można przewidywać przyszłość;
- b) ze struktury przestrzennej doktryny wyrażającej świadomość historyczną, czyli zasięgu tej świadomości historycznej, a zatem o zasięgu światowym, narodowym, kontynentalnym, przestrzenno-wyznaniowym, lokalnym i innym;
- c) z kategorii socjologicznej świadomości historycznej, czyli z układu konkretnych systemów obrazu świata społecznego i jego mechanizmów, a więc z podmiotów takich jak opatrność, władza, kościół, państwo, naród, lud, cywilizacja, ludzkość; z przedmiotów, czyli badań historycznych poświęconych konkretnemu królowi, władzy, ludowi, narodowi itp.; umiejscowienia danego podmiotu, czyli stosunku narodu lub państwa do innych narodów lub państw; źródeł i rodzajów aktywności społecznej, czyli wpływu opatrności, wielkich ludzi na historię, wybranych narodów, pracy, natchnienia, myśli; ponadto koncepcji więzi społecznej, czyli jej pochodzenia, trwałości, źródeł integracji i dezintegracji, jej hierarchii, a także źródeł dynamiki i przemian społecznych, czyli kwestii przemian kulturowych, społecznych, politycznych itp.

Określenie „świadomość historyczna” ma z tych powodów charakter wartościujący, gdyż często nie można się odnieść do zjawisk z obszaru wiedzy o przeszłości, warunkowanej społecznie i kulturowo, gdyż historycy, gromadząc wiedzę o przeszłości zgodnie z regułami naukowymi, mogą pomijać niektóre fakty z powodów społeczno-politycznych, stroniczości, przekonań, co powoduje, że wiedza ta może być niepełna lub jednostronna. Z kolei socjolodzy badają to, co ludzie uważają za dane zjawisko społeczne, historyczne czy tradycję, chociaż tak zbudowana wiedza może mieć charakter niepełny.

Jak pisze Paweł Ciołkiewicz o badaniach nad tą problematyką:

udział historyków w tych dyskusjach może być analizowany w kategoriach uwarunkowania czy też interesów, które nie zawsze da się sprowadzić do uniwersalnego i bezstronnego dążenia do poszerzenia wiedzy oraz rozwoju nauki. Warto zatem postawić pytanie, na ile dzisiaj możliwe jest uczynienie zadość temu roszczeniu do bezstronności, które wysuwa historia, chcąc odróżnić się od pamięci zbiorowej. (...) Rozważenia wymaga kwestia charakteru wiedzy historycznej oraz sposobów uprawiania historii jako nauki (Ciołkiewicz 2012: 21–22).

Według Niny Assorodobraj-Kuli w ujęciu socjologicznym

badania nad społeczną świadomością historyczną wymagają sprecyzowania paru założeń badawczych. Trudność polega na tym, że badaniami musi być objęty wyodrębniony element kulturowy z najrozmaitszych kultur na ogromnej przestrzeni czasu. Jednocześnie ów wyodrębniony element kulturowy konkretyzuje się w bardzo różnych przejawach, składają się nań rozbudowane doktryny zarówno typu historyozoficznego, jak i syntezy historyczne. (...) Trudnością, i to niemałą, jest samo wyodrębnienie przedmiotu i stwierdzenie, w jakich manifestacjach życia społecznego występują treści historyczne (Assorodobraj-Kula 1995: 854).

Łącząc oba stanowiska, Kazimierz Dobrowolski pisze:

proces przeobrażeń podłoża historycznego jako siły oddziałującej na bieżące życie dokonuje się dwoma podstawowymi torami: w sposób samoczynny, spontaniczny lub w sposób świadomy, zorganizowany, zarówno przez różnorodne kategorie władz państwowych, samorządowych, centralnych, regionalnych, jak też przez akcje społeczne podejmowane ze strony stronnictw, zrzeszeń, instytucji społecznych (Dobrowolski 1995: 764).

Wszelkie zatem badania nad świadomością historyczną muszą uwzględniać zarówno punkt widzenia historyków, jak i socjologów. Piotr Bujak wskazuje, że

obraz polskiej historii w publicznych dyskusjach i społecznej świadomości diametralnie zmienia się na przestrzeni ostatnich 20 lat. Powodowane jest to głównie współczesnymi wydarzeniami, które dotyczą nie tyle zamkniętej przeszłości, co współczesnych Polaków, poddawanych nieustannej presji polityki, środków masowego przekazu czy też zmieniającego się klimatu intelektualnego. Stan ten sugeruje, że historia współcześnie nie jest już tylko domeną historyków. Architektami opinii publicznej w odniesieniu do historii, na skutek jej deprofesjonalizacji, coraz częściej stają się rozmaici amatorzy-pasjonaci, publicyści i politycy. (...) Instrumentalizacja historii w ramach realizowanej polityki w polskim dyskursie nazywa się polityką historyczną. Spory o polską politykę historyczną są dwojakiej natury. Z jednej strony głównie w środowiskach akademickich toczą się ożywione dyskusje na temat tego, czym może ona być, z drugiej natomiast teoretycy, ale także praktycy-politycy toczą debatę na temat jej realnego kształtu. (...) Jednym z poważniejszych zarzutów stawianych przez konserwatystów krytykom polityki historycznej jest to, że środowiska liberalno-lewicowe starają się przeciwstawić sobie historię bohaterską i krytyczną, szczególnie zaś doceniając tę drugą. Zdaniem myślicieli konserwatywnych potrzeba prowadzenia aktywnej polityki historycznej w Polsce postkomunistycznej jest głęboko uzasadniona (...), co przejawiać się miało w nadmiernym akcentowaniu złych stron polskiej historii kosztem czynów chwalebnych. Zjawisko to, według konserwatystów, prowadziło do kształtowania środowisk inteligenckich z naturalną tendencją do bezrefleksyjnego krytycyzmu. W mniemaniu środowisk konserwatywnych nie tylko czasy PRL, ale także końcówka XX i początek XXI wieku stanowiły okres zaniedbań w kształtowaniu stosunku społeczeństwa do Historii (Bujak 2014: 90–92).

Przytoczone opinie pokazują, że świadomość historyczna jest kształtowana społecznie, zarówno przez historyków, jak i socjologów, co pozwala wskazać, że jest kategorią analityczną zarówno historyczną, jak i socjologiczną, ale nie jest proporcjonalna w swej „sile perswazji”, gdyż zależy zarówno od współczesności, w której jest omawiana, od ludzi, którzy inspirują tę problematykę, jak i od podmiotu rozwijającego dane zagadnienie historyczne. Czas omawiania określonych zjawisk historycznych odbywa się w pewnej przestrzeni temporalnej, dlatego to, co w jednym okresie interpretowane jest na „korzyść” danego zjawiska, w innym czasie może być traktowane jako coś negatywnego. Wiąże się z tym cała sfera oddziaływań społecznych, a nawet socjotechnicznych zmierzających do tego, aby narrację o zjawisku zmieniać czy przynajmniej modyfikować. W przypadku osób, które inspirują problematykę, można mówić zarówno o politykach mających potrzebę zmiany danej narracji, jak i przedstawicielach „świata nauki”, którzy wyszukują fakty historyczne do tychczas przemilczane, pomijane czy zafałszowane. Świat polityki kieruje się swoimi kalkulacjami, oczekiwaniami, potrzebami, a świat nauki te oczekiwania polityków albo aprobuje, albo neguje. W kwestii, od czego lub od kogo zależy rozwijanie danego zagadnienia historycznego, istotne jest to, czy prowadzona jest odpowiednia retoryka odnośnie do zjawiska historycznego, co związane jest z tym, jak dane fakty są prezentowane w mediach, jak są nauczane w szkołach i wykładane na uczelni, a też jak funkcjonują w świadomości historycznej jednostki, grupy społecznej czy zbiorowości. I to jest sedno świadomości historycznej jako kategorii naukowej, zarówno historycznej, jak i socjologicznej. Nie ma sensu analizowanie „wyższości” jednego dyskursu nad drugim, bo celem historyków jest zidentyfikowanie zdarzenia historycznego, zaprezentowanie go w literaturze przedmiotu, a celem socjologów – wprowadzenie go do dyskursu społecznego i utrwalenie jako czegoś istotnego, co pozwala na kształtowanie się świadomości historycznej.

Studenci Politechniki Rzeszowskiej o najważniejszych dla Polski wydarzeniach historycznych

Przyjmując, że celem niniejszych badań jest analiza świadomości historycznej respondentów, przygotowano badania sondażowe z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety, realizowanej za pomocą metody audy-

toryjnej. Wykorzystano w tym przypadku technikę badawczą PAPI (*Paper and Pen Personal Interviewing*) (Babbie 2003: 297–300; Krzewińska, Grzeszkiewicz-Radulska 2013: 9–31; Stanisławski 2017: 103–120; Sztabiński, Żmijewska-Jędrzejczyk 2012: 31–63; Tarka 2017: 16–27). Badania przeprowadzono w styczniu i lutym 2018 r. wśród studentów kierunku bezpieczeństwo wewnętrzne Wydziału Zarządzania Politechniki Rzeszowskiej. Ankiety wypełniło 505 osób. Należy zaznaczyć, że niniejsza analiza dotyczy odpowiedzi tylko na jedno pytanie (z kilkunastu zamieszczonych w kwestionariuszu ankiety), ale dokonana została w powiązaniu ze zmiennymi niezależnymi.

Analiza danych osobowych pozwala stwierdzić, że badania objęły 55,4% respondentów w wieku do 22 lat (studia I stopnia – licencjat) i 44,6% – w wieku powyżej 22 lat (studia II stopnia – magisterskie), ponadto 66,3% uczestników stanowiły kobiety, a 33,7% mężczyźni. Zmienna miejsce zamieszkania wskazała 52,3% osób mieszkających w mieście i 46,5% mieszkających na wsi (1,2% nie udzieliło odpowiedzi), a zmienna wykształcenie „głowy rodziny” określiła 1,2% respondentów deklarujących, że ich rodzice mają wykształcenie podstawowe, 21,0% – zasadnicze zawodowe, 41,2% – średnie, 34,9% – wyższe (1,8% osób nie udzieliło odpowiedzi).

Pytanie badawcze brzmi: które z wydarzeń historycznych z ostatnich 100 lat były najważniejsze dla historii Polski i szczególnie utkwily w świadomości respondentów? Hipoteza badawcza brzmi: ankietowani są zdania, że wśród najważniejszych wydarzeń historycznych w ciągu ostatnich 100 lat są te, które wiążą się z odzyskaniem niepodległości Polski w 1918 r. (badania realizowano w roku 2018), jak i te, które miały wpływ na to, jak kształtuje się współczesna Polska.

Aby odpowiedzieć na postawione pytanie badawcze, zapytano respondentów, które z wydarzeń historycznych z ostatnich 100 lat były najważniejsze dla historii Polski i utkwily szczególnie w świadomości osób badanych. Respondenci mogli wskazać trzy wydarzenia i uszeregować je od 1 do 3 (1 jako wydarzenie najważniejsze, 3 jako najmniej ważne). Należy przy tym zaznaczyć, że spośród setek wydarzeń historycznych, które dokonały się w latach 1918–2018, do kwestionariusza wybrano tylko czternaście, a wśród nich takie, które miały przełomowe znaczenie dla historii Polski, jak i znaczące, chociaż nie przełomowe. Oczywiście dyskusyjna może być kwestia, dlaczego te, a nie inne wydarzenia zostały umieszczone w kwestionariuszu ankiety, ale z uwagi na to, że badania nie miały charakteru testu z zakresu wiedzy historycznej,

tylko miały odpowiedzieć na zadane pytanie badawcze, pozostawiono je w takim kształcie.

Wśród wydarzeń historycznych, które zaistniały w ciągu ostatniego wieku, wybrano tylko 14 i zaprezentowano w kolejności chronologicznej, czyli od 1918 do 1993 r., a w tym: a) odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 r., które zostało wybrane przez 379 osób, czyli przez 75,0% badanej populacji (łącznie wszystkich wskazań, bez względu na miejsce jego uszeregowania – dotyczy to także pozostałych wydarzeń), b) cud nad Wisłą w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r., wybrany przez 90 osób, czyli przez 17,8% badanej populacji, c) zamach majowy w 1926 r., wybrany przez 18 osób, czyli przez 3,6% badanej populacji, d) kampania wrześniowa 1939 r., wybrana przez 64 osoby, czyli przez 12,7% respondentów, e) wtargnięcie wojsk radzieckich do Polski 17 września 1939 r., wybrane przez 70 osób, czyli przez 13,9% badanej populacji, f) mord na polskich oficerach w Katyniu, wybrany przez 113 osób, czyli przez 22,4% badanej populacji, g) bitwa o Monte Cassino (II Korpus Wojska Polskiego), wybrana przez 30 osób, czyli przez 5,9% badanej populacji, h) bitwa pod Falaise (1 Dywizja Pancerna gen. Stanisława Maczka), wybrana przez 7 osób, czyli przez 1,4% badanej populacji, i) powstanie warszawskie 1944, wybrane przez 183 osoby, czyli przez 36,2% badanej populacji, j) udział I Armii Wojska Polskiego w zdobyciu Berlina w maju 1945 r., wybrany przez 20 osób, czyli przez 4,0% badanej populacji, k) lot w kosmos Mirosława Hermaszewskiego w 1978 r., wybrany przez 11 osób, czyli przez 2,2% badanej populacji, l) wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia 1981 r., wybrane przez 92 osoby, czyli przez 18,2% badanej populacji, m) upadek systemu komunistycznego w 1989 r., wybrany przez 283 osoby, czyli przez 56,0% badanej populacji, n) wyjście z Polski ostatnich jednostek wojsk radzieckich w 1993 r., wybrane przez 62 osoby, czyli przez 12,3% badanej populacji.

Z całego spectrum wydarzeń historycznych w XX w. respondenci wybrali w zasadzie tylko te, które były przełomowe dla historii Polski. Ale z drugiej strony istotne jest także i to, że dla sporej liczby respondentów wiele wydarzeń historycznych jest mało znanych, dlatego też nie funkcjonują one w ich świadomości.

Aby dokładniej zaprezentować pokazane wyżej dane, w tabeli 1 zaprezentowano wydarzenia historyczne z podziałem na pozycję w rankingu wydarzeń historycznych.

Tabela 1. Pozycja w rankingu wydarzeń historycznych, ułożonych w kolejności najwyższych wskaźników na miejscu 1, w opiniach respondentów (analizę danych należy rozpatrywać poziomo i wówczas sumują się do 100%)

Table 1. The ranking of historical events in the opinion of the respondents

Wydarzenie historyczne	Pozycja w rankingu wydarzeń historycznych						Brak wskaźników	
	1		2		3		N	%
	N	%	N	%	N	%		
Uzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 r.	295	58,4	39	7,7	45	8,9	126	25,0
Upadek systemu komunistycznego w 1989 r.	48	9,5	107	21,2	128	25,3	222	44,0
Powstanie warszawskie 1944	27	5,3	96	19,0	60	11,9	322	63,8
Mord na polskich oficerach w Katyniu	24	4,8	46	9,1	43	8,5	392	77,6
Wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia 1981 r.	14	2,8	35	6,9	43	8,5	413	81,8
Cud nad Wisłą w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r.	22	4,4	46	9,1	22	4,4	415	82,2
Wtargnięcie wojsk radzieckich do Polski 17 września 1939 r.	14	2,8	32	6,3	24	4,8	435	86,1
Kampania wrześniowa 1939 r.	14	2,8	31	6,1	19	3,8	441	87,3
Wyjście z Polski ostatnich jednostek wojsk radzieckich w 1993 r.	7	1,4	7	1,4	48	9,5	443	87,7
Bitwa o Monte Cassino (II Korpus Wojska Polskiego)	4	0,8	18	3,6	8	1,6	475	94,1
Udział I Armii Wojska Polskiego w zdobyciu Berlina w maju 1945 r.	4	0,8	11	2,2	5	1,0	485	96,0
Zamach majowy w 1926 r.	3	0,6	4	0,8	11	2,2	487	96,4
Lot w kosmos Mirosława Hermaszewskiego w 1978 r.	0	0,0	2	0,4	9	1,8	494	97,8
Bitwa pod Falaise (1 Dywizja Pancerna gen. S. Maczka)	0	0,0	3	0,6	4	0,8	498	98,6

Źródło: opracowanie własne.

Z analizy danych wynika, że najczęściej wybieranym przez osoby badane wydarzeniem historycznych jest odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 r., na które wskazało aż 75,0% respondentów, w tym aż 58,4% na pierwszym miejscu. Wydarzenie to bardzo mocno zaznacza się zatem w świadomości osób badanych, chociaż nie można wykluczyć, że ta wysoka pozycja uwarunkowana jest szeroką kampanią medialną związaną z obchodami 100-lecia odzyskania niepodległości przez Polskę. Kolejnym ważnym wydarzeniem, na które zwracają uwagę respondenci, jest upadek systemu komunistycznego w Polsce w roku 1989, wskazało na nie aż 56,0% osób badanych, w tym 9,5% na pierwszym miejscu. Następnym w rankingu wydarzeniem historycznym istniejącym w świadomości respondentów jest powstanie warszawskie w 1944 r., na które wskazało 36,2% osób badanych, w tym 5,3% na pierwszym miejscu. Pozostałe wydarzenia są wskazywane przez mniejszą liczbę respondentów. Zabójstwo polskich oficerów w Katyniu wybrało 22,4% osób badanych, w tym 4,8% na pierwszym miejscu. Na wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia 1981 r. wskazało 18,2% osób badanych, w tym 2,8% na pierwszym miejscu. Na cud nad Wisłą w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. wskazało 17,8% osób badanych, w tym 4,4% na pierwszym miejscu. Wtargnięcie wojsk radzieckich do Polski 17 września 1939 r. wybrało 13,9% osób badanych, w tym 2,8% na pierwszym miejscu; kampanię wrześniową 1939 r. – 12,7% osób badanych, w tym 2,8% na pierwszym miejscu; wyjście z Polski ostatnich jednostek wojsk radzieckich w 1993 r. – 12,3% osób badanych, w tym 1,4% na pierwszym miejscu; bitwę o Monte Cassino (II Korpus Wojska Polskiego) – 5,9% osób badanych, w tym 0,8% na pierwszym miejscu. Na udział I Armii Wojska Polskiego w zdobyciu Berlina w maju 1945 r. wskazało 4,0% osób badanych, w tym 0,8% na pierwszym miejscu; na zamach majowy w 1926 r. – 3,6% osób badanych, w tym 0,6% na pierwszym miejscu; na lot w kosmos Mirosława Hermaszewskiego w 1978 r. – 3,2% osób badanych, nikt na pierwszym miejscu. Na bitwę pod Falaise (I Dywizja Pancerna Gen. S. Maczka) wskazuje 1,4% osób badanych, nikt na pierwszym miejscu. Znamienne jest to, że dwa wydarzenia historyczne, jakimi są lot w kosmos Mirosława Hermaszewskiego w 1978 r. oraz bitwa pod Falaise w 1944 r., w rankingu wydarzeń historycznych nie zostały ani raz wskazane na pierwszym miejscu.

Kolejnym zagadnieniem poruszonym w analizie wyników badań jest to, w jaki sposób zmienne niezależne (którymi są wiek, płeć, miejsce zamieszkania i wykształcenie „głowy rodziny”) wpływają na świadomość historyczną badanej populacji. Analiza szczegółowa polega na zestawieniu rozkładów procentowych odpowiedzi w po-

równywanych grupach i ocenie istotności różnic pomiędzy nimi za pomocą odpowiedniego testu statystycznego (Sokołowski 2010: 25–60; Francuz, Mackiewicz 2007: 245–275), którym jest test niezależności chi-kwadrat (Aczel 2000: 757–766; Hydzik, Sobolewski 2007: 89).

W pierwszej kolejności dokonano analizy danych w rankingu wydarzeń historycznych w zależności od wieku osób badanych. Ilustruje to tabela 2.

Tabela 2. Ranking wydarzeń historycznych a wiek osób badanych (istotność statystyczną oznaczono: ** $p < 0,01$) (wydarzenia ułożone chronologicznie, w których zsumowano pozycje w rankingu, a następnie obliczono średnią dla każdej kategorii wiekowej, rozpatrywanej poziomo)

Table 2. The ranking of historical events and the age of the subjects (statistically significant: ** $p < 0.01$)

Najważniejsze wydarzenia historyczne	Wiek				P
	do 22 lat		powyżej 22 lat		
	N	%	N	%	
Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 r.	207	73,9	172	76,4	0,5161
Cud nad Wisłą w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r.	47	16,8	43	19,1	0,4973
Zamach majowy w 1926 r.	8	2,9	10	4,4	0,3389
Kampania wrześniowa 1939 r.	35	12,5	29	12,9	0,8961
Wtargnięcie wojsk radzieckich do Polski 17 września 1939 r.	35	12,5	35	15,6	0,3233
Zabójstwo polskich oficerów w Katyniu	69	24,6	44	19,6	0,1728
Bitwa o Monte Cassino (II Korpus Wojska Polskiego)	18	6,4	12	5,3	0,6048
Bitwa pod Falaise (1 Dywizja Pancerna gen. S. Maczka)	6	2,1	1	0,4	0,1047
Powstanie warszawskie 1944	110	39,3	73	32,4	0,1119
Udział I Armii Wojska Polskiego w zdobyciu Berlina w maju 1945 r.	11	3,9	9	4,0	0,9674
Lot w kosmos Mirosława Hermaszewskiego w 1978 r.	7	2,5	4	1,8	0,5805
Wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia 1981 r.	39	13,9	53	23,6	0,0053**
Upadek systemu komunistycznego w 1989 r.	150	53,6	133	59,1	0,2125
Wyjście z Polski ostatnich jednostek wojsk radzieckich w 1993 r.	41	14,6	21	9,3	0,0708

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych pozwala stwierdzić, że tylko jedno wydarzenie historyczne, jakim jest wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia

1981 r., zaznacza się jako mające istotność statystyczną ($p = 0,0053$), wyliczoną za pomocą prawdopodobieństwa testowego (p) i współczynnika kontyngencji Pearsona (C) (Luszniewicz, Słaby 2008: 271–303)¹³. Należy tutaj zaznaczyć, że w analizie statystycznej nie dokonuje się oglądu „wzrokowego” zamieszczonych danych i nie wyciąga się wniosków statystycznych na podstawie indywidualnych przekonań, tylko wykorzystując metodę analizy statystycznej STATISTICA, dokonuje się analizy wyliczanych danych. W związku z tym w tabeli 2 widnieje tylko jedna sytuacja, która wskazuje na istnienie prawdopodobieństwa testowego oznaczonego znakiem (**). W pozostałych przypadkach brak zależności między zmiennymi, czyli zależności nie istnieją (a w omawianej tabeli – jak i w następnych – występuje to w większości przypadków). Widać zatem, że respondenci w wieku powyżej 22 lat w większym zakresie niż respondenci w wieku do 22 lat są zdania, że wydarzenie to jest dla nich historycznie ważne, a różnica między odpowiedziami wynosi 10%. Oznacza to, że respondenci starsi częściej niż studenci młodsi uważają, że zjawisko to jest znaczącym wydarzeniem historycznym w ciągu ostatniego wieku i zaznacza się w ich świadomości historycznej. W pozostałych przypadkach zależności nie występują.

Kolejna analiza związana jest z płcią osób badanych. Wyniki ilustruje tabela 3.

¹³ Nie wnikając głębiej w zagadnienia analizy statystycznej, warto zaznaczyć, że testy statystyczne służą do oceny, czy zależności i relacje zaobserwowane w badanej próbie są efektem ogólniejszych prawidłowości panujących w całej populacji, czy tylko przypadkowym rezultatem. Wynikiem testu statystycznego jest prawdopodobieństwo testowe (p), którego niskie wartości świadczą o istotności statystycznej danej zależności. Przyjmuje się następujące reguły analizy: a) gdy $p \geq 0,05$, to brak zależności między zmiennymi, czyli zależność nie istnieje, b) gdy $p < 0,05$, to istnieje statystycznie istotna słaba zależność (oznaczona *), c) gdy $p < 0,01$, to istnieje statystycznie istotna średnia zależność (**), d) gdy $p < 0,001$, to istnieje statystycznie istotna wysoka zależność (***). Siła związku wyliczana jest za pomocą współczynnika kontyngencji Pearsona (C-Pearsona), czyli miary oceny związku między dwoma zmiennymi w przypadku, gdy dane te są przedstawione w postaci tablicy kontyngencji. Współczynnik ten przyjmuje wartości w przedziale od 0 do 1. Jeśli jego wartość jest bliska 0, to oznacza, że cechy są niezależne, a w konsekwencji są nieskorelowane. Wartość bliska 1 oznacza zależność funkcyjną. A zatem, jeśli $p \geq 0,05$, to oznacza, że C-Pearsona jest bliskie 0, czyli zależność nie istnieje. Z kolei, gdy $p < 0,05$ lub $p < 0,01$ lub $p < 0,001$, to wartość C-Pearsona zbliża się do 1, czyli zależność istnieje.

Tabela 3. Ranking wydarzeń historycznych a płeć respondentów (istotność statystyczną oznaczono: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,001$) (ułożone chronologicznie, w których zsumowano pozycje w rankingu, a następnie obliczono średnią dla każdej kategorii płci, rozpatrywanej poziomo)**

Table 3. The ranking of historical events and the sex of responders (statistically significant: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$)

Najważniejsze wydarzenia historyczne	Płeć				p
	kobieta		mężczyzna		
	N	%	N	%	
Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 r.	251	74,9	128	75,3	0,9279
Cud nad Wisłą w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r.	41	12,2	49	28,8	0,0000***
Zamach majowy w 1926 r.	12	3,6	6	3,5	0,9759
Kampania wrześniowa 1939 r.	30	9,0	34	20,0	0,0004***
Wtargnięcie wojsk radzieckich do Polski 17 września 1939 r.	50	14,9	20	11,8	0,3314
Zabójstwo polskich oficerów w Katyniu	87	26,0	26	15,3	0,0065**
Bitwa o Monte Cassino (II Korpus Wojska Polskiego)	19	5,7	11	6,5	0,7197
Bitwa pod Falaise (1 Dywizja Pancerna gen. S. Maczka)	5	1,5	2	1,2	0,7741
Powstanie warszawskie 1944	134	40,0	49	28,8	0,0135*
Udział I Armii Wojska Polskiego w zdobyciu Berlina w maju 1945 r.	14	4,2	6	3,5	0,7235
Lot w kosmos Mirosława Hermaszewskiego w 1978 r.	6	1,8	5	2,9	0,4028
Wprowadzenie stanu wojennego w dniu 13 grudnia 1981 r.	69	20,6	23	13,5	0,0518
Upadek systemu komunistycznego w 1989 r.	183	54,6	100	58,8	0,3692
Wyjście z Polski ostatnich jednostek wojsk radzieckich w 1993 r.	42	12,5	20	11,8	0,8026

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że w większości przypadków zależności między zmienną niezależną a zmiennymi zależnymi nie występują. Można jednak zwrócić uwagę, że mężczyźni są zdania, że takie wydarzenia historyczne jak: „cud nad Wisłą” w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. ($p = 0,0000$), a także kampania wrześniowa 1939 r. ($p = 0,0004$) są szczególnie ważne w historii ostatnich 100 lat. Oznacza to, że mężczyźni w większym zakresie niż kobiety są zdania, że wydarzenia te są dla nich historycznie ważne, a różnica między odpowiedziami wynosi 14% i 11%. A zatem te dwa wydarzenia historyczne są znaczące i silnie odcisnęły się w ich świadomości historycznej. Z kolei według kobiet ważne są takie wydarzenia historyczne jak: mord na polskich oficerach w Katyniu ($p = 0,0065$) oraz powstanie warszawskie 1944 ($p = 0,0135$), co oznacza, że kobiety w większym zakresie niż mężczyźni są zdania, że wydarzenia te są dla nich historycznie ważne (11% i 12%) i istotnie znaczą się w ich świadomości historycznej.

Następna analiza związana jest z miejscem zamieszkania respondentów. Wyniki prezentuje tabela 4.

Tabela 4. Ranking wydarzeń historycznych a miejsce zamieszkania respondentów (istotność statystyczną oznaczono: * $p < 0,05$) (ułożone chronologicznie, w których zsumowano pozycje w rankingu, a następnie obliczono średnią dla każdej kategorii miejsca zamieszkania, rozpatrywanej poziomo)

Table 4. The ranking of historical events and place of residence (statistically significant: $p < 0.05$)

Najważniejsze wydarzenia historyczne	Miejsce zamieszkania				P
	miasto		wieś		
	N	%	N	%	
Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 r.	191	72,3	185	78,7	0,0991
Cud nad Wisłą w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r.	50	18,9	38	16,2	0,4178
Zamach majowy w 1926 r.	12	4,5	6	2,6	0,2335
Kampania wrześniowa 1939 r.	36	13,6	26	11,1	0,3845
Wtargnięcie wojsk radzieckich do Polski 17 września 1939 r.	35	13,3	34	14,5	0,6958
Zabójstwo polskich oficerów w Katyniu	48	18,2	65	27,7	0,0116*
Bitwa o Monte Cassino (II Korpus Wojska Polskiego)	20	7,6	10	4,3	0,1194
Bitwa pod Falaise (1 Dywizja Pancerna gen. S. Maczka)	5	1,9	2	0,9	0,3228
Powstanie warszawskie 1944	94	35,6	86	36,6	0,8183
Udział I Armii Wojska Polskiego w zdobyciu Berlina w maju 1945 r.	15	5,7	5	2,1	0,0433*
Lot w kosmos Mirosława Hermaszewskiego w 1978 r.	5	1,9	6	2,6	0,6166
Wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia 1981 r.	43	16,3	48	20,4	0,2322
Upadek systemu komunistycznego w 1989 r.	152	57,6	128	54,5	0,4850
Wyjście z Polski ostatnich jednostek wojsk radzieckich w 1993 r.	40	15,2	22	9,4	0,0503

Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych wskazuje, że w większości przypadków zależności między zmienną niezależną a zmiennymi zależnymi nie występują. Ale dla osób mieszkających na wsi zabójstwo polskich oficerów w Katyniu jest szczególnie ważne w historii ostatnich 100 lat ($p = 0,0116$), czyli respondenci mieszkający na wsi w większym zakresie niż mieszkańcy miast są zdania, że wydarzenie to jest dla nich historycznie ważne, a różnica między odpowiedziami wynosi 9,5% i zaznacza się w ich świadomości historycznej. W przypadku mieszkańców miast udział I Armii Wojska Polskiego w zdobyciu Berlina w maju 1945 r. jest szczególnie ważny w historii ($p = 0,0433$), co oznacza, że osoby takie w większym zakresie od mieszkańców wsi są zdania, że wydarzenie to

jest dla nich historycznie ważne, a różnica między odpowiedziami wynosi 3,6% i zaznacza się w ich świadomości historycznej.

Ostatnia analiza związana jest z wykształceniem „głowy rodziny”, wyniki ilustruje tabela 5.

Tabela 5. Ranking wydarzeń historycznych a wykształcenie „głowy rodziny” (z uwagi na zbyt małą liczebność osób, których „głowa rodziny” ma wykształcenie podstawowe (6), zostały one włączone do grupy osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym) (ulożone chronologicznie, w których zsumowano pozycje w rankingu, a następnie obliczono średnią dla każdej kategorii wykształcenie „głowy rodziny”, rozpatrywanej poziomo)

Table 5. The ranking of historical events and the level of education of the “head of the family” (as the number of “family heads” declaring a primary education (6 people) is too small, it has been included within the group who have a vocational education)

Najważniejsze wydarzenia historyczne	Wykształcenie „głowy rodziny”						p
	zawodowe		średnie		wyższe		
	N	%	N	%	N	%	
Uzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 r.	86	76,8	165	79,3	124	70,5	0,1238
Cud nad Wisłą w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r.	19	17,0	32	15,4	39	22,2	0,2142
Zamach majowy w 1926 r.	5	4,5	6	2,9	7	4,0	0,7356
Kampania wrześniowa 1939 r.	11	9,8	29	13,9	23	13,1	0,5633
Wtargnięcie wojsk radzieckich do Polski 17 września 1939 r.	17	15,2	28	13,5	24	13,6	0,9065
Zabójstwo polskich oficerów w Katyniu	28	25,0	50	24,0	35	19,9	0,5120
Bitwa o Monte Cassino (II Korpus Wojska Polskiego)	5	4,5	9	4,3	16	9,1	0,1083
Bitwa pod Falaise (1 Dywizja Pancerna gen. S. Maczka)	3	2,7	3	1,4	1	0,6	0,3340
Powstanie warszawskie 1944	42	37,5	75	36,1	63	35,8	0,9539
Udział I Armii Wojska Polskiego w zdobyciu Berlina w maju 1945 r.	3	2,7	7	3,4	10	5,7	0,3666
Lot w kosmos Mirosława Hermaszewskiego w 1978 r.	2	1,8	2	1,0	7	4,0	0,1273
Wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia 1981 r.	24	21,4	40	19,2	26	14,8	0,3126
Upadek systemu komunistycznego w 1989 r.	66	58,9	116	55,8	99	56,3	0,8547
Wyjście z Polski ostatnich jednostek wojsk radzieckich w 1993 r.	7	6,3	27	13,0	27	15,3	0,0672

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie zaprezentowanych danych widać, że w żadnym przypadku nie występują zależności między zmiennymi. A zatem bez względu na wykształcenie „głowy rodziny” żadne z wymienionych wydarzeń nie jest traktowane jako szczególnie ważne, chociaż dostrzec można, że takie wydarzenia historyczne, jak odzyskanie niepodległości przez Pol-

skę w 1918 r., upadek systemu komunistycznego w 1989 r., czy powstanie warszawskie mają wyższe odsetki wskazań odpowiedzi, co może przemawiać za ich wyższą doniosłością w świadomości historycznej respondentów.

Zakończenie i wnioski końcowe

Podsumowując niniejszą analizę, należy stwierdzić, że zagadnienia świadomości historycznej nie są łatwe do naukowego zoperacjonalizowania. Z uwagi na różnorodność koncepcji naukowych w tej kwestii (a w przypadku prezentowanego opracowania ujmowanie z punktu widzenia historii i socjologii) zagadnienie to nie jest jednoznaczne, tylko coraz bardziej komplikujące się w związku ze zmieniającą się polityką historyczną państwa. Wprawdzie na gruncie historii świadomość historyczna jest rozpatrywana przez spore grono naukowców już od dłuższego czasu (przywoływanych jako przykładowe w opracowaniu), niemniej jednak ciągle nie ma ostatecznej, jednoznacznej i obiektywnej definicji. Jeszcze inaczej pojęcie świadomości historycznej jest rozpatrywane na gruncie socjologii, tam w jego zakres wchodzi nie tylko określone wydarzenia historyczne, ale także ich postrzeganie, a też czynniki emocjonalnego postrzegania przeszłości (czyli ocennego odnoszenia się do zjawisk historycznych jako czegoś ważnego lub nieważnego), jak i czynnik przestrzenny, czyli zasięg danego wydarzenia (w tym przypadku krajowego), a też czynnik kulturowy, czyli obraz świata na bazie przeszłości, analizowany w teraźniejszości, ale wpływający na przyszłość. Dlatego też przy uwzględnieniu tylko tych dwóch ujęć kategoryzacyjnych, wpływających zarówno z historii, jak i z socjologii (nie uwzględniając kwestii polityki historycznej państwa) operacjonalizacja pojęcia „świadomość historyczna” ma zazwyczaj charakter wartościujący, gdyż jeśli historyk gromadzi wiedzę o przeszłości, to robi to zgodnie z aktualnymi regułami naukowymi, pomijając niektóre fakty z powodów kulturowych, społeczno-politycznych czy nawet indywidualnych, przez co wiedza o danych zjawiskach może być niepełna lub jednostronna. Ale także socjolog, badając świadomość historyczną, musi brać pod uwagę to, czy dane zjawisko historyczne „mieści się” w danej tradycji społecznej, kulturowej, politycznej, obyczajowej, a także czy sami ludzie uważają dane zjawisko historyczne za istotne lub nieistotne dla danego społeczeństwa.

Badania w populacji studentów uczelni wyższej pozwalają stwierdzić, że świadomość historyczna może być postrzegana w trzech wymia-

rach: w wymiarze wertykalnym, który jest określany stosunkiem do przeszłości przez osoby badane, a jego elementem jest postrzeganie przeszłości z historii Polski w ciągu ostatnich 100 lat; także w wymiarze terytorialnym, obejmującym tylko historię Polski, a nie historię powszechną; w wymiarze emocjonalnym, w którym interpretuje się określoną przeszłość, ale z punktu widzenia Polaka, a u źródeł interpretacji leży system przekazywania wiedzy historycznej w procesie edukacji szkolnej, jej przekaz w mediach, zaangażowanie się polityki w interpretację wydarzeń historycznych, a także internalizacja konkretnych treści historycznych przez samych respondentów. I to dopiero tworzy jedną całość, którą nazwać można świadomością historyczną respondentów. Jest to zatem świadomość istnienia danej historii, a więc dziejów z przeszłości, teraźniejszości, a nawet przyszłości w danym społeczeństwie, mająca względną trwałość, prowadząca do tego, że konkretne wydarzenia historyczne wzbudzają określone emocje. Tymi wydarzeniami w badanej populacji są: odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 r., upadek systemu komunistycznego w Polsce w roku 1989 czy powstanie warszawskie w 1944 r.

Można także uznać, że hipoteza badawcza wskazująca, że respondenci są zdania, że do najważniejszych wydarzeń historycznych w ciągu ostatnich 100 lat należą te, które wiążą się z odzyskaniem niepodległości Polski w 1918 r., jak i te, które miały wpływ na kształt współczesnej Polski, w zasadzie znalazła potwierdzenie.

Przyjmując, że celem niniejszego opracowania jest analiza świadomości historycznej respondentów, którymi są studenci kierunku bezpieczeństwo wewnętrzne Wydziału Zarządzania Politechniki Rzeszowskiej, a podstawą tej analizy jest zoperacjonalizowane określenie świadomości historycznej w ujęciu Barbary Szackiej, można wskazać, że cel został osiągnięty. Wynika to z tego, że: a) po pierwsze, na kanwie definicji świadomości historycznej w ujęciu Barbary Szackiej respondenci włączają określoną przeszłość do aktualnej świadomości społecznej, będącej sumą wyobrażeń o przeszłości, jak i sposobem myślenia o przeszłości, b) po drugie, mają świadomość linearności czasu, czyli tego, że aktualne postrzeganie przeszłości jest procesem zarówno kształtowania się rozumienia własnej historii, poczucia tego, że dotyczy ona czegoś specyficznego, konkretnego, ale związanego z danym krajem, a także, że jest fragmentem większej całości, jakim jest historia Europy czy nawet świata. Dlatego też wydarzenia historyczne, które wybrali (odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 r., upadek systemu komunistycznego w Polsce w roku 1989 czy powstanie warszawskie w 1944 r.) najmocniej zaznaczają się w świadomości osób badanych. Pozostałe wydarzenia są

wskazywane przez mniejszą liczbę respondentów, co nie musi wcale oznaczać, że nie obejmuje ich świadomość historyczna, ale to, że istnieją ograniczenia związane z przyjętą metodą i techniką badawczą.

Na koniec należy zwrócić uwagę na dwa rodzaje wniosków. Pierwsze z nich mają charakter wniosków w znaczeniu węższym, szczegółowym, wynikającym z interpretacji wyników badań, a drugie mają charakter szerszy, ogólny. Wnioski szczegółowe z zaprezentowanych badań wskazują, że:

1. Najmocniej zaznaczającymi się w świadomości osób badanych wydarzeniami historycznymi są: odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 r., upadek systemu komunistycznego w Polsce w roku 1989, a także powstanie warszawskie w 1944 r. Pozostałe wydarzenia są wskazywane przez mniejszą liczbę respondentów, co pozwala stwierdzić, że nie funkcjonują one w świadomości historycznej osób badanych tak mocno, jak trzy pierwsze, co nie oznacza także ich całkowitego odrzucenia.
2. Niewiele wydarzeń historycznych istnieje w świadomości historycznej respondentów na tyle mocno, że można mówić o ich istotności statystycznej (bez względu na ich siłę zależności).
3. Analiza danych wskazuje, że w przypadku zmiennej wiek tylko jedno wydarzenie historyczne, jakim jest wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia 1981 r., ma istotność statystyczną, wybierali je respondenci w wieku powyżej 22 lat i „średnio” zaznaczało się ono w ich świadomości historycznej.
4. W przypadku zmiennej płeć mężczyźni są zdania, że takie wydarzenia historyczne jak: cud nad Wisłą w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r., a także kampania wrześniowa 1939 r. są szczególnie ważne w historii ostatnich 100 lat. Z kolei według kobiet ważne są takie wydarzenia historyczne jak: mord na polskich oficerach w Katyniu oraz powstanie warszawskie 1944.
5. W przypadku zmiennej miejsce zamieszkania osoby mieszkające na wsi za szczególnie ważne w historii ostatnich 100 lat uznają zabójstwo polskich oficerów w Katyniu, a mieszkańcy miast – udział I Armii Wojska Polskiego w zdobyciu Berlina w maju 1945 r.
6. W przypadku zmiennej wykształcenie „głowy rodziny” wszystkie wymienione wydarzenia nie są traktowane jako istotne statystycznie w świadomości historycznej respondentów.

Jako wnioski ogólne można przyjąć, że:

1. Z uwagi na niejednoznaczność pojęcia „świadomość historyczna” na gruncie historii i socjologii, a też jej ciągłe ewoluowanie należy powtórzyć badania i zweryfikować je w stosunku do badań aktualnych, pro-

wadząc je w tej samej populacji, dokonując analizy metodą „na osi czasu”, czyli w takiej samej populacji, chociaż wśród innych osób (studentów kierunku bezpieczeństwo wewnętrzne Wydziału Zarządzania Politechniki Rzeszowskiej) w celu porównania danych. Podobną analizę należy przeprowadzić w odniesieniu do pokoleniowo najstarszej części społeczeństwa (np. słuchaczy uniwersytetu III wieku) i dokonać analizy porównawczej.

2. Badania dotyczące świadomości historycznej pokazują, jak ważnym elementem konwergencji historii i socjologii jest głębsza analiza na pograniczu obu nauk. Związane jest to z tym, że socjologia wraz z jej metodologią badań stanowi ten rodzaj podejścia badawczego, który pozwala we względnie wysokim stopniu uchwycić wskazaną interdyscyplinarność. To także postulat wskazujący, że socjologia jako nauka może syntetyzować różne zjawiska społeczne (w tym także świadomość historyczną), a też że badania na pograniczu historii i socjologii są trafnym rozstrzygnięciem metodologicznym, tym bardziej że socjologia może tworzyć takie możliwości badawcze i posługiwać się takim aparatem pojęciowym, który umożliwi badanie wielu aspektów związanych z czynnikami temporalnymi. Oczywiście jest to propozycja autorska, ale możliwa do realizacji po to, aby osiągnąć cele naukowe, tym bardziej że subdyscyplina socjologiczna zwana socjologią historyczną istnieje w nauce już od kilkadziesiąt lat.

Literatura

- Aczel A.D., 2000, *Statystyka w zarządzaniu*, PWN, Warszawa.
- Assorodobraj-Kula N., 1995, *Założenia badawcze [w:] Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szczepańskiego*, red. J. Szacki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Babbie E., 2003, *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bartkiewicz K., 1981, *Obraz dziejów ojczystych w świadomości Polaków doby Oświecenia [w:] Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*, red. J. Topolski, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Bujak P., 2014, *Polityczne spory o upamiętnienie zbrodni na Wołyniu w polskim parlamencie*, „Pogranicze. Polish Borderland Studies”, t. 2, nr 1.
- Chalmers D., 2010, *Świadomy umysł*, PWN, Warszawa.
- Ciołkiewicz P., 2012, *Pamięć zbiorowa w dyskursie publicznym. Analiza polskiej debaty na temat wypędzeń Niemców po drugiej wojnie światowej*, Wydawnictwo Akademickie Sedno, Warszawa.
- Dobrowolski K., 1995, *Teoria podłoża historycznego [w:] Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szczepańskiego*, red. J. Szacki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Filipowicz J., 2002, *Pojęcie pamięci społecznej w nauce polskiej*, „Kultura i Historia”, nr 2.
- Francuz P., Mackiewicz R., 2007, *Liczy nie wiedzą skąd pochodzą. Przewodnik po metodologii i statystyce*. Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Grabski A.F., 1981, *O problemach badania struktury i dynamiki świadomości historycznej* [w:] *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*, red. J. Topolski, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Handelsman M., 2010, *Historyka*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa (reprint oryginału z 1928 r.).
- Hawranek F., 1974, *Rola świadomości historycznej w procesach integracji* [w:] *Funkcje świadomości historycznej i efekty polityki oświatowej w procesach integracji. Materiały sesji naukowej z 26 V 1972 r.*, Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Heck R., 1978, *Dawna świadomość historyczna w Polsce, Czechach, Słowacji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Hydzik P., Sobolewski M., 2007, *Komputerowa analiza danych społeczno-gospodarczych*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów.
- Karnat-Napieracz A., 2009, *Tożsamość, czyli świadomość redivivus*, Oficyna Wydawnicza AFM i Wydawnictwo Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków.
- Krzwińska A., Grzeszkiewicz-Radulska K., 2013, *Klasyfikacja sondażowych technik otrzymywania materiałów*, „Przegląd Socjologiczny”, nr 1, vol. 62.
- Kwiatkowski P.T., 2008, *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Luszniewicz A., Słaby T., 2008, *Statystyka z pakietem komputerowym STATISTICA PL. Teoria i zastosowanie*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Maternicki J., 1984, *Historia – kultura historyczna – świadomość historyczna*, „Wiadomości Historyczne”, nr 5–6.
- Moczuk E. (2023; w przygotowaniu), *Bezpieczeństwo historyczne, czyli rzecz o przeszłości, teraźniejszości i przyszłości. Część 1*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów.
- Pomorski J., 1985, *O obiegowym i teoretycznym pojmowaniu kategorii „świadomość historyczna”* [w:] *Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych, socjologicznych i historyczno-dydaktycznych*, red. J. Maternicki, Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauk Politycznych, Warszawa.
- Pomorski J., 2017, *Spoglądając w przeszłość. Studia i szkice metahistoryczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Robinson W.S., 2009, *Understanding Phenomenal Consciousness*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Rosenthal D., 2005, *Consciousness and Mind*, Oxford University Press, Oxford.
- Rulka J., 1979, *Świadomość historyczna młodzieży szkolnej* [w:] *Pamiętnik XII Powstaniego Zjazdu Historyków Polskich*, red. S.K. Kuczyński, Polskie Towarzystwo Historyczne, Katowice.
- Rulka J., 1984, *Świadomość historyczna młodzieży szkolnej*, „Edukacja Polityczna”, nr 4–5.
- Sokołowski A., 2010, *Estymacja i testowanie hipotez* [w:] *STATISTICA w badaniach naukowych i nauczaniu statystyki*, Wydawnictwo StatSoft Polska, Kraków.
- Stanisławski R., 2017, *Triangulacja technik badawczych w naukach o zarządzaniu*, „Organizacja i Kierowanie”, nr 4 (178).
- Suchoński A., 1989, *Metodologiczne problemy badań nad świadomością historyczną dzieci i młodzieży*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia XXIII, z. 198.

- Szacka B., 1977, *Świadomość historyczna. Wnioski z badań empirycznych*, „Studia Socjologiczne”, nr 3(66).
- Szpościński A., 1989, *Przemiany obrazu przeszłości Polski. Analiza słuchowisk historycznych dla szkół podstawowych 1951–1984*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Sztabiński F., Żmijewska-Jędrzejczyk T., 2012, *Mixed Mode Survey Design. Problem efektu techniki*, „Przegląd Socjologiczny”, nr 1, vol. 61.
- Tarka P., 2017, *Specyfika i komplementarność badań ilościowych i jakościowych*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 3(670).
- Topolski J. (red.), 1994, *Studia nad świadomością historyczną Polaków*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Topolski J. (red.), 1981, *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Witek P., 2011, *Doktryna polityki historycznej – czyli „dramat” w kilku aktach*, „Historyka. Studia Metodologiczne”, T. XLI.

The historical awareness of those events most important to Poland of the previous century among university students

Abstract

Historical consciousness is a phenomenon of incorporating the past into the current social consciousness, being the sum of ideas about the past and the way of thinking about it; it also entails awareness of the existence of the past, present and future and a sense of having one's own, unique history, attributed to any given society. This study presents the results of research analyzing the respondents' historical awareness of such historical events of the last century, which are considered the most important for Polish history and have particularly stuck with their consciousness. The research shows that the respondents' historical consciousness is on a rather low level, and the choices of the events from Poland's past are conditioned by the media campaign connected with the anniversary of Poland regaining independence in 1918.

Key words: Historical consciousness, historical awareness, sociological research, history, sociology

Rafał Matera¹

Zastosowanie indeksów demokracji i wolności w ocenie miejsca państwa w „wąskim korytarzu” Acemoglu i Robinsona. Studium przypadku Polski

Streszczenie

Celem artykułu jest przybliżenie teorii Daron Acemoglu i Jamesa Robinsona dotyczącej wąskiego korytarza – przestrzeni, w której znajdują się kraje z rządami gwarantującymi bezpieczeństwo i swobody obywatelskie oraz społeczeństwem potrafiącym kontrolować zbyt dużą siłę rządu. Odnoszę się też do pozostałych pojęć teoretycznych, którymi posługują się wspomniani autorzy: despotyczny, papierowy i poskromiony (spętany, okiełznany) Lewiatan oraz efekt Czerwonej Królowej. W artykule sprawdzam, czy osiem wybranych indeksów demokracji i wolności uwzględnia miary niezbędne do oceny jakości rządzenia, stanu instytucji i kapitału społecznego w poszczególnych krajach. W związku z tym, że Acemoglu i Robinson nie określili szczegółowych kryteriów, kiedy państwo wchodzi, a kiedy wypada z wąskiego korytarza, wykorzystano indeksy demokracji i wolności do zweryfikowania tego procesu oraz oceny jego filarów. Można tego dokonać na podstawie obserwacji tendencji w rankingach tworzonych przez wskazane instytucje. W artykule sprawdzę ponadto, jak zmieniła się pozycja Polski w rankingach demokracji i wolności po to, by ocenić, czy jej funkcjonowanie w wąskim korytarzu nie było zagrożone.

Słowa kluczowe: koncepcja Acemoglu i Robinsona; wąski korytarz; rodzaje Lewiatanów; efekt Czerwonej Królowej, indeksy demokracji i wolności, Polska w wąskim korytarzu

Uwagi wstępne i podstawy teoretyczne

Część teoretyczna przybliży znaczenie następujących terminów z teorii Daron Acemoglu i Jamesa A. Robinsona (dalej A&R): Lewiatan despotyczny, papierowy, poskromiony; wąski korytarz; efekt Czerwonej

¹ Dr hab. Rafał Matera, prof. UŁ, Katedra Historii Ekonomii, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41, 90-214 Łódź, e-mail: rafal.matera@uni.lodz.pl, nr ORCID: 0000-0003-3683-0439.

Królowej. W pierwszej sekcji uwzględniono jednak nie tylko koncepcję A&R, ale też autorów z kręgu instytucjonalizmu i nowej ekonomii instytucjonalnej. Głównym celem artykułu jest ocena przydatności wybranych ośmiu indeksów demokracji i wolności do weryfikacji, czy dane państwo znajduje się w wąskim korytarzu i czy jest w nim ulokowane w miarę stabilnie. Sprawdzam ponadto, czy i w jaki sposób indeksy mierzą jakość rządzenia, stan instytucji i potencjał społeczny, które są podstawą założeń koncepcji wąskiego korytarza i efektu Czerwonej Królowej. Po ocenie przydatności poszczególnych indeksów przedstawiam ich wyniki dla Polski na ogół w okresie od momentu akcesji do UE do początku trzeciej dekady XXI w. Ma to pomóc w odpowiedzi na pytanie, czy Polska, według uwzględnionych w indeksach wskaźników, znajduje się w wąskim korytarzu, a jeśli tak, to czy stabilnie się w nim porusza. W artykule obok więc krytycznej analizy prac ekonomistów i politologów znalazło się miejsce na ocenę teorii A&R pod kątem możliwości jej wykorzystania w praktyce. Do tego potrzebny był dobór odpowiednich zestawów danych oferowanych przez wybrane rankingi, a na koniec prześledzenie zmian w dłuższym okresie w odniesieniu do konkretnego kraju.

A&R obok wielu przełomowych artykułów wydali m.in. dwa bestsellery, przetłumaczone na język polski: *Dlaczego narody przegrywają* (2014) oraz równie obszerny *Wąski korytarz. Państwa, społeczeństwa i losy wolności* (2022). W przeciwieństwie do tego, co zapowiadali (Acemoglu, Robinson 2019: 145–146), nie ma jednak aż tak wielu powiązań między starą i nową pracą, a koncepcje w *Wąskim korytarzu...* nie odnoszą się wprost do koncepcji z pierwszego dzieła. Zauważalna jest też różnica postrzegania przez autorów roli czynników kulturowych w rozwoju społeczno-gospodarczym (Dzionek-Kozłowska, Matera 2021: 657). Jest to szczególnie widoczne w wyjaśnieniu, w jaki sposób możliwe jest niekiedy funkcjonowanie społeczeństw bez scentralizowanej władzy i kontrolowanie przemocy poprzez tzw. klatkę norm (*cage of norms*). Wyjaśniając, jak niektóre ludy/społeczności stosują w praktyce sprawiedliwość, wspomniani autorzy wskazują na rolę instytucji nieformalnych, czyli norm społecznych, zwyczajów, tradycji, rytuałów oraz wzorców, które ewoluowały przez pokolenia. To te normy określają, co jest dobre, a co złe w oczach innych, jakie typy zachowań są aprobowane, a także kiedy jednostki i rodziny poddawane są ostracyzmowi. Normy odgrywają również istotną rolę w łączeniu ludzi i koordynowaniu ich działań, tak by mogli używać siły przeciwko innym społecznościom (Acemoglu, Robinson 2019: 19).

Powyższe podejście nawiązuje do starego instytucjonalizmu i wpisuje się w ramy nowej ekonomii instytucjonalnej. A&R w kilku pracach

(Acemoglu, Robinson 2006; 2009) odnoszą się wprost do popularnej definicji Douglassa Northa, powtarzając za nim, że „instytucje są regułami gry w społeczeństwie lub bardziej formalnie wymyślonymi przez człowieka ograniczeniami, które kształtują ludzkie interakcje” (North 1990: 3). W przyjaznych dla obywateli państwach muszą więc działać instytucje, które będą powstrzymywać interwencje rządów w gospodarce i polityce. Takie instytucje gwarantują dostarczanie podstawowych dóbr publicznych oraz są w stanie ograniczać działania rządu (North 2014: 89). A&R, podobnie jak North, przekonują, że powstanie takiego państwa i wykreowanie takich instytucji wymaga czasu. W kontekście opisu działania klatki norm i formowania się Lewiatana opierają się na przekazie Northa, że proces ten wymaga „rozwoju nieformalnych norm zachowania, które umocnią reguły formalne” (North 2014: 124–125).

A&R wyjaśniają działanie norm jako ograniczeń czy elementów redukujących niepewność życia społecznego i umożliwiających koordynację działań. Brak takiego ujęcia pojęć z nurtu instytucjonalnego jest główną różnicą między pierwszym a drugim dziełem A&R. Kiedy autorzy piszą o sile społeczeństwa, przekonują, że „opiera się ona na zdolności ludzi do rozwiązania problemu «kolektywnego działania», aby angażować się w politykę, blokować zmiany, którym się sprzeciwiają i narzucać oczekiwania w odniesieniu do głównych decyzji społecznych i politycznych” (Acemoglu, Robinson 2019: 50). To kolektywne działanie należy traktować jako instytucję, zdefiniowaną już przez Commonsa w 1931 r. Stwierdził on wówczas, że jest ona: „zbiorowym działaniem kontrolującym, wyzwalamym i rozszerzającym indywidualne działania. Działania zbiorowe obejmują całą grupę zachowań – od niezorganizowanego zwyczaju do wielu zorganizowanych, istniejących «koncernów», takich jak: rodzina, korporacja, stowarzyszenie zawodowe, związek zawodowy, system rezerw, państwo. Zasadą wspólną dla nich wszystkich jest większa lub mniejsza kontrola, wyzwolenie i rozszerzenie indywidualnego działania przez działanie zbiorowe” (Commons 1931: 648). Teoria Commonsa o roli, jaką odgrywa działanie zbiorowe w kontrolowaniu działania indywidualnego, oraz Northowskie instytucje i ich koordynacja są podstawą koncepcji A&R.

Istnieje jeszcze jedna ważna cecha wspólna obu książek A&R. Autorzy przywiązują dużą wagę do małych, pozornie nieistotnych różnic, które pojawiają się w krytycznych momentach historii, co jest istotą koncepcji ścieżek zależności (David 1985; Puffert 2002; Dzionek-Kozłowska 2010). W *Wąskim korytarzu...* idą o krok dalej. Starają się bardziej szczegółowo wyjaśnić czynniki, które mają istotny wpływ na obrane ścieżki rozwoju. Podają przykłady takich wydarzeń

z różnych okresów historycznych, od średniowiecza (czarna śmierć) przez początki ery nowożytnej (podbój Ameryki przez Europejczyków) po historię współczesną (koniec zimnej wojny) (Acemoglu, Robinson 2019: 281–291).

Acemoglu i Robinson pytają, w jaki sposób niektórym społeczeństwom udało się dojść do stanu, w którym z jednej strony istnieje scentralizowana władza chroniąca przed „wojną wszystkich przeciw wszystkim”, a z drugiej strony władza ta jest trzymana w ryzach przez zwykłych obywateli (Acemoglu, Robinson 2019: 27). Punktem wyjścia jest tu koncepcja Thomasa Hobbesa, który pisał, że jedynym sposobem, aby uchronić ludność od napaści obcych, ale także wzajemnych krzywd, jest ustanowienie mocy nad tą ludnością. Taką moc można by przenieść „na jednego człowieka albo na jedno zgromadzenie ludzi, które by mogło większością głosów sprowadzić indywidualną wolę ich wszystkich do jednej woli. (...) Gdy to się stanie, wielość ludzi, zjednoczona w jedną osobę, nazywa się państwem, po łacinie *civitas*. I tak powstaje ten wielki Lewiatan” (Hobbes 1954: R. XVII). A&R pytają nie tylko, jak powstrzymać przed stanem: „bellum omnium contra omnes”, ale także jak utworzyć i następnie powstrzymać Lewiatana, który posiada monopol na przemoc? Można to zrobić siłą albo poprzez rodzaj umowy społecznej, w ramach której wszyscy mieszkańcy się podporządkują. Według autorów *Wąskiego korytarza*... Hobbesowi było obojętne, którą drogę wybierzemy, byle ustanowić Lewiatana, bo tylko wtedy przemoc zostanie powstrzymana. A&R krytykują takie podejście, zwracając uwagę na dwie rzeczy. Po pierwsze, kontrola przemocy jest czasami możliwa nawet w społeczeństwach bezpaństwowych (w nieobecny Lewiatanie), bo funkcjonują one w miarę bezpiecznie w „klatce norm”. Po drugie, ustanowienie scentralizowanej władzy nie zawsze prowadzi do stanu lepszego niż stan „wojny wszystkich przeciw wszystkim”, bo państwo ma monopol na przemoc, ale nie oznacza to automatycznie, że życie „zwykłych ludzi” będzie lepsze – kluczem jest poszanowanie swobód obywatelskich. Gdy te nie są respektowane, mamy do czynienia z despotycznym Lewiatanem (Acemoglu, Robinson 2019: 11–12).

Istnieją także opcje pośrednie. Do wspomnianego zestawu Lewiatanów należy dodać papierowego (Acemoglu, Robinson 2019: 367–368). Jest to przypadek, w którym rząd ma monopol na władzę, ma ludzi obsadzonych na wszystkich lub kluczowych stanowiskach, ale nie oferuje żadnych (lub niewiele) usług obywatelom. Jest to sytuacja, w której społeczeństwo nie może realnie kontrolować procesu funkcjonowania państwa (Acemoglu, Robinson 2016: 21).

W teorii A&R dwoma filarami wąskiego korytarza – stanu prosperity i osiągnięcia wolności przez ludzi – jest z jednej strony państwo, które

chroni przed wojną, zamieszkami i chaosem, egzekwuje prawo i świadczy usługi publiczne, a z drugiej strony mobilizacja społeczna, którą należy rozumieć jako zaangażowanie społeczne w politykę, zwłaszcza grup spoza elit. Zaangażowanie przybiera zarówno formy zinstytucjonalizowane (takie jak wybory, organy ustawodawcze czy sądownicze), jak i niezinstytucjonalizowane (demonstracje, protesty, petycje i presja na elity poprzez aktywność stowarzyszeń, organizacji i mediów). Obie formy mają zdolność synergii i wzajemnie się wspierają (Acemoglu, Robinson 2019: 49–50). Kiedy państwo i elity są zbyt potężne, wówczas mamy do czynienia z nierównowagą i ujawnieniem się despotycznego Lewiatana. Kiedy państwo nie realizuje podstawowych zadań, mamy do czynienia z nieobecny Lewiatanem. Kiedy państwo jest słabe, ogranicza się do podstawowych funkcji związanych z utrzymaniem bezpieczeństwa, ale nie dba o dobra publiczne, a społeczeństwo jest za słabe, aby je kontrolować, wówczas mamy do czynienia z papierowym Lewiatanem. Kiedy natomiast występuje równowaga obu filarów wąskiego korytarza, to ludność może sięgać po wolność i rozwój w poskromionym (spętanym, okiełznanym) Lewiatanie (*shackled Leviathan*).

Ważnym pojęciem w teorii A&R jest efekt Czerwonej Królowej, jednej z postaci z przygód Alicji w Krainie Czarów (dokładnie z książki Lewisa Carrolla *Po drugiej stronie lustra*). Jest to sytuacja, w której, aby utrzymać *status quo*, nie można stać w miejscu – trzeba biec ile sił w nogach, bo świat – całe otoczenie wokół nas też pędzi. Wszystko wokół nas się zmienia, więc trzeba dbać o to, aby utrzymać pożądany stan. O ten stan dbać musi i rząd, i społeczeństwo. Jeśli społeczeństwo nie angażuje się i nie biegnie wystarczająco szybko, by powstrzymać rosnącą władzę państwa, wówczas poskromiony Lewiatan może szybko zmienić się w despotycznego. Dlatego potrzebna jest zarówno społeczna mobilizacja, aby trzymać w ryzach Lewiatana, jak i państwo, które reaguje adekwatnie na zewnętrzne turbulencje, wewnętrzne niepokoje, tworzy nowe prawo oraz sankcjonuje lub modyfikuje klatki norm, w których część społeczeństwa wciąż się porusza. Efekt Czerwonej Królowej powoduje wiele wahań w równowadze sił między państwem a społeczeństwem, gdy raz jedna, raz druga strona wysuwa się na prowadzenie (Acemoglu, Robinson 2019: 42).

A&R przywołują fakty, łączą je tak, aby wyjaśniać, jak funkcjonują państwa czy systemy polityczne w różnych warunkach historycznych. Na podstawie bardzo ogólnych wskazówek w *Wąskim korytarzu...* wiemy, jakie cechy posiada każdy z Lewiatanów. Nie dostajemy jednak odpowiednich instrukcji ani narzędzi ilościowych, aby sprawdzić, kiedy dane państwo wpada(ło) lub wypada(ło) z wąskiego korytarza, czy kiedy

udawało mu się dokładnie poskromić Lewiatana. W kolejnej części sprawdzę, czy najbardziej popularne i dostępne w formule otwartego dostępu indeksy demokracji i wolności umożliwiają wyodrębnienie wskaźników pomocnych w identyfikacji rodzajów Lewiatanów, a następnie w lokalizacji państw(a) w wąskim korytarzu w różnych latach.

Ocena indeksów demokracji i wolności pod kątem filarów wąskiego korytarza

U progu trzeciej dekady XXI w. nie brakuje indeksów mierzących demokrację i wolność oraz rankingów państw klasyfikowanych do poszczególnych grup według wypełnianych kryteriów. W artykule zdecydowałem się sięgnąć po różnorodne pod względem metodologicznym i ideologicznym indeksy instytucji, które monitorują regularnie proces zarządzania państwem i stan demokracji w większości krajów świata. Należy zaznaczyć, że występują problemy z precyzyjnym określeniem pojęcia demokracji oraz z wyznaczeniem odpowiednich miar dla tego zjawiska (Coppedge i in. 2011). Część indeksów poszerza bowiem demokrację o kwestie równości, stabilności, sprawiedliwości, praworządności, praw człowieka (Lührmann, Tannenber, Lindberg 2018). Dysponujemy ponadto bardzo zaawansowanymi miarami odpowiednio dobieganymi pod kątem metodologii (Giebler, Ruth, Tanneberg 2018). Dlatego uwzględniam aż osiem różnych indeksów, by uniknąć jednostronnej perspektywy (mniej lub bardziej liberalnej), co mogłoby wypaczyć wyniki badania (większość rankingów stawia jednak wyżej wskaźniki charakterystyczne dla społecznej gospodarki rynkowej).

Zacznijmy od Indeksu Demokracji (ID *Democracy Index*) publikowanego przez „The Economist” od 2006 r. Wskaźnik ten odzwierciedla średnią ważoną tworzoną na podstawie odpowiedzi na 60 pytań, z których każde ma po dwie lub trzy dopuszczalne odpowiedzi. Większość odpowiedzi stanowią oceny ekspertów, ale niektóre pochodzą wprost z badań opinii publicznej w poszczególnych krajach. Pytania w indeksie pogrupowane zostały w pięć kategorii: proces wyborczy i pluralizm; swobody obywatelskie; funkcjonowanie rządu; uczestnictwo w życiu politycznym oraz kultura polityczna. Ocena pierwszych trzech kategorii może być wykorzystywana do pomiaru działania państwa wewnątrz wąskiego korytarza, z kolei ostatnie dwie kategorie mogą służyć jako wskaźniki dla kontrolnej funkcji społecznej (w większym stopniu widać ją jednak tylko w kategorii politycznego uczestnictwa). Budowa indeksu opierającego się na sondażach (mimo dość precyzyjnych pytań o wol-

ność i sprawiedliwość wyborów; bezpieczeństwo głosujących; wpływ państw zewnętrznych na rządy czy zdolność urzędników państwowych do wdrażania polityki) budzi wątpliwości. Raport wyróżnia się jednak, gdy wskazuje na inne wskaźniki demokracji, zdefiniowane już np. przez Freedom House czy Economist Intelligence Unit. W ID większy nacisk kładzie się na opinię publiczną i postawy mierzone za pomocą sondaży, ale z drugiej strony, ekonomiczne standardy życia nie są traktowane jako jedno z kryteriów demokracji.

ID ostatecznie klasyfikuje kraje do czterech grup: pełne demokracje, ułomne demokracje, reżimy hybrydowe i reżimy autorytarne. Wydaje się, że znalezienie się w grupie pełnych demokracji może być potraktowane jako okiełznanie Lewiatana i w miarę równomierne poruszanie się w wąskim korytarzu. Zaklasyfikowanie kraju do ułomnych demokracji również oznacza funkcjonowanie kraju w wąskim korytarzu, ale nierównomiernie poruszającego się wewnątrz niego (kiedy siła państwa jest zbyt duża, a moc społeczna za słaba lub odwrotnie). Z kolei kraje znajdujące się w grupie reżimów hybrydowych i autorytarnych nie znalazłyby się w wąskim korytarzu zgodnie z koncepcją A&R.

Drugi z analizowanych indeksów – Legatum Prosperity – jest publikowany od 2007 r. przez Instytut Legatum. Ocenia on państwa pod kątem wspierania rozwoju ich mieszkańców, odzwierciedlając zarówno dobrobyt gospodarczy, jak i społeczny. W najnowszych indeksach bierze się pod uwagę blisko 300 wskaźników z ponad 80 baz źródłowych. Stworzonych jest dzięki temu 12 filarów „państwowego dobrostanu” zgrupowanych w trzy domeny: inkluzywne społeczeństwo, otwarta gospodarka i wzmocnienie pozycji obywateli. Indeks uwzględnia więc i dobre zarządzanie (przewidywalność prawa), i siłę społeczeństwa, czyli dwa filary wąskiego korytarza. Przy ocenie Lewiatana brane są pod uwagę takie kategorie jak: bezpieczeństwo, wolność osobista, zarządzanie państwem i kapitał społeczny. Jakość rządu ocenia się przez: istnienie formalnych i nieformalnych ograniczeń władzy wykonawczej; odpowiedzialność polityczną; rządy prawa; uczciwość i skuteczność rządu oraz jakość regulacji. Z kolei ocenianymi podkategoriami filaru kapitał społeczny są: relacje osobiste i rodzinne; sieci społeczne; zaufanie interpersonalne; zaufanie instytucjonalne oraz uczestnictwo obywatelskie i społeczne. Indeks Legatum bierze zatem pod uwagę bardzo dużo elementów stanowiących filary wąskiego korytarza.

Trzeci analizowany indeks – Niestabilności Państw (*Fragile State Index*) – publikowany jest od 2006 r. przez Fundację na rzecz Pokoju. Indeks jest pomocny zarówno dla decydentów politycznych, potencjalnych inwestorów, jak i dla opinii publicznej. Ocenia bowiem zewnętrzne

i wewnętrzne ryzyka polityczne oraz potencjalne konflikty. Fundacja gromadzi tysiące raportów i informacji z całego świata, szczegółowo opisując istniejące naciski społeczne, ekonomiczne i polityczne. Gros wskaźników pokazuje moc państwa w wąskim korytarzu (od legitymacji rządu przez stabilność gospodarczą po usługi publiczne). Są także kategorie, które mogą być wykorzystywane w przypadku pokazania siły społecznej: skargi zbiorowe (*group grievance*); mobilność mieszkańców; tzw. drenaż mózgow; zróżnicowanie elit czy presja demograficzna. Dzięki analizie poszczególnych kategorii w danych okresach możemy odnotowywać też przesunięcia wewnątrz wąskiego korytarza.

Kolejne dwa analizowane indeksy koncentrują się na ocenach/pomiarach wolności. Pokazują zależność między wolnością a zjawiskami społecznymi i ekonomicznymi. Indeks Wolności Człowieka, publikowany przez dwa instytuty: kanadyjski Fraser i amerykański Cato, uwzględnia kategorie ochrony i bezpieczeństwa prawnego, które są domeną siły państwa, z kolei miary wolności partii politycznych, stowarzyszeń, zgromadzeń czy mediów mogą być przydatne w monitorowaniu siły społecznej. Indeks Wolności Gospodarczej firmuje Fundacja Heritage. Celem rankingu jest ocena rządów prawa; jakości sektora publicznego; efektywności regulacyjnej i otwartości rynku. Oba indeksy są niekiedy krytykowane ze względu na ostrze neoliberalne oraz metodologię (Kesseljevic 2013), nie powinny być jednak odrzucane przy ocenie działań zarówno rządów, jak i społeczeństw w ramach wąskiego korytarza.

Z pozostałych indeksów, które można wykorzystać do pomiaru funkcjonowania państwa w wąskim korytarzu, warto przywołać ranking organizacji non-profit w ramach Światowego Projektu Sprawiedliwości na rzecz Rządów Prawa. Uwzględnia on 8 kategorii i 44 podkategorie. Większość z nich jest niezwykle cenna do oceny siły państwa. Badanie ograniczeń kompetencji rządu; transparentności jego działań; utrzymania bezpieczeństwa; stanowienia i egzekwowania prawa, pokazuje, do jakiego stopnia władze kontrolują społeczeństwo. Z kolei kategoria praw fundamentalnych mierzy m.in.: prawa do obrony; wyrażania opinii, swobody zgromadzeń; prawa pracownicze czy prawo do nieingerencji państwa w sferę prywatności. Te podkategorie są niezbędne do pomiaru siły społecznej (<https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-INDEX-21.pdf>).

Z kolei Instytut V-Dem (*Varieties of Democracy*) – afiliowany przy Uniwersytecie w Göteborgu – publikuje ranking państw najszybciej się demokratyzujących oraz najszybciej staczających się w autokrację. V-Dem stworzył u progu trzeciej dekady XXI w. jeden z największych zbiorów informacji na temat demokracji, obejmujący ponad 30 milionów

danych dla 202 krajów przy zaangażowaniu ponad 3700 naukowców i ekspertów. V-Dem mierzy setki różnych cech demokracji, co umożliwia nowe sposoby badania jej natury, przyczyn i skutków (https://v-dem.net/media/publications/dr_2022.pdf). Analizując najnowsze raporty, można wyłuskać wiele konkretnych danych weryfikujących filary wąskiego korytarza w ujęciu A&R. V-Dem w założeniu ma pokazywać procesy demokratyzacji i autokratyzacji. W przypadku awansów w rankingu demokratyzacji możemy zobaczyć proces wchodzenia lub utrzymywania się państw w wąskim korytarzu. W rankingach autokratyzacji widzimy z kolei procesy wychodzenia z wąskiego korytarza.

Ostatni z przywoływanych indeksów – Freedom House – jest również przydatny w badaniach nad pozycją kraju w wąskim korytarzu. Uwzględnione wskaźniki pokazują siłę państwa i efekty aktywności społeczeństwa, i to w dłuższym okresie. Freedom House, amerykańska pozarządowa organizacja non-profit, od lat 70. XX w. monitoruje stan i zmiany w demokracji, wolności i prawach człowieka w ponad 200 krajach i terytoriach na całym świecie. W raportach kraje zgrupowane są jako: „wolne”, „częściowo wolne” i „niewolne”. Jest oczywiste, że kraje znajdujące się w grupie wolnych lokują się w wąskim korytarzu, państwa niewolne są poza nim. W szerokiej grupie państw częściowo wolnych można dodatkowo obserwować zmiany w sile państwa i w sile społeczeństwa, analizując poszczególne przypadki krajów i badając, czy utrzymują się one w wąskim korytarzu dzięki osłabieniu autokratycznych działań państwa, czy może dzięki większemu zaangażowaniu w tworzenie fundamentów rządów prawa, czy raczej ze względu na większą aktywność inercyjnego dotąd społeczeństwa.

Z analizy przedstawionych indeksów najbardziej kompleksowe dane gromadzą indeksy: **Legatum**, **V-Dem** oraz **Freedom House**. Niewiele odstaje od nich **Democracy Index**. Fragile State i World Justice Project nie dysponują aż tak bardzo kompleksowymi danymi, ale są też użyteczne w ocenie Lewiatanów i wskazaniu pozycji państw w wąskim korytarzu. Nie powinno się też zapominać o indeksach wolności (Fraser/Cato i Heritage), pozyskując z nich wybrane szczegółowe dane.

Czy Polska mieści(ła) się wąskim korytarzu?

A&R pokazali, jak Polska znalazła się w wąskim korytarzu. Cofnęli się do opisu systemu komunistycznego, analizowali przyczyny jego upadku oraz wskazali na momenty zwrotne po zakończeniu zimnej wojny, które wpłynęły na to, że państwo wkroczyło w granice wąskiego korytarza. A&R

nie tylko przypomnieli fakty, ale też pokazali mechanizmy, które zadecydowały, że Polsce udało się ujarzmić Lewiatana, a Rosji (która pozostała despotią) i Tadżykistanowi (podawanemu jako przykład nieobecnego Lewiatana) już nie. W większości krajów zza „żelaznej kurtyny” demokratyzacja systemu politycznego (organizacja wolnych wyborów na różnych szczeblach, powołanie nowych rządów) poprzedzała spontaniczne zmiany gospodarcze i społeczne, a często zmiany te występowały równolegle. Brakowało jednak instytucji chroniących własność prywatną czy prawa poszczególnych jednostek. Nie było też odpowiedniego systemu obiegu informacji ekonomicznej. Nie istniały zasady działania takich instytucji, jak np. giełdy. Nie określano warunków konkurencji i nie było urzędów antymonopolowych. Waluta była niewymienialna, a przemysł nadmiernie rozbudowany kosztem sektora usług. Kraje byłego bloku komunistycznego odziedziczyły po ustroju kolektywistycznym głęboką nierównowagę rynkową, galopującą inflację, zdekapitalizowany majątek wytwórczy, niską efektywność gospodarowania, naruszoną równowagę ekologiczną oraz zszwytowanie społeczeństwa. Zwiększyła się też wyraźnie luka technologiczna i infrastrukturalna w stosunku do państw uprzemysłowionych oraz wzrosło zadłużenie zewnętrzne (Blanchard, Froot, Sachs 1994; Brada 1993; Henry 2014; Sachs 1993; Schweickert i in. 2013). W tych trudnych warunkach rozpoczął się bolesny proces transformacji ustrojowej, który Polska przeszła z sukcesem, lokując się, według A&R, w wąskim korytarzu.

Polska uniknęła losu despotycznego Lewiatana (w przeciwieństwie do Rosji czy Białorusi) i nie weszła na ścieżkę nieobecnego Lewiatana (tak jak np. Tadżykistan czy Ukraina w kilku momentach swojej historii). O szybkim ujarzmieniu Lewiatana i wejściu do wąskiego korytarza przesądziły w przypadku Polski ostatecznie **międzynarodowe zabezpieczenia instytucjonalne**. Polska była pod tym względem liderem w Europie Środkowo-Wschodniej. Jako symboliczny moment wejścia do wąskiego korytarza można wskazać choćby członkostwo w Radzie Europy (1991) czy też w NATO (1999), ale jeszcze bardziej adekwatny byłby początek negocjacji akcesyjnych z Unią Europejską (1998 r.), a wręcz oczywista akcesja do struktur unijnych 1 maja 2004 r.

Przy okazji dochodzenia Polski do stanu ujarzmionego Lewiatana i trzymania się dobrego kursu w wąskim korytarzu można przywołać efekt Czerwonej Królowej. Jakość państwa, poprawa bezpieczeństwa (wewnętrznego i międzynarodowego), poszerzanie usług publicznych szły stopniowo w parze z odradzaniem się kapitału społecznego. Ujawniał się on nie tylko bezpośrednio na scenie politycznej, ale zwłaszcza w aktywności nowych instytucji zaufania publicznego oraz wielu organizacji pozarządowych.

W ciągu zaledwie wieku Polska doświadczyła działania trzech rodzajów Lewiatanów: papierowego (II RP), despotycznego (PRL) i poskromionego (III RP). Dzięki kilku epizodom demokratycznym w okresie międzywojennym oraz dzięki temu, że despotyczny Lewiatan w systemie komunistycznym nie był tak bardzo despotyczny jak w innych krajach, udało się Polsce uniknąć despotycznego, papierowego czy nieobecnego Lewiatana. Pierwsze demokratyczne rządy działały odpowiedzialnie, Polska uzyskała szybko gwarancje międzynarodowe, ale także społeczeństwo odpowiednio mobilizowało się w trudnym momencie transformacji.

Założenie, że Polska znalazła się w wąskim korytarzu pod wpływem procesu akcesji do UE, jest łatwe do udowodnienia. Czy członkostwo w UE jest z kolei gwarancją utrzymania się wewnątrz wąskiego korytarza? Czy mogą w nim następować dalsze przesunięcia w związku ze zbyt dużą siłą rządu lub za słabą kontrolą społeczną działań rządu? Jak można taki stan weryfikować? Można to zrobić poprzez wskazanie na konkretne wydarzenia (wyjście z organizacji międzynarodowej, zmiana konstytucji, nieprzestrzeganie wolnych wyborów w ocenie zewnętrznych instytucji) lub przez wskazanie na tendencje zmian w pomiarach obu tych wskaźników (siły rządu i siły społecznej). Przedstawione w poprzedniej części artykułu indeksy mogą pomagać w ocenie jakości filarów wąskiego korytarza. Sprawdzam, co mówią publikowane rankingi o Polsce, czy można z poszczególnych indeksów odczytać, czy zagrożona jest jej pozycja w wąskim korytarzu.

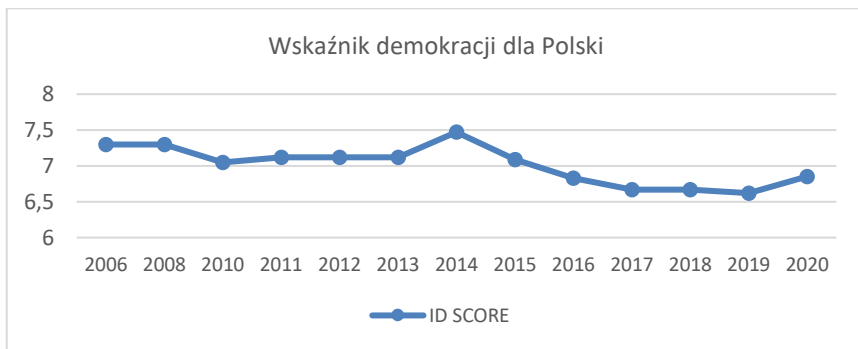
Przypomnijmy, że Indeks Demokracji dzieli państwa na cztery grupy: pełne i ułomne demokracje, hybrydowe i autorytarne reżimy. Zaklasyfikowanie państwa do pierwszych dwóch grup wypełnia kryteria dla uczestnictwa w wąskim korytarzu. W okresie 2006–2020 Polska spadła w rankingu ID o cztery miejsca (z 46. na 50.), także poziom demokracji w dziesięciostopniowej skali był oceniony niżej (7,3 w 2006 r., a 6,85 w 2020 r.). We wszystkich edycjach Polska była uznana jednak za ułomną demokrację, w miarę jednak bezpiecznie oddaloną od reżimów hybrydowych. Najwyżej w ww. rankingu Polska plasowała się w 2014 r. (na 40. miejscu) z poziomem 7,47, najniżej zaś w 2019 r. (57. miejsce i wynik 6,62). Najgorzej oceniane były kultura polityczna i funkcjonowanie rządu, najlepiej z kolei swobody obywatelskie i przebieg procesu wyborczego. Twórcy indeksu tłumaczyli nieco wyższy wynik Polski w raporcie z 2020 r. w kategorii kontroli społecznej „wzrostem poparcia dla demokracji i gotowością do udziału w legalnych demonstracjach, czego przejawem była fala antyrządowych protestów” (Democracy Index 2020). Można odczytywać ten punkt na plus na rzecz mobilizacji społecznej przeciw niektórym regulacjom forsowanym przez rząd.

Tabela 1. Wynik i miejsce Polski w Indeksie Demokracji w latach 2006, 2015, 2020

Table 1. The rating and place of Poland in the Democracy Index in 2006, 2015, 2020

Indeks Demokracji	2006		2015		2020		Zmiana (+/-) wyniku (miejsca) 2006–2015	Zmiana (+/-) wyniku (miejsca) 2015–2020
	wynik	miejsce	wynik	miejsce	wynik	miejsce		
Polska	7,3	46	7,09	48	6,85	50	+0,06 (-2)	-0,24 (-2)

Źródło: https://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_TABLE_2007_v3.pdf; <https://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>; <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/democracy-index-2020.pdf>

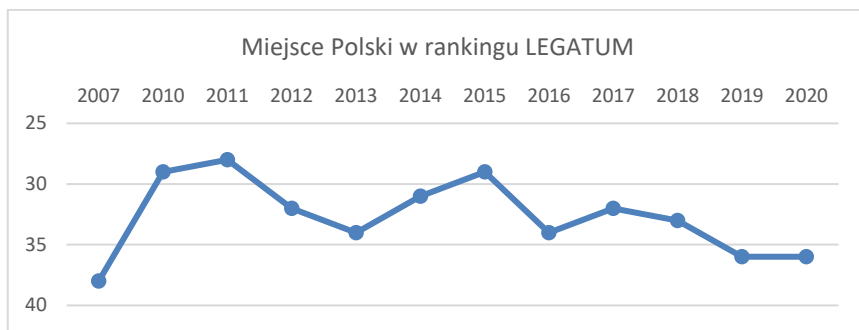

Wykres 1. Wynik Polski w Indeksie Demokracji w latach 2006–2020. Skala 1-10

Chart 1. The rating of Poland in the Democracy Index in 2006–2022. Scale 1-10

Źródło: https://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_TABLE_2007_v3.pdf; <https://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>; <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/democracy-index-2020.pdf>

W indeksie Legatum Polska osiągnęła awans między 2007 a 2015 r. aż o 9 miejsc (największy skok z państw Europy Środkowo-Wschodniej). Z kolei w okresie 2015–2020 zanotowała spadek o 7 miejsc (również największy spadek z krajów Europy Środkowo-Wschodniej). Miejsce 36. w 2020 r. było jednak wciąż wyższe od pierwszego notowania w 2007 r., co potwierdzałoby utrzymywanie się w wąskim korytarzu. Według rankingu Legatum Polska osiąga najlepsze wyniki w kategoriach bezpieczeństwo oraz warunki życia, a największą poprawę w porównaniu z sytuacją sprzed dekady odnotowuje w dziedzinie środowiska naturalnego (<https://www.prosperity.com/globe#POL>). Najsłabiej wypada w obszarach kapitału społecznego, co przy słabszych wynikach jakości rządzenia, zwłaszcza po 2015 r., generuje zagrożenie dla stabilności poruszania się w wąskim korytarzu.

Wykres 2. Miejsce Polski w Indeksie Legatum w latach 2007–2020

Chart 2. The place of Poland in the Legatum Index in 2007–2020

Źródło: https://www.prosperity.com/download_file/view_inline/2855

https://www.prosperity.com/download_file/view_inline/2833

https://www.prosperity.com/download_file/view_inline/2884

<https://li.com/reports/2017-legatum-prosperity-index/>

<https://li.com/reports/2018-legatum-prosperity-index/>

<https://li.com/reports/2019-legatum-prosperity-index/>

<https://li.com/reports/2020-legatum-prosperity-index/>

W Indeksie Niestabilności Państw Polska w latach 2006–2015 odnotowała poważny postęp w stabilności politycznej i w odporności na konflikty (awans aż o 38 miejsc!). Z kolei w latach 2015–2020 charakteryzował ją widoczny spadek (o 8 miejsc). W raporcie z 2021 r. Polska została zakwalifikowana do grupy stabilnych gospodarek (wyżej były grupy państw zrównoważonych i najbardziej zrównoważonych), co oznaczało jej pozostanie w wąskim korytarzu. Niżej oceniane kraje znajdowały się w grupach z ostrzeżeniami i alertami, co oznaczało ich funkcjonowanie jako Lewiatany papierowe lub despotyczne. W raporcie z 2021 r. Polska straciła kolejne punkty i pozycje w porównaniu do 2020 r. (<https://fragilestatesindex.org>), co przy dalszej takiej tendencji generuje poważne zagrożenia dla poskromionego dotąd Lewiatana.

Tabela 2. Miejsce Polski w Indeksie Niestabilności Państw w latach 2006–2020.

Im niższe miejsce, tym większa stabilność

Table 2. The place of Poland in the Fragile State Index in 2006–2020.

The lower place the greater stability.

Indeks Niestabilności Państw	2006	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Zmiana (+/-) miejsca 2006–2015	Zmiana (+/-) miejsca 2015–2020
Miejsce Polski	115	153	152	151	148	144	145	+38	-8

Źródło: <https://fragilestatesindex.org/data/>

Zmiany trendów w pozycji Polski i wynikach w poszczególnych kategoriach widać też w dwóch rankingach wolności. W Indeksie Wolności Człowieka Polska poprawiła i wynik, i miejsce między akcesją do UE a 2018 r., jednak tylko między 2015 a 2018 r. wynik i miejsce pogorszyły się (spadek o 10 miejsc). W przypadku Indeksu Wolności Gospodarczej Polska między 2008 a 2020 uzyskała awans aż o 37 miejsc. Trend rosnący występował od 2009 do 2016 r. Następnie do 2018 r. zauważalny był minimalny spadek. W indeksie w 2020 r. Polskę kwalifikowano nadal do grupy „umiarkowanie wolnej”, co było wciąż wynikiem oznaczającym poziom poskromionego Lewiatana. Przesunięcia wewnątrz wąskiego korytarza znacznie bardziej obrazuje jednak pierwszy z indeksów. Kategorie ochrony i bezpieczeństwa prawnego odwzorowują domenę siły państwa, z kolei miary wolności partii politycznych, stowarzyszeń, zgromadzeń czy mediów przydatne są do monitorowania siły społecznej.

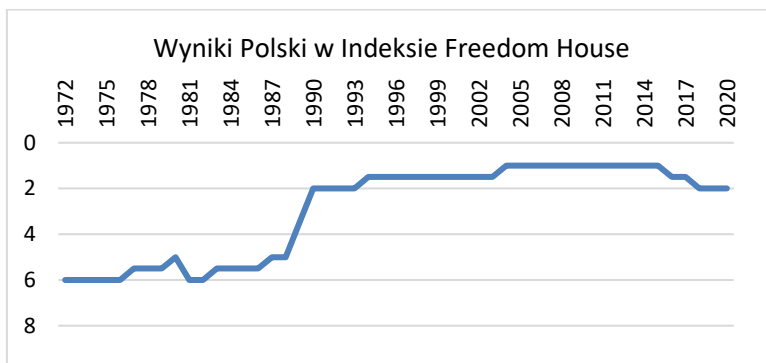
W pierwszym publikowanym zestawieniu Światowego Projektu Sprawiedliwości na rzecz Rządów Prawa z 2015 r. Polska zajmowała jeszcze 21. miejsce. W 2020 r. spadła na 28. Najgorzej wyglądała w tym zestawieniu kategoria ograniczeń działaniami rządu (pierwszy filar wąskiego korytarza), gdzie Polska spadła z 18. na 51. pozycję. Gorsze były też wyniki w kategorii otwartości rządu (spadek z 20. na 37. pozycję) (<https://worldjusticeproject.org>). Ranking Światowego Projektu Sprawiedliwości trudniej wykorzystywać w przypadku oceny drugiego filaru wąskiego korytarza (mobilizacji społecznej).

Instytut V-Dem, pokazujący zmiany we Wskaźniku Liberalnej Demokracji (LDI), w okresie 2010–2020 na pierwszych dwóch miejscach umieścił dwa kraje z Europy Środkowo-Wschodniej: Polskę i Węgry. Wynik Polski spadł w tym czasie z 0,83 (przy najwyższym przyjętym poziomie 1) do 0,49 (spadek o 0,34), co oznaczało spadek z demokracji liberalnej do demokracji elektoralnej. Drugie w tej klasyfikacji Węgry spadły w tym samym czasie o 0,32 (z 0,68 na 0,37), co oznaczało dla tego kraju spadek z demokracji elektoralnej do autokracji elektoralnej (<https://www.v-dem.net>). Można interpretować te wyniki w następujący sposób: kraje demokracji liberalnych stabilnie balansują wewnątrz wąskiego korytarza; kraje demokracji elektoralnych mają problem w stabilnym poruszaniu się w tej przestrzeni, z kolei spadek kraju do autokracji elektoralnej oznacza opuszczenie bezpiecznej strefy wąskiego korytarza i spadek z poziomu poskromionego Lewiatana.

Szczegółową analizę rankingu LDI w 2019 r. przeprowadził zespół badaczy Maerz i in. (2020). W przypadku Polski od 2015 r. widać gorsze oceny w czterech kategoriach: represyjność wobec społeczeństwa obywatelskiego; stronniczość mediów; wolność wypowiedzi w świecie akademickim i kultury oraz działania cenzury mediów rządowych. W przypadku

kluczowej kategorii – wolne i uczciwe wybory – załamanie widoczne jest w Polsce od 2018 r. (Maerz i in. 2020). Opierając się na wynikach LDI, można wnioskować, że Polska poruszała się w wąskim korytarzu, ale na jego granicy. Na tendencje w kierunku autokratyzacji Polski oraz Węgier zwracano uwagę także w kilku innych badaniach (Petrova, Pospieszna 2021; Ilonszki, Dudzińska 2021; Szczepański, Kalina 2019).

Ostatni z przywoływanych indeksów – Freedom House – koncentrujący się szczególnie na Europie Wschodniej (w raportach *Nations in transit*), w 2021 r. ocenił polską demokrację na 60%, co pozwoliło ją sklasyfikować jako „demokrację półkonsolidowaną” pomiędzy „demokracjami skonsolidowanymi” a „reżimami przejściowymi lub hybrydowymi” (<https://freedomhouse.org>). Zaklasyfikowanie Polski do kategorii demokracji oznaczało utrzymanie jej w wąskim korytarzu. Freedom House Index jest jednak jeszcze bardziej przydatny do obserwacji zmian w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w długim okresie. W latach 70. i 80. XX w. gospodarka w Polsce była centralnie planowana z minimalnym poziomem własności prywatnej. Nie jest więc zaskoczeniem, że Freedom House oceniał ją jako „niewolną”, choć zdarzały się wyjątki w tej ocenie w 1980 r. oraz 1987–1988, kiedy zakwalifikowano ją jako „częściowo wolną” (ze względu na powstanie NSZZ Solidarność i krótkie poszerzenie swobód obywatelskich). W latach 1990–1993 Polska osiągnęła poziom 2; w latach 1994–2003 1,5, w końcu od momentu wejścia do UE do 2015 najwyższy poziom 1. W 2020 r. Polska była nadal „wolna”, ale z wynikiem 2, co oznaczało, że przestała się stabilnie przesuwać wewnątrz wąskiego korytarza, jak to się działo przez ponad dekadę.

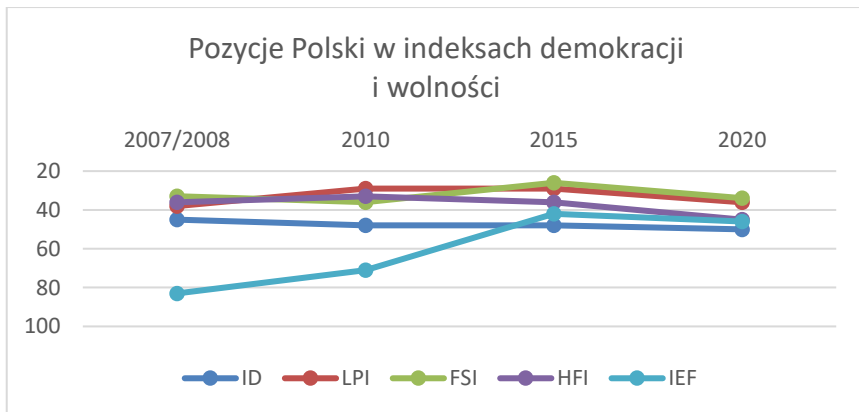
Wykres 3. Wyniki Indeksu Freedom House dla Polski w latach 1972–2020 (uśredniony wynik dla praw politycznych i swobód obywatelskich). Skala 1-7, im niższy wskaźnik, tym większa wolność

Chart 3. The rating of Poland in the Freedom House Index in 1972-2020 (averaged rating for political rights and civil liberties. Scale 1-7, the lower score the greater freedom)

Źródło: <https://freedomhouse.org>

Konkluzje

W koncepcji A&R, aby wejść do wąskiego korytarza i utrzymać się w nim, jakość rządzenia i kapitał społeczny muszą pozostawać na wysokim poziomie. Publikowane niezależne raporty ośmiu różnych instytucji z różnych krajów wskazują na zagrożenia i postępy poszczególnych państw w obrębie tych dwóch filarów wąskiego korytarza. Indeksy te nie są doskonałe. Ich metodologia jest odmienna, ale przedstawiane w raportach wyniki nie różnią się zasadniczo w ocenie Polski. Szczególnie niewielkie różnice występują w ocenie jakości rządzenia. Zarówno spadek w rankingach, jak i spadek wartości poziomu siły państwa jest doskonale widoczny. Ujawnia się też brak osiągnięcia efektu Czerwonej Królowej².

Wykres 4. Porównanie miejsc Polski w indeksach: demokracji (ID), dobrobytu Legatum (LPI), stabilności (FSI), wolności człowieka (HFI) i wolności gospodarczej (IEF) w latach 2007/2008–2020

Chart 4. The comparison of Poland's places in the Democracy Index (ID), the Legatum Prosperity Index (LPI), the Fragile State Index (FSI), the Human Freedom Index (HFI) and the Index of Economic Freedom (IEF) in 2007/2008–2020

Źródło: <https://fragilestatesindex.org/data/>; <https://li.com/reports/>; <https://www.cato.org/sites/cato.org>; <https://www.heritage.org/index>; <https://www.economist.com>

Znacznie większe różnice występują w indeksach w ocenie kapitału społecznego i roli kontrolnej społeczeństwa nad działaniami rządu. Niska pozycja Polski w tej kategorii w części rankingów (zwłaszcza

² Efekt Czerwonej Królowej widoczny był jeszcze przed zmianami politycznymi w 2015 r. Już w pracy zbiorowej z 2013 r. *Jakość rządzenia w Polsce* pod red. J. Wilkina wielu autorów zwracało na to uwagę. Część umieszczonych w zbiorze tekstów dotyczyła właśnie jakości ładu politycznego i społecznego, kryteriów oceny tej jakości oraz związków między demokracją a rynkiem, gospodarką a społeczeństwem obywatelskim.

w indeksie Legatum) jest zastanawiająca. W ocenie działań społecznych nadzorujących rząd publikowane indeksy powinny być uzupełnione np. danymi o liczbie działających organizacji pozarządowych (lokalnych i międzynarodowych). Można też wskazywać na długookresowe bodźce przemian i poprawy świadomości społecznej, jak np.: przez wpływ edukacji, wykorzystując do tego HDI: Wskaźnik Rozwoju Społecznego (<http://hdr.undp.org>). W przypadku działań mediów i stopnia ich ograniczenia przez władzę szczegółowe pomiary przedstawiane są w Indeksie Wolności Mediów. Spadki Polski w tym indeksie w latach 2015–2021 były dramatyczne (<https://rsf.org/en/ranking>). W końcu liczyć się też powinna bezpośrednia kontrola społeczna działań rządów poprzez szczegółowo odnotowywane protesty społeczne. Obok wyborów jest to najbardziej bezpośrednia metoda nacisku na rządzących (Acemoglu, Robinson 2019: 49). Protesty nie muszą wcale stanowić zagrożenia dla demokracji. Mogą natomiast, w pewnych sytuacjach, ułatwiać demokratyczną konsolidację. Dzieje się tak, gdy protestu używa się jako środka do artykułowania żądań mających za cel reformę systemu, a nie jako metody kwestionowania prawomocności ustroju (Eckstein, Gurr 1975: 452). W demokracji protest jest akceptowany jako uzasadniona metoda wyrazu publicznego niezadowolenia lub publicznego dialogu z władzami, zwłaszcza kiedy jest koordynowany przez legalne organizacje i wyrażany przez różnorodne gremia.

Liczba protestów, ich intensywność, masowość, a nawet długość to kategorie słabo mierzalne, niewiele instytucji je rejestruje, a jeśli już, to robią to niedokładnie (<https://carnegieendowment.org>). W ostatnich pięciu latach w Polsce liczba protestujących w największych demonstracjach wynosiła kilkukrotnie nawet ponad 100 tys. (październik 2016; lipiec 2017; październik–listopad 2020). Można przyjąć, że ta masowość protestów pomagała w utrzymaniu się Polski w wąskim korytarzu. Protest jest mocnym argumentem na rzecz kontroli rządu. Ocena tych protestów i ich skutków wymaga jednak dalszych szczegółowych pomiarów, a zwłaszcza oceny ich wpływu na zmianę decyzji rządów, np. wycofania się lub nie z kwestionowanych przez manifestujących decyzji, rozpisania nowych wyborów itp.

Oceny Polski w kluczowych kategoriach: stabilność polityczna, skuteczność rządu, a zwłaszcza praworządność od połowy lat 90. do 2015 r. były bardzo optymistyczne. Można mówić nawet o długotrwałej obiecującej tendencji. Na podstawie szczegółowych raportów należy przyjąć, że wejście do wąskiego korytarza było procesem, a akcesja do UE – jego ukoronowaniem. W pierwszych dziesięciu latach członkostwa sprawdzała się w Polsce polityka spójności UE, której częścią było włączanie

i angażowanie społeczeństwa do wdrażania polityki dobrego rządzenia (*good governance*) (Wilkin, Kargol-Wasiluk, Zalesko 2019: 674).

Od 2015 r. zaczęły jednak szwankować podstawowe kategorie państwa prawa. Działania rządu doprowadzały do wzrostu oporu obywatelskiego. Był to często jedyny sposób na uzyskanie wpływu na decydentów w okresie pomiędzy wyborami. Dlatego w ocenie przywoływanych indeksów Polska utrzymuje się blisko granicy wąskiego korytarza. Jest zagrożona opuszczeniem tej bezpiecznej przestrzeni. Zaczyna bowiem być kwestionowane przez rząd i partię rządzącą międzynarodowe zabezpieczenie instytucjonalne, które gwarantuje UE.

W drugiej połowie drugiej dekady XXI w. pojawiły się trudności w utrzymaniu się Polski na ścieżce wąskiego korytarza. Problemy z praworządnością oznaczały, że bycie w nim stało się zagrożone. A&R nie podali konkretnych kryteriów, za pomocą których można precyzyjnie określić, kiedy państwo wypada z przestrzeni między władzą rządu a jego kontrolą przez społeczeństwo, jednak dzięki wskaźnikom demokracji, wolności i praworządności możemy zaobserwować, że przy braku odwrócenia tendencji poskromiony Lewiatan może zostać w każdej chwili zastąpiony papierowym, tekturowym, realnym lub despotycznym. Dalsze badania nad specjalnym, dostosowanym do parametrów wąskiego korytarza modelem powinny być prowadzone po to, by wcześniej reagować na wahania w funkcjonowaniu rządów i społeczeństw wewnątrz stabilnej przestrzeni. Bez takich dodatkowych mechanizmów sprawdzających, z którymi liczyliby się decydenci, a społeczeństwo byłoby informowane na bieżąco, spadki państwa w rankingach do niższych kategorii czy grup mogą być bardziej gwałtowne.

Literatura

- Acemoglu D., 2009, *Introduction to Modern Economic Growth*, Princeton University Press, Princeton.
- Acemoglu D., Robinson, J.A., 2006, *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Acemoglu D., Robinson J.A., 2012, *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity and Poverty*, Crown, New York.
- Acemoglu D., Robinson, J.A., 2014, *Dlaczego narody przegrywają. Źródła władzy, pomyślności i ubóstwa*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Acemoglu D., Robinson, J.A., 2016, *Paths to Inclusive Political Institutions [w]: Economic History of Warfare and State Formation*, red. J. Eloranta, E. Golson, A. Markevich, N. Wolf, Singapore, doi 10.1007/978-981-10-1605-9_1.
- Acemoglu D., Robinson J.A., 2019, *The Narrow Corridor. States, Societies and the Fate of Liberty*, Penguin Random House, London.

- Acemoglu D., Robinson, J.A., 2022, *Wąski korytarz. Państwa, społeczeństwa i losy wolności*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Blanchard O.J., Froot K.A., Sachs J.D., 1994, *The Transition in Eastern Europe*, University of Chicago Press.
- Brada J.C., 1993, *The Transformation from Communism to Capitalism: How Far? How Fast?*, „Post Soviet Affairs”, nr 9(2).
- Coppedge M. i in., 2011, *Conceptualizing and Measuring Democracy: A New Approach*, „Perspectives on Politics”, nr 9(2).
- Commons J.R., 1931, *Institutional Economics*, „American Economic Review”, nr 21.
- David P., 1985, *Clio and the Economics of QWERTY*, „The American Economic Review”, nr 75(2).
- Dzionek-Kozłowska J., 2010, *Market versus government in the light of the discussion about path dependence*. „Ekonomia i Prawo”, nr 6(1).
- Dzionek-Kozłowska J., Matera R., 2021, *Institutions without Culture: On Daron Acemoglu and James Robinson's Theory of Economic Development*, „Journal of Economic Issues”, nr 55(3).
- Eckstein H., Gurr T.R., 1975, *Patterns of Authority: A Structural Basis for Political Inquiry*, New York, Wiley.
- Freedom House, 2021, *Country and Territory Ratings and Statuses, 1973–2021 Database*.
- Giebler H., Ruth S.P., Tanneberg D., 2018, *Why Choice Matters: Revisiting and Comparing Measures of Democracy*, „Politics and Governance”, nr 6(1).
- Henry M., 2014, *From Communism to Capitalism. Theory of Catastrophe*, Bloomsbury Publishing, London – New York.
- Hobbes T., 1954, *Lewiatan czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, PWN, Warszawa.
- Iłonszki G., Dudzińska A., 2021, *Opposition behaviour against the Third Wave of Autocratization: Hungary and Poland Compared*. *European Political Science*, doi: <https://doi.org/10.1057/s41304-021-00325>.
- Jakość rządu w Polsce. Jak ją badać, monitorować, poprawiać*, 2013, red. J. Wilkin, WN Scholar, Warszawa.
- Keseljovic A., 2013, *Why Indexes of Economic Freedom Cannot Be Sufficient Indicators of Economic Freedom and Future Economic Prosperity?* „Research Paper Series – SSRN”.
- Lührmann A., Tannenbergh M., Lindberg S.I., 2018, *Regimes of the World (RoW): Opening New Avenues for the Comparative Study of Political Regimes*, „Politics and Governance”, nr 6(1).
- Maerz S.F., Lührmann A., Hellmeier S., Grahn S., Lindberg S.I., 2020, *State of the World 2019: Autocratization Surges – Resistance Grows*, „Democratization”, nr 27 (6).
- North D.C., 1990, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge.
- North D.C., 2014. *Zrozumieć przemiany gospodarcze*, Oficyna Wolters Kluwer, Warszawa.
- Petrova T., Pospieszna P., 2021, *Democracy Promotion in Times of Autocratization: The Case of Poland, 1989–2019*, „Post-Soviet Affairs”, doi: 10.1080/1060586X.2021.1975443.
- Puffert D.J., 2002, *Path Dependence in Spatial Networks: The Standardization of Railway Track Gauge*, „Explorations in Economic History”, nr 39(3).

- Sachs J.D., 1993, *Poland's Jump to the Market Economy*, MIT.
- Schweickert R. i in., 2013, *Large-Scale Transformation of Socio-Economic Institutions – Comparative Case Studies on CEECs. Interim Report*, „Working Paper”, nr 16, European Commission.
- Szczepański J., Kalina P., 2019, *The Road to Autocratization? Redefining Democracy in Poland*, „Studia Europejskie”, nr 23(3).
- Wilkin J., Kargol-Wasiluk A., Zalesko M., 2019, *Równowaga instytucjonalna – fundament równowagi gospodarczej*, „Ekonomista”, nr 6.

Netografia

<https://carnegieendowment.org>
<https://fragilestatesindex.org>
<https://freedomhouse.org>
<http://hdr.undp.org>
<https://rsf.org>
<https://worldjusticeproject.org>
<https://www.cato.org>
<https://www.economist.com>
<https://www.fraserinstitute.org>
<https://www.heritage.org>
<https://www.prosperity.com>
<https://www.v-dem.net>

The application of democracy and freedom indices in the assessment of country location in Acemoglu and Robinson's *Narrow Corridor*. A case study of Poland

Abstract

The aim of the article is to introduce Daron Acemoglu and James Robinson's theory of the Narrow Corridor – the space in which countries with governments that guarantee security and civil liberties and a society that can control too much government power are located. The paper also refers to the other theoretical concepts used by the aforementioned authors: the despotic, paper and shackled Leviathans and the Red Queen effect. In this paper, I examine whether the eight selected indices of democracy and freedom capture the measures needed to assess the quality of governance, the state of institutions and social capital in each country. As Acemoglu and Robinson did not define specific criteria for when a state enters and when it falls out of the Narrow Corridor, the indices of democracy and freedom were used to verify this process and assess its pillars. This can be done by observing trends in the rankings produced by the indicated institutions. The article will also examine how Poland's position in the rankings of democracy and freedom has changed in order to assess whether its functioning in the Narrow Corridor has been threatened.

Key words: Acemoglu and Robinson concept; Narrow Corridor; types of Leviathans; Red Queen effect, democracy and freedom indices, Poland in the narrow corridor

Maciej Cesarski¹

Nowy Europejski Bauhaus na opamiętanie – modernizm przeciw pandemii COVID-19, czy tylko?

Streszczenie

W artykule naszkicowano – przy zastosowaniu metody analizy literatury przedmiotu – społeczno-mieszkaniowo-osadnicze odniesienia myśli i praktyki historycznego Bauhausu prowadzące do rysującego się przesłania Nowego Europejskiego Bauhausu (NEB). NEB wprowadza – jak dzieło Waltera Gropiusa – klimat nadziei. Podjęte tu rozważania na ten temat wskazują, iż bez rzeczywistego śmielszego odchodzenia od kapitalistycznego paradygmatu rynkowego wzrostu ekonomicznego NEB pozostanie – jak historyczny Bauhaus – ambitną, w dobrym tego słowa znaczeniu, utopijną propozycją holistycznej, humanistycznej cywilizacji opartej na społecznym gospodarowaniu. Aby temu spróbować zapobiec, w NEB nie można wyzbyć się prób naprawiania całej sfery osadnictwa i przestrzeni zamieszkiwania, tj. naprawiania świata. Należy zatem promować w NEB sprawdzone także w międzywojennej Polsce kulturowe i technologiczne wartości architektury i urbanistyki rozszerzone o koncepcje mieszkalnictwa, osadnictwa i zamieszkiwania wykraczające poza miasta i obszary zurbanizowane nie tylko na obszarze UE i Europy. Tylko wtedy pojawiają się szanse na urzeczywistnienie holistycznej, długookresowej naprawy codziennego zamieszkiwania inkluzywnych społeczności i społeczeństw. O NEB jeszcze niewiele w sumie wiemy, co dodatkowo upoważnia do zarysowania jego korzeni, związanych z nim oczekiwań, szans i zagrożeń.

Słowa kluczowe: Bauhaus, Nowy Europejski Bauhaus, modernizm, zamieszkiwanie

Wprowadzenie – modernizm a potrzeba holistycznej, humanistycznej cywilizacji

Sigfried Giedion, współczesny modernizmowi historyk architektury, w latach 1928–1956 sekretarz Międzynarodowych Kongresów Architektury Nowoczesnej (International Congresses of Modern Architecture;

¹ Prof. dr hab. Maciej Cesarski, Szkoła Główna Handlowa, Instytut Gospodarstwa Społecznego, ul. Wiśniowa 41, 02-520 Warszawa, e-mail: cesarskimaciej@interia.pl, nr ORCID: 0000-0002-7102-9869.

CIAM), w przedmowie do polskiego wydania jedenastej edycji swej pamiętnej pracy z 1941 r. stwierdza: „To, co wspólne, jest tym prawdziwie ludzkim i to wcale nie w wytartym i sentymentalnym sensie tego pojęcia” (Giedion 1968: XIII). Wspólny jest zdaniem Sigfrieda Giediona obowiązek stworzenia kultury, która obejmie świat: „Chodzi przy tym nie o monotonną jednakowość, lecz o wzajemne zapładnianie” (Giedion 1968: XIII). Sigfried Giedion przypisuje szeroko rozumianej konstrukcji i kompozycji, w znacznym stopniu na przykładzie uczelni Bauhaus, istotną prospołeczną rolę podjętą przez modernistycznych architektów i zwiastującą „narodziny nowej tradycji (Giedion 1968: 10–12). Przemawia za tym nie tylko unikalnej próby ujęcie przez tego autora manifestu architektury dążącej do uzupełnienia świadomości indywidualnej człowieka o świadomość społeczną, lecz także opisywana przezeń działalność Bauhausu naznaczona rolą Waltera Gropiusa w rozwoju kultury XX w.

Po ośmiu dekadach od wydania książki Sigfrieda Giediona Aljosa Puzar, kulturoznawca i antropolog miejski, postrzega państwa „Zjednoczonej Europy” jako instytucje przesiąknięte strachem i etnocentrycznym rozumowaniem, rywalizujące nawzajem o dobra medyczne, a szwedzkich epidemiologów i polityków opisuje jako publicznie opierających się na proksemikach „dalszych” Skandynawów w podejmowaniu decyzji dotyczących zdrowia publicznego. Wskazuje, że pandemia COVID-19 zatrzymała nieco świat ogarnięty obsesją wzrostu ekonomicznego, co sprzyja zastanawianiu nad odzyskiwaniem wartości przytłumionych wiarą w przyrodniczą unikalność i niezwykłoność człowieka. Aljosa Puzar stawia pytanie: w jaki sposób pandemiczna rzeczywistość wpływa na umysły badaczy i ich podejście do konieczności pogłębionych badań multidyscyplinarnych i interdyscyplinarnych „popandemicznej normalności”? (Puzar 2021: 1, 3–4)

Pandemia COVID-19 daje filozofowi Jerzemu Oniszcukowi okazję do przywołania namysłu Sofoklesa nad sensem panowania króla Edypa, które przerwał wybuch zarazy w Tebach, odczytywanej jako kara boska za ludzką *hybris* – pychę i arogancję. Jerzy Oniszcuk stwierdza „Jeżeli prawdą jest, że świat wirusów, bakterii itd. uzyskał możliwości rozwoju dzięki ludzkiej praktyce gospodarczej, bezwzględnie wyzyskującej i niszczącej środowisko naturalne, a więc zburzeniu zdolności samonaprawy przez ekosystem, to tylko w zmianie jej założeń i wartości można poszukiwać zbiorowych środków ochrony” (Oniszcuk 2021: 23). Autor ten pyta, jak zmienić paradygmat „zysk ponad wszystko”. Stwierdza również: „Szczególny problem polega na przeciwdziałaniu powszechnym zagrożeniom, jak np. pandemii, w sytuacji gdy (...) nad

zasadą *primum non nocere* i nad regułą pomocniczości rozpościera się zasada samowolnego zysku ponad miarę, tj. współczesna *hybris* tebańska” (Oniszczyk 2021: 23).

W wymiarze filozoficznym modernizm zakładał prymat rozumu jako normy społecznej. Obejmował w sztuce okres od lat 60. XIX w. do lat 70. XX w. Związany był z ideą postępu. W architekturze i urbanistyce (okres około 1918–1975) w zakresie metody twórczej opierał się na łączeniu formy i konstrukcji z właściwościami używanych materiałów, starając się eksponować zawartą w nich prawdę. Promieniujący program w tym zakresie obejmował funkcjonalność opartą na przesłankach mechanicznych i psychologicznych służących szeroko rozumianemu rozwojowi człowieka jako istoty społecznej. Architekt i urbanista mieli zatem projektować w znacznym stopniu życie społeczne, w tym relacje z krajobrazem, przy uwzględnieniu osiągnięć biologii, socjologii, ergonomii, a także uwarunkowań regionalno-przyrodniczych i stylu życia zasiedziałyich mieszkańców. Miało temu sprzyjać masowe używanie prefabrykatów umożliwiających różne kombinacje oraz modularyzację projektowaną przez zespoły interdyscyplinarne w myśl maksymy, że architektura jest zarazem nauką i sztuką. Na tym tle Bauhaus dokonał najbardziej czytelnego i spójnego przewartościowania poglądów na architekturę i inne rodzaje projektowania (Gropius 2014: *passim*).

Już wtedy zatem chodziło o stworzenie kultury światowej opartej na towarzyszącej zawsze człowiekowi kulturze materialnej, lecz znacznie lepiej niż przedtem służącej społecznemu zamieszkiwaniu, w tym warunkom socjalno-bytowym. Miała to być kultura holistyczna i humanistyczna oraz, co istotne, nieobwarowana jeszcze bezpośrednim – jak dziś – zagrożeniem cywilizacyjnej katastrofy, udokumentowanym najczytelniej w zakresie zmian klimatycznych ogniskujących destrukcyjne oddziaływanie kapitalistycznego paradygmatu rynkowego wzrostu ekonomicznego (IPCC 2021: 4–41). Kulturę tę proponował modernizm, nazywając ją trafnie utopijną (Gutowski 2006: 122–145), bo była niemożliwa do upowszechniania wobec owego paradygmatu. Modernizm w wydaniu Bauhausu zrywał z mylnie przypisywanymi niekiedy jego istocie technokratycznymi bezdrożami. Pokazywał swoje humanistyczne ogólnokulturowe oblicze. Dziś chodzi w sumie o to samo, o stworzenie kultury światowej, jednakże w imię przetrwania cywilizacji ludzkiej w obliczu realnej, nawarstwionej przez paradygmat rynkowego wzrostu groźby nadciągającej katastrofy.

Publikacje dotyczące Bauhausu koncentrują się na ogół na rozważaniach architektonicznych oraz innych z zakresu sztuki z różnym naświetlaniem źródeł, znaczenia i dokonań tej szkoły, także w cywilizacyjnym

wymiarze. Przedkładane opracowanie pisane przez „niearchitekta” i „niehistoryka sztuki” dotyczy przede wszystkim społeczno-mieszkaniowo-osadniczych odniesień myśli i praktyki Bauhausu związanych z zamieszkiwaniem. Dorobek architektoniczno-kompozycyjny stanowi przy tym rdzeń szerszych założeń Bauhausu prowadzących do rysującego się przesłania Nowego Europejskiego Bauhausu (*The New European Bauhaus*; NEB) (European Commission, 2021a). O NEB jeszcze niewiele w sumie wiemy, co dodatkowo upoważnia do zarysowania jego korzeni, związanych z nim oczekiwań, szans i zagrożeń.

Bauhaus – okoliczności i dokonania

Około 1870 r. Niemcy ze związku państw ludności rzemieślniczej i rolniczej stały się szybko organizmem przemysłowym przewodzącym wśród innych mocarstw świata, a od około 1900 r. starały się w równie przyspieszonym tempie doścignąć postęp w dziedzinie sztuki i „odczuwania”. Wysiłki te zaczęły się skupiać w warstwie wykonawczej w działalności „Deutsche Werkbund” (*Osiedla...* 2020), założonego w 1907 r. w celu doskonalenia wykonawstwa i poprawy jakości produkcji poprzez współpracę artystów, rzemieślników i przemysłowców w wytwarzaniu dóbr mających wartość artystyczną. Walter Gropius, wychodząc od idei Werkbundu, podjął wyzwanie zespolenia sztuki z produkcją przemysłową, z życiem codziennym, wykorzystując architekturę jako środek pośredniczący. Bauhaus (Gropius 1965), w wolnym tłumaczeniu ‘budowanie domu’, powstał w 1919 r. w Weimarze z połączenia osłabionych personalnie przez wojnę tamtejszych szkół: projektowania oraz sztuk stosowanych (Kentgens 1999: *passim*). Bauhaus promował spotkania różnych kultur. Nawiązał kontakty z uczelnią artystyczną Whutein (Wyższe Pracownie Techniczno-Artystyczne) w Moskwie w latach 1920–1930 – zlikwidowaną w związku z nadciągającym socrealizmem za sprzyjanie awangardzie w sztuce – oraz z instytucjami partnerskimi w Stanach Zjednoczonych. Zasady modernistycznej sztuki zostały w Bauhausie włączone w dziedzinę nauczania, zwłaszcza po przeniesieniu uczelni do Dessau od 1923 r. Przesłanie Bauhausu – krytykowane z pozycji lewicowych i prawicowych, przez ekspresjonistów, konserwatyistów, a także tradycyjne środowisko akademickie – znalazło pierwszy pełny wyraz w rozplanowaniu nowatorskiej budowy szkoły w Dessau. Oprócz zajęć projektowo-artystycznych studenci Bauhausu przechodzili interdyscyplinarny kurs wstępny, edukację estetyczną, w tym zajęcia z kompozycji, nauki o barwach i nauki harmonii (wraz z ćwiczeniami

fizycznymi i tańcem) nakierowane na równowagę psychofizyczną i inne (*Bauhaus – nauczanie...* 2021: *passim*). Bauhaus był stylem nowego studenckiego życia wykraczającego poza budynek uczelni za sprawą publicznych wystaw, festiwali itp. W Bauhausie łączono nauczanie projektowania przedmiotów użytkowych, mebli, innowacyjne podejścia dydaktyczne, sztukę i architekturę wraz z kompozycją urbanistyczną decydujące bezpośrednio o zamieszkiwaniu. Głównym założeniem kompleksu zabudowań Bauhausu było czytelne wydzielenie każdej przypisanej do budowlanych członów funkcji bez zbytecznej ich izolacji, wpisującej je we współzależną całość (Giedion 1968: 518–523; Lupfer 2015: 36–43). Zaprojektowany przez Waltera Gropiusa główny budynek Bauhausu o szkielecie żelbetowym otacza dookoła szklana osłona, a narożniki szklanych elewacji zostały pozbawione narożnych słupów oraz innych elementów nośnych konstrukcji. Odbiór tego typu architektury ułatwia zrozumienie wycucia przestrzeni w kubistycznym malarstwie. Pionowe przezroczyste płaszczyzny są w budynku Bauhausu jakby „zawieszane”, umożliwiając równoczesne widzenie elewacji zewnętrznej i wewnętrznej jak na obrazie Picassa „L’arlésienne” z lat 1911–1912, gdzie głowa modelu ukazuje kubistyczną zasadę równoczesności, łącząc dwa ujęcia – z przodu i z profilu. Zabudowania Bauhausu stanowią w sumie układ sześciennych brył powiązanych i przenikających się wzajemnie, różniących się wszakże wielkością, materiałem budowlanym i usytuowaniem w przestrzeni. Mają unosić się nad ziemią dzięki wprowadzeniu szkła o „dematerializujących” właściwościach.

W ukończonym w 1926 r. kompleksie Bauhausu Walter Gropius zaproponował nową przestrzenną koncepcję dużej zabudowy. Najchętniej projektował bowiem na znaczną skalę nowego typu fabryki, biura, szkoły, budynki teatralne itp. Działał w ruchu budowlanych lat 20. XX w., kiedy w Niemczech zaczęto przeciwdziałania deficytowi mieszkań dla klasy robotniczej. Zaprojektował wiele osiedli mieszkaniowych o cechach społecznych w Berlinie, Dessau, Frankfurcie nad Menem, Karlsruhe, stanowiących elementy układu urbanistycznego tych miast (Giedion 1968: 525–529). Bauhaus działał formalnie w latach 1919–1933, czyli do dojścia Adolfa Hitlera do władzy, a w praktyce w niezależnej formie jako uczenia państwowa do 1928 r. pod kierunkiem Waltera Gropiusa. W 1931 r., gdy wpływy nazizmu w Niemczech doznających światowego wielkiego kryzysu były już znaczne, Gropius wraz z innymi postaciami Bauhausu, uczestnicząc w dużej wystawie budowlanej, przedstawił na zlecenie Towarzystwa Spółdzielczych Osiedli Mieszkaniowych po raz ostatni warunki humanistycznego rozwiązania kwestii mieszkaniowej (Giedion 1968: 583). Myśl Bauhausu

przeniesiona w latach 30. XX w. do Stanów Zjednoczonych za sprawą emigracji wielu jej przedstawicieli nie zyskała tam większego zainteresowania i realizacji, wyzuta w praktyce z treści społecznych, zwłaszcza w obszarze budownictwa mieszkaniowego. W XX w. propagowane przez modernizm idee humanizmu przekreśliło przychodzące ze wschodu i zachodu totalitarne spaczenie większych projektów społecznych dotyczących także sfery mieszkalnictwa i zamieszkiwania. Tak było również z myślą Bauhausu.

Bauhaus a polska szkoła badań nad zamieszkiwaniem

Niemal równocześnie z Bauhausem w 1920 r. powstały dzisiejsze: Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa (WSM) oraz warszawski Instytut Gospodarstwa Społecznego (IGS). Środowisko IGS skupiało wielu badaczy polskiej szkoły podchodzenia do zagadnień mieszkaniowych, a następnie osadniczych związanych w większości z WSM. W okresie międzywojnia na tematy mieszkaniowo-osadnicze pisali dyrektorzy i członkowie kierownictwa IGS, przede wszystkim Ludwik Krzywicki – prekursor polskiej szkoły mieszkaniowej, a także Konstanty Krzeczkowski i Edward Strzelecki – bezpośredni współtwórcy tej szkoły oraz Ludwik Landau i Stanisław Rychniński. Do IGS należeli: Teodor Toeplitz, twórca podstaw polskiej szkoły mieszkaniowej, oraz Jan Strzelecki i Stanisław Tołwiński, czołowi przedstawiciele tej szkoły (Cesarski 2013: 58–86; 2021).

Podstawowym polem doświadczalnym budowania osiedli społecznych, a zarazem decydującym obszarem narodzin i kształtowania się polskiej szkoły mieszkaniowej oraz praktycznej realizacji jej założeń stała się WSM. Spółdzielnia realizowała kierunek budownictwa oparty na purystycznej, oszczędnej architekturze funkcjonalnej. Budowała osiedla wraz ze stosunkowo rozbudowanymi urządzeniami społeczno-usługowymi i zielenią, których głównym zadaniem było kompensowanie skromnego, niemniej spełniającego elementarne wymogi, obliczonego na użytek uboższej ludności pracowniczej standardu mieszkaniowego. Na bazie owych urządzeń społeczno-usługowych WSM organizowała życie mieszkańców osiedla, współpracując z innymi instytucjami społecznymi. Osiedle żoliborskie WSM, którego realizację rozpoczętą w 1925 r. przerwała wojna, było pierwszym społecznym projektem mieszkaniowym budowanym w Polsce. Idea osiedla społecznego i praktyka w tym zakresie wypracowana przez WSM stanowiły próbę urzeczywistniania szerszych standardów urbanistyczno-osadniczych w skali lokalnej. Te zało-

żenia i działania są bliskie modernistycznemu przeświadczeniu, znamienne dla Bauhausu, iż za pośrednictwem kształtowania form przestrzennych zabudowy i architektury można generować pozytywne treści społeczne.

Przykładem oddziaływania Bauhausu jest powstały w 1930 r. pod kierownictwem Heleny i Szymona Syrkusów z zespołu Praesens wzorcowy projekt osiedla WSM na warszawskim Rakowcu, dyskutowany podczas III kongresu CIAM (Syrkus 1976: 100–107). Walter Gropius powiedział o tym projekcie, że: „zrealizowanie budowy osiedla będzie naprawdę pionierskim czynem” (Perlińska-Kobierzyńska 2018: 61). W nie do końca urzeczywistnionym w okresie 1934–1937 planie osiedla przewidywano odległe od siebie o 24 m cztery trzykondygnacyjne budynki zlokalizowane prostopadle do ulicy na linii północ–południe w celu nasłonecznienia mieszkań. Nasłonecznienie miały także poprawiać pasmowe duże okna. Powstały oddzielone od ruchu kołowego uliczki i kwietniki. Modularność projektu określiło zastosowanie 192 razy tego samego typu mieszkania 1,5-izbowego o p.u. 32,6 m², składającego się z pokoju z wnęką sypialną, przedpokoju, schowka, WC i kuchni. Symptomatyczne jest tu credo Heleny i Szymona Syrkusów z 1931 r.: „Udostępniając szerokim masom zdobycze techniki mieszkaniowej, odbiera się uprzywilejowanym warstwom społeczeństwa wyłączość użytkowania kultury mieszkania. To właśnie jest jednym z przykładów socjalnej ingerencji inżyniera-architekta” (Syrkus H., Syrkus S. 1931: 2; Syrkus H. i Syrkus S. 1937: 22–34). Projektując osiedle, spełniono zatem szereg przesłanek architektury Bauhausu w myśl generalnej zasady, że „Głównymi zagadnieniami, wysuwającymi się teraz na czoło nauki o budowie miast, to komunikacja, dostęp powietrza, słońca i zagadnienia socjalne” (Zp, 1931: 8; Piłatowicz 2009: 127–137).

Działalność WSM stanowiła płaszczyznę wzajemnej transmisji myśli Bauhausu i polskiej szkoły mieszkaniowej. Istotnym polem tego wzajemnego oddziaływania były kongresy CIAM, w których uczestniczyli: Helena i Szymon Syrkusowie oraz Teodor Toeplitz i Stanisław Tołwiński przedstawiający koncepcję minimum mieszkaniowego na III kongresie w 1930 r. (Kohlrausch 2019). Szymon Syrkus nieprzyjęty na studia w Bauhausie ze względu na wiek, pozostawał w ścisłym kontakcie z Walterem Gropiusem. Helena Syrkus utrzymywała kontakt z Gropiusem do lat 70. XX w. (*Archipelag CiAM...* 2019: passim; Cymer 2020). Osiedla WSM były kolejnymi etapami poszukiwania humanistycznej formuły zamieszkiwania szeregowej ludności pracowniczej. Szerszemu stosowaniu rozwiązań Bauhausu nie sprzyjało opóźnienie rozwoju kapitalizmu w międzywojennej Polsce, która odzyskała niepodległość po ponadstuletnim okresie zaborów. Jednak także

w znacznie lepiej rozwiniętych Niemczech, w których Bauhaus przetrwał 14 lat, trudno mówić o upowszechnieniu jego dokonań. Głębszych tego przyczyn należy szukać we właściwych dla kapitalizmu mechanizmach społeczno-ekonomicznych.

Powojenne losy modernizmu, zaznaczającego się do lat 70. XX w. w zakresie architektury i zamieszkiwania, są w Polsce podobne jak w czołowych państwach Europy Zachodniej wobec analogicznego paradygmatu wzrostu ekonomicznego realizowanego u nas znacznie bardziej nieudolnie. Rozwój budownictwa nawiązujący do WSM-owskiej idei osiedla społecznego napotykał jednak w Polsce większe ograniczenia wobec historyzującego socrealizmu lat stalinizmu i niewielkiego stopnia ziszczenia się tzw. nowej polityki mieszkaniowej w latach 1956–1970 (Andrzejewski 1987: 135–137, 163–171; Cesarski 2007: 95–103). Modernistycznej myśli wykraczającej poza racje architektoniczne wyszły jednak naprzeciw w latach 70. XX w. propozycje Adama Andrzejewskiego, najwybitniejszego powojennego kontynuatora polskiej szkoły mieszkaniowej, systematyzującego zasadnicze materialno-przestrzenne wymiary zamieszkiwania poprzez koncepcję infrastruktury osadniczej opartą na kryterium funkcjonalno-przestrzennym (Andrzejewski 1974: 138–150; 1979: 25–38). Propozycja Adama Andrzejewskiego umożliwia rozwój badań ogniskujących się wokół barier w rozwoju mieszkalnictwa, osadnictwa i zamieszkiwania. W latach transformacji systemowej pojawiły się prace świadczące o przechodzeniu z pozycji krytyki niedostatecznie zorientowanej społecznie polityki mieszkaniowo-osadniczej do podważania społecznej racjonalności rynkowego paradygmatu wzrostu ekonomicznego, w ramach którego ta polityka była i jest prowadzona (Cesarski 2016: 213–286).

Nowy Europejski Bauhaus – oczekiwania i zagrożenia

Ogłoszony na początku 2021 r. NEB stanowi zachęcającą, mającą ambitne korzenie odpowiedź Unii Europejskiej (UE) na wyzwania wynikające z pandemii COVID-19, koronakryzysu, przeobrażeń społeczno-gospodarczych, zmian klimatycznych itp. (*The New...* 2021). Ma być opartym na trwałym rozwoju holistycznym, długookresowym planem dotyczącym życia codziennego, a więc zamieszkiwania, w świecie inkluzywnym, zmieniającym sposób rozumienia przyrody, produkcji, konsumpcji i pracy. W analogii do historycznego Bauhausu NEB ma znosić granice między nauką i technologią, sztuką, kulturą i integracją społeczną (European Commission 2021b; Komisja Europejska Przedstawicielstwo w Polsce 2021; *Nowy Europejski Bauhaus odpowiedzią...* 2021).

Zadaniem trwającej fazy projektowania NEB jest szybkie spożytkowanie istniejących dobrych praktyk i pomysłów – np. w zakresie kulturowych i technologicznych aspektów architektury i urbanistyki – poprzez poszukiwanie programów pilotażowych. Współpraca myślicieli z praktykami ma doprowadzić do „okrągłego stołu NEB”. Przyznawane mają być nagrody za inspirujące pomysły dotyczące strukturalnych członów NEB. W fazie wprowadzania – przewidzianej do 2023 r. z możliwością wydłużenia o dwa lata – zakłada się utworzenie co najmniej pięciu programów pilotażowych na podstawie dorobku fazy pierwszej w celu ustrukturyzowania i rozpowszechnienia NEB. „Wspólnota praktyk” utworzona przez uczestników fazy pierwszej będzie monitorować programy pilotażowe w sposób umożliwiający wzajemne uczenie się i czerpanie nowych wartości przez wszystkich zaangażowanych w NEB. Faza rozpowszechniania – zaplanowana na przełom lat 2023 i 2024 z dopuszczonym przedłużeniem o dwa lub więcej lat – skupi się na popularyzacji dobrych pomysłów i koncepcji w Europie i poza nią oraz na dzieleniu się wiedzą. W fazie tej wspierane będzie powstawanie wiodących nowych sposobów zamieszkiwania opartych na innowacyjnych estetycznych budynkach w harmonii ze środowiskiem naturalnym i klimatem (*The New...* 2021).

Jako stosunkowo sprecyzowaną szansę powodzenia NEB można potraktować przedstawiony w końcu 2019 r. Europejski Zielony Ład (EZŁ) okrzyknięty najbardziej ambitnym planem klimatycznym w historii UE (*Europejski...*, 2021). Wyodrębniono w nim zagadnienie renowacji budynków publicznych i prywatnych (*A Renovation...* 2020). Inicjatywa ta, obejmująca obecnie kilkanaście powiązanych i uzupełniających dyrektyw oraz regulacji (Komunikat Komisji... 2021), zapewnić ma do 2050 r. Europie neutralny status klimatyczny. Dalszy strategiczny cel przewiduje skierowanie rozwoju cywilizacyjnego ku tej neutralności poprzez przyspieszenie nieopłacalności tradycyjnych kopalnych źródeł energii na rzecz zwiększenia atrakcyjności technologii nisko- i bezemisyjnych. Średnio- i długookresowe pozytywy polityki klimatycznej UE mogą jednak w krótkim okresie wywierać znaczną finansową presję na gospodarstwa domowe oraz mikroprzedsiębiorstwa (Maj i in. 2021). Zakładana polityka klimatyczna dotycząca budynków i transportu drogowego bez wdrożenia narzędzi pomocowych oznaczałaby średni wzrost wydatków na energię dla 20% najuboższych gospodarstw domowych w UE o 50% (w Polsce średnio o 108%), natomiast na transport – o 44%. Szacowane dodatkowe koszty tej transformacji dla gospodarstw domowych mają wynieść ponad 1 bln euro w okresie 2025–2040. Mają temu przeciwdziałać opłaty za emisję gazów cieplarnianych, z których dochody

można reinwestować w innowacyjne czyste technologie itp. Miałby je obsługiwać specjalny fundusz na rzecz działań w dziedzinie klimatu zapewniający pomoc gospodarstwom domowym w państwach UE w podnoszeniu efektywności energetycznej i małoemisyjnej mobilności. Głównym wyzwaniem takiej transformacji jest możliwie szybkie i sprawiedliwe osiąganie owych średnio- i długookresowych pozytywów, co w dzisiejszych realiach ekonomicznych przekłada się na konieczność utrzymania przez UE konkurencyjności gospodarczej, w tym akceptacji jej transformacyjnych poczynań przez najbogatsze pozaunijne państwa. Innym zagrożeniem mogą stać się nadmierne gospodarcze konsekwencje dla biedniejszych państw, głównie Południa, ze względu na deficyt kapitału koniecznego do zainwestowania w niskoemisyjne technologie itp.

Zapowiedzi NEB nie obejmują – jak dotąd – potrzeby traktowania budownictwa i gospodarki mieszkaniowej jako integralnego elementu innych podobnie skierowanych inwestycji w całej sferze osadnictwa, w tym w zakresie zintegrowanej infrastruktury osadniczej. Istnieje w związku z tym zagrożenie, że NEB może nie przełamać kontynuacji rozwoju cywilizacyjnego opartego na paradygmacie rynkowego wzrostu ekonomicznego. Może zatem nie wywołać koniecznego zwrotu ku równoważeniu rozwoju przestrzeni zamieszkałej i pozostałej przestrzeni zamieszkiwania jako humanistycznego nadrzędnego celu rozwoju cywilizacyjnego poprzez promieszkanie i proosadnicze urzeczywistnianie koncepcji trwałego rozwoju. Pandemia COVID-19 i tzw. koronakryzys pogłębiły zapóźnienia także w dziedzinie inwestycji w infrastrukturę związaną z ochroną środowiska i klimatem, jak również wyzwań cyfrowych oraz spójności społecznej (EIB 2021b: 5–62; EIB 2021a: 319–353).

A jednak duch modernizmu? Posumowanie i wnioski

Mottem Bauhausu, kierowanego w najlepszych latach przez Waltera Gropiusa, było przede wszystkim kształcenie człowieka przemieniającego się w fachowca postrzegającego całości życia społecznego jako naczelną ideową wartość. Bauhaus zaproponował nowoczesne szeroko pojęte kształcenie artystyczne i dopiero w tym zakresie stworzył awangardowy nurt projektowania, w tym architektonicznego. W sferze budownictwa mieszkaniowego architektonicznym wyrazem jego koncepcji był swoisty ascetyzm skierowany na formy uproszczone, powtarzalność i prefabrykację, zmniejszenie powierzchni użytkowej w celu wzrostu liczby społecznie dostępnych domów. Bauhaus nie był tylko szkołą

funkcjonalnej architektury budynku, lecz również szkołą kształtowania przestrzeni zespołu budynków według kryterium funkcjonalno-przestrzennego. Była to pierwsza o tak szerokim założeniu próba odpowiedzi na przemiany społeczno-ekonomiczne w Europie wywołane rewolucją przemysłową wpływającą na konieczność nowego modelu budownictwa, organizacji miast i całego społecznego życia.

Personalne i koncepcyjno-projektowe relacje Bauhausu i międzywojennej polskiej szkoły podchodzenia do zagadnień mieszkaniowych powinny być w jakiejś formie odnowione w formule NEB. Pomostem może tu być wprowadzona w latach 70. XX w. przez Adama Andrzejewskiego koncepcja infrastruktury osadniczej. Szczególna rola infrastruktury osadniczej, jakże odmiennej w różnych kręgach kulturowych i strefach klimatyczno-geograficznych, polega na możliwości spełniania funkcji podbudowy oraz funkcji zasadniczego pola urzeczywistniania trwałego rozwoju zorientowanego na zamieszkiwanie (Cesarski 2012: 125–149). Dopiero wtedy infrastruktura ta stanowić będzie podstawę zamieszkiwania w aspekcie stricte fizycznym, symbolicznym, aksjologicznym oraz kulturotwórczym. Infrastruktura osadnicza i jej składniki o różnym stopniu zawansowana technologicznie, od tanich mieszkań po skomplikowaną szpitalną aparaturę medyczną, mają przy tym nie zawsze doceniane znaczenie w aspekcie bezpieczeństwa epidemiologicznego. Pokazuje to pandemia COVID-19 spostrzegana jako wynik orientacji na indywidualizm w epoce industrialnej, a zarazem globalne cywilizacyjne ostrzeżenie.

Rozwojowi relacji NEB oraz polskiego środowiska badaczy i praktyków z zakresu mieszkalnictwa i zamieszkiwania mogą dobrze posłużyć tak skierowane pilotażowe programy przewidziane w fazie wprowadzania całego zamierzenia. Programy takie powinny być wkomponowane w krajowe ustawodawstwo przeciwdziałania chaosowi budowlano-urbanistycznemu itd. W Polsce jako jednym z mniej zasobnych państw UE przeszkodą w szybkim upowszechnianiu założeń NEB są ograniczenia społeczno-ekonomiczne podnoszone zwłaszcza przez środowiska konserwatywne. Ograniczenia te wydają się jednak stosunkowo niewielkie i szczególnie warte energicznego przezwyciężania właśnie w zakresie mieszkalnictwa i zamieszkiwania. Przejmowanie przez dzisiejszą „młodą nową prawicę” datujących się od lat „buntu 1968 r.” niektórych proekologicznych cywilizacyjnych haseł ówczesnej „młodej nowej lewicy” ma jednak racjonalne, istotne dziś pierwiastki. Przykładem może być tzw. zielony konserwatyzm, niewykraczający wszakże w polskim wydaniu poza maksymy chrześcijaństwa (Musiałek 2021: 7–11; Pilawa 2021: 12–27; Trudnowski 2021: 12–27). Dziś w obliczu groźby globalnej katastrofy cywilizacyjnej podział na lewicę i prawicę, skupianie się na ochronie środowiska i eko-

logii czy na obronie dziedzictwa w całym jego zachowawczym zakresie wydają się nie wychodzić poza paradygmat rynkowego wzrostu ekonomicznego. Konieczne jest tymczasem wyłowienie z tego dziedzictwa racjonalnych elementów przydatnych do budowania paradygmatu rozwoju lepszej proosadniczej przyszłości opartej na równoważeniu rozwoju przestrzeni zamieszkałej i pozostałej przestrzeni zamieszkiwania człowieka na Ziemi w podążaniu ku względnie zakorzenionemu zamieszkiwaniu. Wraz z komplikowaniem się rozwoju społeczno-gospodarczego zaprzeczającego postępowi społecznemu w wymiarze cywilizacyjnym potrzebne jest elastycznych myślenie nastawione na perspektywę niezbędnych przekształceń globalnego paradygmatu rozwoju.

W NEB powinny być utrwalone społeczne wartości powszechności, ogólnej dostępności i stosunkowo niewielkich kosztów architektoniczno-urbanistycznych kompozycji międzywojennego Bauhausu. Chociaż NEB nie precyzuje jeszcze sposobu spożytkowania istniejących oraz kryteriów nowych rozwiązań w zakresie technologii i kompozycji architektoniczno-urbanistycznych, to jednak szanse na takowe są realne także w Polsce. Istnieją ze względu na dorobek Bauhausu, międzywojennej i powojennej polskiej szkoły mieszkaniowej oraz z uwagi na dzisiejsze możliwości, propozycje i elementy rozwiązań (Cesarski 2020: 238–253). Zamysły promowania w NEB sprawdzonych kulturowych i technologicznych wartości architektury i urbanistyki powinny być rozszerzone o koncepcje mieszkalnictwa, osadnictwa i zamieszkiwania wykraczające poza miasta i obszary zurbanizowane nie tylko na terytorium UE i Europy. Perspektywy i możliwości pozaeuropejskiego oddziaływania NEB są wszakże nad wyraz mgliste. Wyłącznie jednak wtedy pojawią się szanse na urzeczywistnienie holistycznej, długookresowej naprawy codziennego zamieszkiwania inkluzywnych integrujących społeczności i społeczeństw równoważących rozwój przyrody, produkcji i konsumpcji poprzez humanistyczną, budującą człowieka pracę opartą na współdziałaniu nauki, technologii i sztuki.

Budując mieszkania, trzeba realizować zarazem harmonijne i funkcjonalne osiedla ludzkie będące podstawowym wyznacznikiem ładu przestrzennego. Dzisiejsze dewaluowanie takiego myślenia związane jest z łatwo niekiedy negowanym mieszkaniowo-architektonicznym i urbanistycznym dziedzictwem modernizmu. Modernizm można wszakże uznać za apolityczną próbę usprawnienia życia w przestrzeni zamieszkałej, niepretendującą jeszcze w latach 60. XX wieku do ogarniania całej przestrzeni zamieszkiwania człowieka. Widziany w retrospekcji rozwój urbanizacji przekonuje bowiem, że strukturalne zagrożenia cywilizacyjne rosły wraz z oddalaniem się od modernistycznych poszukiwań spo-

łeczno-gospodarczego i przestrzennego ładu osadnictwa i zamieszkiwania harmonizowanego z przyrodą.

Bez rzeczywistego śmielszego odchodzenia od kapitalistycznego paradygmatu rynkowego wzrostu ekonomicznego NEB pozostanie – jak Bauhaus – ambitną, w dobrym tego słowa znaczeniu utopijną propozycją holistycznej, humanistycznej cywilizacji opartej na społecznym gospodarowaniu. W NEB nie można zatem wyzbyć się prób naprawiania całej sfery osadnictwa i przestrzeni zamieszkiwania, tj. naprawiania świata. Póki co NEB wprowadza – jak dzieło Waltera Gropiusa – klimat nadziei.

Literatura

- Andrzejewski A., 1974, *Infrastruktura społeczna, jej rola i miejsce w układzie osadniczym* [w:] *Gospodarka komunalna i mieszkaniowa i jej rola w społeczno-ekonomicznym rozwoju kraju*, „Monografie i Opracowania”, nr 30, Wydawnictwa Uczelniane SGPiS, Warszawa.
- Andrzejewski A., 1979, *Związki infrastruktury społecznej z rozwojem i rozmieszczeniem mieszkalnictwa oraz infrastruktury osadniczej* [w:] *Kształtowanie infrastruktury społecznej w Polsce w latach 1971–1980 oraz uwarunkowania i przesłanki jej rozwoju w latach 1981–1985*, KPPiPS PAN, INP UG, Gdańsk.
- Andrzejewski A., 1987, *Polityka mieszkaniowa*, PWE, Warszawa.
- Archipelag CIAM. Listy Heleny Syrkus*, 2019, red. A. Kędziorek, K. Uchowicz, M. Wirkus, NIAiU_Warszawa.
- Bauhaus – nauczanie/nowy człowiek*, 2021, red. M. Leyko, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Cesarski M., 2007, *Sytuacja mieszkaniowa w Polsce w latach 1988–2005 – dziedzictwo i przemiany*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Cesarski M., 2012, *Od funkcjonalnego mieszkania ku zrównoważonej przestrzeni zamieszkiwania – rola infrastruktury osadniczej*, „Studia i Prace KES”, nr 2(10).
- Cesarski M., 2013, *Polityka mieszkaniowa w Polsce w pracach naukowych 1918–2010. Dokonania i wpływ polskiej szkoły badań*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Cesarski M., 2016, *Sytuacja mieszkaniowa w Polsce lat 2002–2014 – światowy kryzys, niewiadome i szanse zamieszkiwania*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Cesarski M., 2020, *Technologiczne szanse architektury mieszkaniowej – w kierunku trwałego rozwoju* [w:] *Ekonomiczne i społeczne skutki nowych technologii*, red. P. Błędowski, U. Kurczewska, M. Zalewska, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Cesarski M., 2021, *Sprawa mieszkaniowo-osadnicza w badaniach środowiska Instytutu Gospodarstwa Społecznego – 1920–2020*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Cymer A., 2020, *Co Bauhaus wniósł do Polski?*, Goethe-Institut w Polsce, <https://www.goethe.de/ins/pl/pl/m/kul/mag/21823513.html> (dostęp: 10.04.2022).
- EIB (European Investment Bank), 2021a, *Infrastructure investment in the face of digital, climate and cohesion challenges* [w:] *Building a smart and green Europe in the COVID-19 era, Investment report 2020/2021*, European Investment Bank, Luxembourg.

- EIB (European Investment Bank), 2021b, *The state of local infrastructure investment in Europe. EIB Municipalities Survey 2020*, European Investment Bank, Luxembourg.
- European Commission, 2021a, *New European Bauhaus explained*. 18 January 2021, https://europa.eu/new-european-bauhaus/about/about-initiative_en (dostęp: 10.04.2022).
- European Commission, 2021b, *New European Bauhaus: Our conversations will shape our tomorrow*, https://europa.eu/new-european-bauhaus/index_en (dostęp: 5.05.2022).
- Europejski Zielony Ład: Komisja proponuje przekształcenie gospodarki i społeczeństwa UE, aby osiągnąć ambitne cele klimatyczne*, 2021, <https://publicystyka.ngo.pl/europejski-zielony-lad-komisja-proponuje-przekształcenie-gospodarki-i-społeczeństwa-ue-aby-osiagnac-ambitne-cele-klimatyczne> (dostęp: 10.04.2022).
- Giedion S., 1968, *Przestrzeń, czas, architektura. Narodziny nowej tradycji*, PWN, Warszawa.
- Gropius W., 1935, *The new architecture and the Bauhaus*, Faber & Faber, London.
- Gropius W., 1965, *The new architecture and the Bauhaus*, MIT Press, Cambridge.
- Gropius W., 2014, *Pelnia architektury. Charakter*, Kraków.
- Gutowski P., 2006, *Przestrzeń marzycieli. Miasto jako projekt utopijny*, Oficyna Wydawnicza Feniks, Warszawa.
- IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change), 2021, *Climate Change 2021: The Physical Science Basis – Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge University Press, https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR_6_WGI_Full_Report.pdf (dostęp: 10.04.2022).
- Kentgens M., 1999, *The Bauhaus an America first contacts 1919–1936*, MIT Press, Cambridge.
- Kohlrausch M., 2019, *Brokers of modernity, East Central Europe and the rise of modernist architects, 1910–1950*, Leuven University Press, Leuven.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, 2021, „*Gotowi na 55*”: osiągnięcie unijnego celu klimatycznego na 2030 r. w drodze do neutralności klimatycznej. COM (2021) 550 final, Bruksela, 14.07.2021.
- Komisja Europejska Przedstawicielstwo w Polsce, 2021, *Nowy Europejski Bauhaus*, https://ec.europa.eu/poland/news/210118_New_Bauhaus_pl (dostęp: 18.04.2022).
- Lupfer G., 2015, *Gropius, Taschen*, Kolonia,
- Maj M., Rabięga W., Szpor A., Cabras S., Marcu A., Fazekas D., 2021, *Impact on Households of the Inclusion of Transport and Residential Buildings in the EU ETS*, Polish Economic Institute Warsaw.
- Musiąlek P., 2021, *Słowo wstępne: ekologia nie tylko może, ale i powinna być konserwatywna* [w:] *Zielony konserwatyzm. Wyzwania i rekomendacje w 10 kluczowych obszarach*, red. J. Kucharczuk, P. Musiálek, T. Ociepka, M. Rzczycki, M. Wojtyło, Centrum Analiz Klubu Jagiellońskiego, Kraków.
- The New European Bauhaus explained*, European Commission, 18 January 2021, https://new-european-bauhaus.europa.eu/about/about-initiative_en (dostęp: 19.04.2022).
- Nowy Europejski Bauhaus odpowiedzią na obecne i przyszłe kryzysy*, 2021, <https://www.portalsamorzadowy.pl/fundusze-europejskie/polityka-miejska-i-transport-w-nowej-unijnej-perspektywie-tematem-eksperckich-webinarow,282593.html> (dostęp: 19.04.2022).
- Oniszczyk J., 2021, *Edyp – epidemia w polis. Nakaz poznawania i rozumienia. XIII Międzynarodowa Konferencja Naukowa Praw Człowieka: Ochrona praw człowieka w czasie*

- wyzwań pandemicznych, 26-27 kwietnia 2021 r., Uniwersytet J. Kochanowskiego w Kielcach, Stowarzyszenie Parlamentarzystów Polskich, Kielce (mps).
- Osiedla Werkbundu ze Znakiem Dziedzictwa Europejskiego*, 2020, https://architektura.muratorplus.pl/wydarzenia/osiedla-werkbundu_5861.html (dostęp: 10.04.2022).
- Pilawa K., 2021, *Chrześcijańska ekologia jest racjonalna, spójna i niezbędna w walce o dobrostan środowiska naturalnego* [w:] *Zielony konserwatyzm. Wyzwania i rekomendacje w 10 kluczowych obszarach*, red. J. Kucharczuk, P. Musiałek, T. Ociepka, M. Rzeczycki, M. Wojtyło, Centrum Analiz Klubu Jagiellońskiego, Kraków.
- Piłatowicz J., 2009, *Poglądy Heleny i Szymona Syrkusów na architekturę 1925–1956*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 54, nr 3–4.
- Perlińska-Kobierzyńska E., 2018, *Eksperymentalne osiedle w przestrzeni miejskiej. WSM Rakowiec w Warszawie* [w:] *Architektura XX wieku – jej ochrona, i konserwacja w Gdyni i w Europie*, Urząd Miasta Gdyni, Gdynia.
- Puzar A., 2021, *Towards a critical cultural epidemiology*, „Academia Letters”, <https://doi.org/10.20935/AL570> (dostęp: 10.04.2022).
- A Renovation Wave for Europe – greening our buildings, creating jobs, improving lives*, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, {SWD (2020) 550 final}, Brussels, 14.10.2020.
- Syrkus H., 1976, *Ku idei osiedla społecznego*, PWN, Warszawa.
- Syrkus H., Syrkus S., 1931, *Masowa produkcja mieszkań*, „Dom Osiedle Mieszkanie”, nr 9.
- Syrkus H., Syrkus S., 1937, *Współdziałanie użytkowników przy opracowaniu projektu mieszkania robotniczego (ewolucja mieszkania na osiedlu W.S.M. na Rakowcu)* [w:] *Osiedla robotnicze. Studia i doświadczenia pierwszego dziesięciolecia*, „Biblioteka PTRM”, nr 1.
- Trudnowski P., 2021, *Przelamać „ekologizm”. W poszukiwaniu trwałych fundamentów naracyjnych zielonego konserwatyizmu* [w:] *Zielony konserwatyzm. Wyzwania i rekomendacje w 10 kluczowych obszarach*, red. J. Kucharczuk, P. Musiałek, T. Ociepka, M. Rzeczycki, M. Wojtyło, Centrum Analiz Klubu Jagiellońskiego, Kraków.
- Zp (Zespół Praesens), 1931, *Osiedle Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej na Rakowcu*, „Dom Osiedle Mieszkanie”, nr 5.

New European Bauhaus for reflection: modernism against COVID-19 pandemic, or only?

Abstract

The article outlines – using the Literature Analysis Tool – the socio-residential-settlement references of historical Bauhaus thoughts and practices leading to the emerging message of the New European Bauhaus (NEB). NEB introduces – like the work of Walter Gropius – a climate of hope. The current reflections indicate that without a real bolder departure from the capitalist paradigm of the market economic growth, NEB will remain – like the historical Bauhaus – an ambitious, in a good sense of the word utopian, proposition of a holistic, humanistic civilization based on social management. In order to prevent this from happening with the NEB, one cannot abandon the attempts to repair the

entire sphere of settlement and living space, i.e., repairing the world. Therefore, it is necessary to promote through NEB, also existent in interwar Poland, the cultural and technological values of architecture and urban planning extended to the concepts of housing, settlement and dwelling beyond cities and urbanized areas not only in the EU and Europe. Only then will there be opportunities for the implementation of a holistic, long-term fix of the daily living of inclusive communities and societies. We do not know much about NEB, which additionally provides us with an opportunity to outline its roots, expectations, opportunities and threats related to it.

Key words: Bauhaus New European Bauhaus, modernism, habitat

Jarosław Kinal¹

Nawyki komunikacyjne cyfrowych odbiorczyń zamieszkujących mniejsze miejscowości. Przyczynek do badań historyczno-medioznawczych

Streszczenie

Celem artykułu jest prezentacja wyników badań przeprowadzonych w 2019 i 2020 r., które miały odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób, z jaką intensywnością i w jakich okolicznościach następuje percepcja treści medialnych przez użytkowniczki mediów cyfrowych zamieszkujące mniejsze miejscowości. Z przeprowadzonej analizy wynika, że założone hipotezy dotyczące rosnącej roli mediów społecznościowych oraz źródeł internetowych się potwierdziły. Co istotne, w opinii respondentów również media tradycyjne, tj. radio i telewizja, stanowią cenne źródło informacji i rozrywki dla kobiet, których możliwości partycypacji w kulturze są ograniczone ze względu na miejsce zamieszkania. Z przeanalizowanych danych wynika również, że tradycyjną telewizję linearną, niekiedy nazywaną programową, zastępuje telewizja strumieniowa, choć – jak zaznaczają respondentki – wciąż najwygodniejszym urządzeniem odbiorczym pozostaje telewizor. Podobne do wyników ogólnopolskich są również wyniki słuchalności radia. Niewielki odsetek czytelniczek prasy codziennej i czasopism jest obserwowany w badaniach czytelnictwa na poziomie ogólnopolskim, w szczególności w badanej grupie wiekowej. Interesującym zjawiskiem jest wykazane w trakcie badań przywiązanie respondentek do czytelnictwa prasy podczas wyjazdów lub urlopów. Zaprezentowane dane mają charakter badań wstępnych.

Słowa kluczowe: digitalni tubylcy, kobiety, mniejsze miejscowości, badania ilościowe, użytkowanie mediów, konsumpcja mediów

¹ Dr Jarosław Kinal, Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów, e-mail: jkinal@ur.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-2810-7307.

Wprowadzenie

Celem artykułu jest prezentacja wyników badań przeprowadzonych w 2019 i 2020 r., które miały odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób, z jaką intensywnością i w jakich okolicznościach dokonuje się percepcja treści medialnych przez odbiorczynie mediów cyfrowych (digitalne tubylczynie) zamieszkujące mniejsze miejscowości. Rozróżnienie na digitalnych tubylców i digitalnych imigrantów wprowadził Mark Pensky w artykule opublikowanym w czasopiśmie „On the Horizon” w 2001 r., w którym podzielił użytkowników internetu na dwa typy: (1) osoby, które pamiętają czasy przedinternetowe, oraz (2) osoby urodzone po 1980 r., dla których komunikacyjne technologie teleinformatyczne są zjawiskiem naturalnym. Geneza nazwy związana jest z angielskim słowem „native”, w tym ujęciu określającym osoby urodzone po 1980 r., dla których świat cyfrowy jest jedynym światem, jaki znają. Cechą natywną digitalnych tubylców jest również pozostawanie on-line przez całość lub większość czasu swej dziennej aktywności (Pensky 2001). Założeniem autora niniejszego artykułu było zawężenie analizy aktywności medialnej digitalnych tubylców poprzez zastosowanie dwóch filtrów: płci i wieku. Przedmiotem zainteresowania stały się młode kobiety zamieszkujące w Polsce tereny wiejskie w korelacji z formą i sposobem konsumpcji treści medialnej, z rozróżnieniem mediów tradycyjnych i nowych mediów.

Deskrypcja zjawiska konsumpcji treści we współczesnym spluralizowanym infosystemie jest zjawiskiem nowym ze względu na pojawienie się nowych czynników i form oddziaływania na odbiorców. Samo pojęcie konsumpcji medialnej jest powiązane z mechanizmem percepcji treści. Konsumpcja treści medialnych, jak wskazuje badacz komunikowania Grzegorz Ptaszek (2019: 238), może mieć charakter czynny lub bierny i odbywa się za pomocą platform medialnych. W procesie konsumpcji, który ma charakter indywidualny, odbiorca percypuje i reinterpretuje otrzymany za pośrednictwem mediów (niezależnie od typu) przekaz, dopasowując go do swojej wizji rzeczywistości. Naturalnymi właściwościami współczesnych systemów informacyjnych jest pluralizm, smog komunikacyjny oraz dezinformacja, która prowadzi do występowania zjawiska fałszywych informacji (*fake news*). W powyższych rozważaniach należy wziąć również pod uwagę zjawisko *prosumentyzmu*, czyli równoczesnej konsumpcji i kreacji treści medialnych przez użytkowników mediów. Digitalni tubylcy z założenia są kreatorami swojej medialnej osoby², natomiast digitalni imigranci w zdecydowanej

² Tj. procesu tworzenia aktywnej, alternatywnej względem świata realnego tożsamości lub tworzenia alternatywnych tożsamości.

większości skupiają się jedynie na procesach odbiorczych i przetwarzaniu pozamedialnym uzyskanej informacji. Takie podejście można zaobserwować m.in. w badaniach E. Loos z 2012 r. (Loos 2013: 1–23). Dodatkowo istotnym czynnikiem jest wskazane na portalu Forsal.pl (PAP: *Wież różni się...*) z 31.07.2020 r. rozróżnienie terytorialne.

Z opublikowanych we wspomnianym portalu treści wynika, że zróżnicowanie przestrzenne miasto–wieś generuje znaczące rozbieżności w procesach wykorzystywania sieci przez użytkowników. Dla przykładu w miastach 90% gospodarstw domowych ma dostęp do internetu, na wsiach ten wskaźnik oscyluje w granicach 80%. Pomimo braku istotnych różnic w liczbie użytkowników mediów społecznościowych (66% w mieście i 65% na wsi) widoczna jest w zaprezentowanych badaniach różnica między wsią a miastem, jeśli chodzi o wykorzystywanie kanałów bankowości elektronicznej (69% użytkowników w miastach i 47% na wsiach), podobne różnice można zaobserwować, jeśli chodzi o handel elektroniczny (56% w mieście, 45% na wsiach) (Materiał redakcji: *Polska wieś potrzebuje...*).

Opisywane m.in. przez M. McLuhana zanurzenie współczesnego człowieka w mediach w większej części stereotypowych oglądów społecznych jest skorelowane z wykonywaniem prac przypisanych do środowiska miejskiego związanych z zarządzaniem, administracją, komunikacją i usługami (Bhatt, de Roock, Adams 2015: 477–492). Odmienna sytuacja, w założeniu, występuje na terenach wiejskich, w których specyfika wykonywanych czynności zakłada większy kontakt z naturą oraz oderwanie od mediów absorbujących uwagę, a korzystanie z tzw. mediów towarzyszących, czyli m.in. radia. Poddając analizie wypowiedzi respondentów oraz korelując ich preferencje z danymi ogólnopolskimi i wzbogacając te dane o zgromadzony agregat danych pomocniczych, można zaobserwować interesujące zjawiska. Gdy dodamy do analizy kwestie płci, obraz ten stanie się jeszcze bardziej interesujący poznawczo. Przeprowadzone i zaprezentowane przez autora badania mają charakter badań wstępnych, które zostały zapoczątkowane w 2019 r. i kontynuowane w 2021 r. z intencją publikacji w 2022 r.

Zasady doboru materiału do badań

Jak wspomniano, badania wstępne przeprowadzono w latach 2019 i 2020 wśród kobiet zamieszkujących wybrane regiony stykowe. Ze względu na ograniczone możliwości finansowe oraz sytuację pandemiczną, na etapie projektowania badań zdecydowano się na technikę ankiety realizo-

waną za pośrednictwem telefonicznym (CATI). Badania zrealizowano za pomocą dostępnej na Uniwersytecie Rzeszowskim bazy infrastrukturalnej, w tym nowoczesnego laboratorium CATI. Dobór próby był celowy, niereprezentatywny. W procesie agregacji próby opracowano klucz wyszukiwania słownego mieszkańców wybranych miejscowości za pośrednictwem portalu Facebook, z wykorzystaniem elementu „miejsce zamieszkania”. W tym celu opracowano operat 140 miejscowości o liczbie mieszkańców nieprzekraczającej 1000 osób, które reprezentowało 2541 kobiet w wieku od 16 do 25 lat. Z tego operatu wybrano metodą losowania 300 profili dostępnych w mediach społecznościowych, do których za pośrednictwem aplikacji Messenger przesłano prośbę o zgodę na udział w badaniach oraz łączenie głosowe. Z grupy 300 kobiet na prośbę odpowiedziało 131 w wieku 16–25 lat, w większości zamieszkujących województwa podkarpackie, lubelskie oraz podlaskie. Co interesujące w aspekcie prowadzonych badań, regiony te cechuje niski w porównaniu z resztą kraju stopień urbanizacji. Należą one również do najmniej zasobnych regionów w Unii Europejskiej oraz charakteryzuje je wysoki udział rolnictwa w gospodarce regionalnej. Odnotowano też rekordy danych pochodzące z województwa warmińsko-mazurskiego oraz śląskiego. Ze względu na wspomniane powyżej ograniczenia założono, że opisane w niniejszym opracowaniu badania będą miały charakter wstępny, przyczynkowy do dalszych rozbudowanych przedsięwzięć z wykorzystaniem większego zespołu badawczego oraz z rozszerzonym zakresem respondentów. Analizy częstości i rozkład korelacji zaprezentowane w niniejszym opracowaniu wykonano za pomocą oprogramowania SPSS Statistics 17. Proces analizy obejmował następujące kategorie analityczne: charakterystyka respondentów, preferowane typy mediów, czas odbioru mediów, miejsce odbioru mediów, stopień dostępu i stopień wykorzystania dostępnej oferty programowej, ocena konsumpcji treści mediów przez osoby zamieszkujące wspólne gospodarstwo domowe. Proces tworzenia operatu badawczego oraz konstrukcji, konsultacji i dystrybucji kwestionariusza ankietowego zajął 32 dni, badania pilotażowe zrealizowano w grupie 22 osób w ciągu 14 dni, agregowanie danych w badaniu głównym trwało 21 dni, a analiza i interpretacja zgromadzonego operatu danych 31 dni.

Charakterystyka badanych respondentek

Jak wskazano, pozytywną reakcję na przesłany kwestionariusz ankiety uzyskano od 131 kobiet zamieszkujących tereny wiejskie w większości z obszaru południowej Polski, w przedziale wiekowym 16–25 lat.

Z tej grupy 61 kobiet zajmuje się gospodarstwem wiejskim, 18 deklaruje pracę w służbach mundurowych, 21 zajmuje się pracą zarobkową w szeroko pojętej sferze budżetowej (urzędniczka, nauczycielka) pozostałe 31 respondentek prowadzi pozarolniczą działalność gospodarczą. Grupa badanych w zdecydowanej większości deklaruje miejsce zamieszkania jako miejsce docelowe (105 odpowiedzi), odmiennego zdania jest 26 kobiet, tj. 19,85% badanych. Decyzję o miejscu zamieszkania 88 respondentek motywuje naturalną tradycją, 17 – wyborem życiowym (wskazywano sytuację zamieszkania po ślubie, konieczności opieki nad członkami rodziny). Wśród odpowiedzi negatywnych najczęściej wskazywanym powodem zamiaru opuszczenia wsi była chęć dalszej edukacji (14 odpowiedzi) lub ciekawość świata (12 odpowiedzi). W grupie badanej nieznacznie przeważały kobiety bezdzietne (61%), w większości zadowolone ze swojej sytuacji finansowej (118 wskazań, tj. 90%), legitymujące się średnim wykształceniem (72 wskazania). W przypadku tego ostatniego zestawienia należy wspomnieć, że ze względu na wiek część respondentek mogła mieć status studentek, a zadeklarować wykształcenie dotychczas osiągnięte. W pytaniu dotyczącym oceny sytuacji materialnej zastosowano, ze względu na wrażliwy charakter pytania, skalę Likerta (1 – bardzo zła sytuacja, 5 – bardzo dobra sytuacja materialna) i osiągnięto zbiorczą ocenę 2,53. Na tej podstawie można wywnioskować, że sytuacja materialna respondentek jest oceniana przez nie jako średnia lub poniżej średniej. Szczegółową charakterystykę ankietowanych przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Charakterystyka respondentek (n=131) ze względu na miejsce pracy

Table 1. Characteristics of female respondents (n=131) by place of work

Wykonywany zawód	Liczba odpowiedzi
Prowadzenie lub współprowadzenie gospodarstwa wiejskiego	61
Praca w służbach mundurowych	18
Praca w instytucjach publicznych	21
Prowadzenie własnej działalności pozarolniczej	31

Źródło: opracowanie własne.

Dostęp do mediów w ocenie badanych

Wszystkie przebadane respondentki deklarowały dostęp do internetu. W większości przypadków (103 wskazania) deklarowały korzystanie zarówno z internetu domowego, jak i internetu mobilnego dostępnego za pośrednictwem sieci komórkowej w telefonie. W pytaniu uszczegółowia-

jącym poproszono o wskazanie operatora komórkowego, z którego usług korzystają badane. W większości (48) była to sieć PLAY, następnie operatorzy wirtualni (Heyah, Plush, Premium Mobile, Aero) (32 wskazania), Plus (31 wskazań) oraz po 10 wskazań T-Mobile oraz Orange. Decyzja o wyborze operatora komórkowego, jak wskazały respondentki, została podjęta po sprawdzeniu dostępnego zasięgu sieci, pozytywnej rekomendacji osób uznawanych za osobiste autorytety lub po przedstawieniu atrakcyjnej oferty przez operatora. Większość respondentek zadeklarowała posiadanie telefonu powiązanego z abonamentem lub kartą prepaid (98 wskazań). Oddzielny zakup telefonu, niepowiązany z ofertą operatora, zadeklarowały 22 kobiety, a 11 badanych kobiet otrzymało telefon jako wcześniej używany przez członka rodziny. Deklarowaną posiadaną marką telefonów komórkowych w większości były modele produkcji chińskiej (Xiaomi, Huawei, Oppo, Poco), następnie południowokoreańskiej (Samsung i LG). Modele produkcji amerykańskiej (Apple) wybrało 38 respondentek. Marka ta była również wskazywana w pytaniu dodatkowym, niewymagającym wypełnienia, dotyczącym marki telefonu, który respondentki chciałyby posiadać. Była to jedna z dwóch marek preferowanych przez respondentki, obok marki Samsung. Odczuwalny zasięg internetowy respondentki oceniają jako dobry (89 wskazań), do największych niedogodności zaliczając: nieodpowiednią prędkość odbioru danych, słabą jakość rozmów, niestabilne łącze internetowe oraz epizodycznie (2 wskazania) opóźnienia w wysyłaniu i odbieraniu wiadomości tekstowych.

W dalszej części kwestionariusza pytano o posiadanie urządzeń umożliwiających odbiór mediów tradycyjnych. Zdecydowana większość respondentek deklaruje również posiadanie radioodbiornika oraz odbiornika telewizyjnego wraz z pakietem programów dostarczanych w ramach naziemnej telewizji cyfrowej, następnie satelitarnej telewizji cyfrowej oraz telewizji światłowodowej powiązanej z usługą internetową lub telefoniczną. Zdecydowana większość respondentek (107) deklaruje posiadanie w gospodarstwie domowym co najmniej dwóch odbiorników telewizyjnych oraz trzech radioodbiorników. Należy przyjąć, że udzielając odpowiedzi, respondentki wskazały również radioodbiorniki umieszczone w należącym do gospodarstwa domowego samochodzie lub samochodach. Respondentki nie widzą znaczących różnic w ofercie programowej radia i telewizji przeznaczonej dla mieszkańców wsi i miasta. Ofertę programową w zdecydowanej większości respondentki oceniają pozytywnie, zaznaczając odpowiedź „zadowolająca” w dedykowanym tej kwestii pytaniu.

Zdecydowana większość respondentek deklaruje niekorzystanie z prenumeraty lub codziennego zakupu gazet-dzienników, wskazując na

incydentalny charakter konsumpcji mediów drukowanych. Nieznaczna część (29 odpowiedzi) z treścią prasy codziennej zapoznaje się w miejscu pracy. Nieco wyższy wskaźnik (54 odpowiedzi) uzyskano na pytanie o konsumpcję czasopism, jednak niewiele ponad połowa respondentek deklarujących kupno czasopism zachowuje lojalność czytelniczną względem jakiegoś tytułu. W trakcie analizy materiału empirycznego odrzucono hipotezę dotyczącą barier w dostępności do prasy codziennej i czasopism, ponieważ zdecydowana większość badanych kobiet zadeklarowała zadowolającą ofertę prasy i czasopism w miejscu codziennych zakupów (sklep wielobranżowy, lokalne delikatesy). Wśród kobiet posiadających dzieci preferowanymi czasopismami są tytuły skierowane do najmłodszych, pozytywnie odbierany jest również gadżet dołączany do periodyku. Wśród czasopism najczęściej wybierane są czasopisma popularne, specjalistyczne oraz poradnikowe. W przypadku prasy codziennej deklarowane najwyższe zainteresowanie jest obserwowane w informacjach lokalnych i regionalnych oraz części lifestylowej prasy codziennej (ciekawostki, wywiady, artykuły poradnikowe).

Czas i miejsce percepcji poszczególnych rodzajów mediów

W kwestiach dotyczących opisu czasu i miejsca odbioru mediów na etapie konceptualizacji założeń badawczych przyjęto rozróżnienie na czas wolny spędzany w mediach tradycyjnych i w internecie. Ze względu na występowanie mediów hybrydowych (np. telewizja strumieniowa odbierana za pomocą SmartTV na konwencjonalnym urządzeniu lub radio internetowe odbierane za pomocą radioodbiornika po zastosowaniu odpowiednich przystawek lub konwerterów) przyjęto, że kluczowe w ocenie będzie urządzenie odbiorcze. Dla oceny mediów tradycyjnych przyjęto prasę drukowaną, odbiornik radiowy oraz odbiornik telewizyjny, zaś dla oceny nowych mediów smartfon, komputer oraz tablet jako narzędzia odbiorcze. Ze względu na niedogodności w odbiorze zrezygnowano z dołączenia do katalogu odbiorników zamontowanych w urządzeniach AGD oraz smartwatchach³ i ubraniach.

W przypadku odbioru mediów tradycyjnych badanie potwierdziło paradygmat radia jako medium uczestniczącego. Respondentki deklarują odbiór rozgłośni radiowych w zdecydowanej większości sytuacji codziennych, np. podczas pracy, jazdy samochodem, zajęć domowych czy

³ Zegarki interaktywne mające połączenie z innymi urządzeniami (np. poprzez Bluetooth z telefonem komórkowym).

odpoczynku. Co istotne, radio w części wskazań (48) stanowi medium współużytkowane z innymi typami mediów, np. przeglądaniem portali internetowych, czytaniem prasy lub czasopism oraz komunikacją interpersonalną. Jedynym wykluczającym jakkolwiek współodbiór medium jest w opinii respondentek telewizja. Do najpopularniejszych stacji radiowych należą Radio RMF FM, Radio Zet oraz Radio Eska (skumulowane 83 wskazania). Zainteresowaniem cieszą się również rozgłośnie lokalne, w tym w 9 wskazaniach stacje radiowe o profilu religijnym, co było widoczne zwłaszcza w odpowiedziach respondentek z województwa podkarpackiego (Radio Via). Zdecydowana większość respondentek (81%) preferuje radiostacje nadające w sposób tradycyjny, 23 respondentki preferują radia internetowe, do których dostęp posiadają przez dedykowane aplikacje w smartfonie, dwie respondentki nie mają zdania w tej kwestii. Najczęściej wykorzystywanym przez respondentki urządzeniem odbiorczym jest radio w samochodzie (79 wskazań) lub radio w miejscu pracy (35 wskazań). W odpowiedzi na pytanie dotyczące umiejscowienia radioodbiornika w przestrzeni domowej respondentki najczęściej wskazywały kuchnię, jadalnię, salon oraz pokoje dziecięce lub pomieszczenia pełniące wyspecjalizowaną funkcję, na przykład pralnia lub przydomowy warsztat. Dwie respondentki wskazały posiadanie radioodbiorników w łazience, co zapewne ma związek z popularnymi na początku XXI w. kabinami i wannami medialnymi, które były wyposażone w radioodbiornik. Deklarowany przez respondentki uśredniony czas korzystania z radia to 3 godziny i 45 minut dziennie, z czego najintensywniejszym, jeśli chodzi o percepcję treści, czasem jest czas jazdy samochodem.

Odmierna sytuacja dotyczy odbioru telewizji. Dwoma deklarowanymi przez respondentki przestrzeniami umiejscowienia odbiornika telewizyjnego jest salon oraz kuchnia. Siedem respondentek wskazało ulokowanie telewizora w kuchni. Miejscem preferowanego odbioru treści audiowizualnych pozostaje jednak w opinii respondentek salon. W zdecydowanej większości (129 osób) są to telewizory z tzw. „płaskim” kineskopem (LCD, plazma, OLED), tylko 2 osoby deklarują posiadanie telewizora starszego typu. W zdecydowanej większości są to telewizory z wbudowaną funkcją SMART (113 osób) lub z zewnętrznym urządzeniem do cyfrowego odbioru (18 wskazań). Najpopularniejszą marką (62 wskazania) jest LG, w dalszej kolejności Samsung, Sony oraz marki tzw. dyskontowe. Odnośnie do czasu odbioru należy rozróżnić odbiór aktywny, który – jak wynika ze zgromadzonego materiału empirycznego – najczęściej przypada po godzinie 20 i trwa około 2 godzin i 31 minut, od odbioru biernego, w którym telewizja pełni funkcję wypełniacza czasu. Forma biernego odbioru najczęściej występuje w godzi-

nach porannych i trwa około 4 godzin i 50 minut. Ze zgromadzonego materiału empirycznego wynika, że punktami granicznymi jest moment odprowadzenia dzieci do szkoły i ich powrotu ze szkoły. Wśród preferowanych do odbioru biernego stacji znajdują się kanały specjalistyczne (HGTV, Domo+) lub kanały informacyjne (TVP Info, Polsat News oraz TVN24). W przypadku odbioru czynnego respondentki wskazywały na wybór stacji ogólnopolskich. Interesującym zjawiskiem jest przewaga odbioru telewizji strumieniowej nad telewizją tradycyjną (Netflix, HBOGo, Player). Respondentki w zdecydowanej większości posiadają subskrypcje na odbiór tego typu telewizji i preferują takich dostawców informacji, określając ich mianem „bogatszych w treści” oraz „dopasowanych do potrzeb użytkownika”.

W przypadku prasy i czasopism percepcja treści, jak już sygnalizowano, ma charakter epizodyczny. Najczęstszym miejscem odbioru treści drukowanych jest salon oraz sypialnia, w kilkunastu (16) wskazaniach również taras lub teren wokół domu. Czytanie prasy określone jest jako prestiżowe, wymagające czasu i skupienia. Zgromadzony materiał empiryczny pozwolił na wyprowadzenie wniosku, że prasa jest częstym medium towarzyszącym respondentkom podczas podróży oraz wyjazdów. Zakup i czytelnictwo prasy podczas podróży pociągiem lub autobusem oraz w miejscach wakacyjnego wypoczynku deklarowały $\frac{3}{4}$ badanych. Respondentki były proszone również o wskazanie tytułów prasowych, do których treści sięgają podczas podróży lub wypoczynku. Odnotowano następujące odpowiedzi: „Angora”, „Polityka”, „Wprost”, „Do Rzeczy”, „Newsweek” oraz czasopisma specjalistyczne: „Glamour”, „Viva”, „Vogue Polska”.

Podstawowe źródła informacji

Zgodnie z założeniami teoretycznymi dotyczącymi tubylczyń digitalnych najczęściej preferowanym w procesie pozyskiwania informacji medium jest internet. Respondentki jako cechy pozytywne tego medium najczęściej wskazywały łatwość dostępu do treści, wszechobecność internetu, mnogość form i treści, dualność formy informacji (instytucjonalną – portale; blogi, vlogi – użytkownicy) oraz jej bezkosztowość. W procesie odbioru mediów internetowych zauważono nieobecny w literaturze model percepcji treści. Z jednej strony użytkowniczki deklarują przywiązanie do treści zamieszczanych na portalach instytucjonalnych (onet.pl, wp.pl, rp.pl, serwisy lokalne), z drugiej zaś strony portale te nie stanowią zdiagnozowanych podczas badania stron priorytetowych, które internautki odwiedzałyby codziennie. Wśród deklarowanych stron ogólnych, które odwiedzają, znajdują się

przede wszystkim spersonalizowane strony mediów społecznościowych, które dla większości (91 wskazań) stanowią pierwszy krok w eksploracji informacji. Dodatkowo w opinii badanych respondentek informacja w formie linku do strony końcowej polecona przez osobę z kręgu wirtualnych znajomych ma dla odbiorcy większą wartość. Takie rekomendowanie tworzy złudne przekonanie o użyteczności i prawdziwości zawartych w polecenym tekście treści. W środowisku pozornie wartościowych portali i profili społecznościowych istnieje duże ryzyko upowszechniania nieprawdziwych lub niezweryfikowanych informacji. W pytaniu prognostycznym zapytano respondentki: „Czy Pani zdaniem za 10 lat Internet pozostanie podstawowym źródłem informacji?”. 100% respondentek odpowiedziało twierdząco, co świadczy o gruntownym „zanurzeniu” w tym medium oraz o jego dostępności i użyteczności.

Podsumowanie

Ze względu na wstępny charakter badań niemożliwa jest ekstrapolacja uzyskanych wyników na populację całościową. Z przeprowadzonej analizy wynika, że założone hipotezy dotyczące rosnącej roli mediów społecznościowych oraz źródeł internetowych w odbiorze społecznym się potwierdziły. Co istotne, w opinii respondentów również media tradycyjne, tj. radio i telewizja, stanowią cenne źródło informacji i rozrywki dla kobiet, których możliwości partycypacji w kulturze są ograniczone przez miejsce zamieszkania. Należy wspomnieć, że ze względu na miejsce zamieszkania media pełnią o wiele większą rolę kulturotwórczą na wsi aniżeli w miastach, w których to dostęp do kultury instytucjonalnej jest nieporównywalnie większy, a oferta kulturalna o wiele bogatsza. W takiej sytuacji media stanowią naturalne miejsce ekspozycji kultury i platformę przekazywania wartości w rozumieniu zarówno socjologicznym, jak i kulturoznawczym. Z przeanalizowanych danych wynika również, że tradycyjną telewizję linearną, niekiedy nazywaną programową, zastępuje telewizja strumieniowa, choć jak zaznaczają respondentki, wciąż najwygodniejszym urządzeniem odbiorczym pozostaje telewizor. Podobne do wyników ogólnopolskich są wyniki dotyczące słuchalności radia. Niewielki odsetek czytelniczek prasy codziennej i czasopism jest również trendem ogólnopolskim, w szczególności w badanej grupie wiekowej, choć przywiązanie do czytelnictwa prasy podczas wyjazdów lub urlopów jest interesującym zjawiskiem, które aktualnie poddawane jest pogłębionej analizie w prowadzonych przez autora badaniach rozszerzonych. Postawione na wstępnym etapie analizy pytanie: „Czy istnieją róż-

nice w konsumpcji mediów przez digitalne tubylczynie ze względu na miejsce zamieszkania” zostało w pewien sposób wyjaśnione i potwierdzone. Ze względu na coraz większą technologizację mediów i ich wszechobecność miejsce zamieszkania odbiorców nie ma większego znaczenia dla standardów odbioru. Czynnikiem różnicującymi są: (1) czas, który odbiorcy mogą i chcą poświęcić na konsumpcję treści medialnych, oraz (2) dobór źródeł informacji na potrzeby indywidualne. Zdaniem autora badań nie istnieją w pełni wiarygodne badania porównawcze konsumpcji medialnej związanej z miejscem zamieszkania. Temat ten wydaje się nie tylko interesujący poznawczo, ale i ważny z perspektywy rynkowej, związanej z dopasowaniem i dywersyfikacją oferty medialnej dla różnych grup społecznych uwzględniającej czynnik miejsca zamieszkania. Wyzwaniem badawczym pozostaje również kwestia modeli dekonotacji i stopnia absorpcji treści przez ich użytkowników. Wyjaśnienie tych problemów zostanie przedstawione dopiero po zgromadzeniu większego operatu odpowiedzi i dokonaniu wieloaspektowej analizy zagregowanych danych. Takie badania są obecnie kontynuowane przez autora.

Literatura

- Bhatt I., de Roock R., Adams J., 2015, *Diving deep into digital literacy: emerging methods for research*, “Language and Education”, nr 29(6).
- Loos E., 2013, *Senior citizens: Digital immigrants in their own country?*, “Observatorio”, 6(1), <http://obs.obercom.pt/index.php/obs/article/view/513/477> (dostęp: 16.06.2021).
- Materiał redakcyjny, *Polska wieś potrzebuje lepszego internetu, by zatrzymać pogłębianie się nierówności*, <https://forsal.pl/gospodarka/demografia/artykuly/7786111,polska-wies-potrzebuje-lepszego-internetu-by-zatrzymac-poglebianie-sie-nierownosci.html> (dostęp: 10.05.2022).
- PAP, *Wieś różni się od miasta w dostępie do internetu. Może to wywołać wzrost nierówności ekonomicznych*, <https://swiatrolnika.info/wies-miasto-dostep-do-internetu> (dostęp: 31.07.2020).
- Pensky M., 2001, *Digital Natives, Digital Immigrants*, “On the Horizon”, nr 5/9.
- Ptaszek G., 2019, *Edukacja medialna 3.0. Krytyczne rozumienie mediów cyfrowych w dobie Big Data i algorytmizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Media consumption and communication habits of digital natives living in smaller places. Contribution to historical and media research

Abstract

The aim of the article is to present the results of research conducted in 2019 and 2020 to answer the question of how, with what intensity and under what circumstances the perception of media content by digital natives living in smaller towns occurs. The

analysis shows that the assumed hypotheses regarding the growing role of social media and internet sources have been confirmed. Importantly, in the opinion of the respondents, also the traditional media, i.e. radio and television, are a valuable source of information and entertainment for women whose opportunities to participate in culture are limited by their chosen place of residence. The analyzed data also shows that traditional linear television, sometimes referred to as programmed television, is being replaced by streaming services, although, as the respondents point out, the most convenient receiving device is still a television set. The results of radio listenership are also similar to the national results. A small percentage of readers of the daily press and magazines is also a nationwide trend, especially in the studied demographic, although attachment to reading the press during trips or holidays is an interesting phenomenon that is currently the object of in-depth description in the extended research conducted by the author. The presented data are preliminary studies necessary to expand and discuss future methods and goals.

Key words: digital natives, women, smaller towns, quantitative research, media use, media consumption

Bartosz Pasterski¹

Sprawozdanie z konferencji naukowej „Polacy za granicą – dokonania w sferze gospodarczej i społecznej”, Rzeszów–Klimkówka, 25–26 kwietnia 2022 r.

Realizowany od 2018 r. i finansowany w ramach konkursu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Szlakami Polski Niepodległej” projekt naukowy „W drodze ku modernizacji. Niepodległa Polska i wolni Polacy w XIX–XXI wieku” osiągnął kolejny z zaplanowanych efektów. Stała się nim szósta już konferencja naukowa, tym razem zatytułowana „Polacy za granicą – dokonania w sferze gospodarczej i społecznej”. Zorganizowana została w dniach 25–26 kwietnia 2022 r. w Klimkówce koło Iwonicza-Zdroju, a wzięli w niej udział przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych reprezentujący wiodące ośrodki akademickie w Polsce. Dzięki przedstawionym na sympozjum wynikom badań projekt został wzbogacony o wiedzę dotyczącą osiągnięć Polaków za granicą w dziedzinie społecznej i gospodarczej.

Oficjalnego otwarcia konferencji dokonał prorektor ds. Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego, kierownik Zakładu Historii Gospodarczej i Społecznej Instytutu Historii i równocześnie kierownik projektu prof. dr hab. Paweł Grata, który powitał zgromadzonych uczestników i wyraził radość z zorganizowania kolejnej konferencji. Przedstawił główne założenia i cele projektu oraz dotychczasowe efekty jego realizacji. Poinformował także o pracach nad kolejnym tomem z serii „Biblioteka Polskiej Modernizacji” zatytułowanym *Budowa*

¹ Dr Bartosz Pasterski, absolwent studiów doktoranckich w Instytucie Historii, Kolegium Nauk Humanistycznych, Uniwersytet Rzeszowski, al. Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów, e-mail: bpasterski@ur.edu.pl, nr ORCID: 0000-0003-4727-890X.

nowoczesnego społeczeństwa po 1989 roku. Zaprosił uczestników do udziału w Środkowoeuropejskim Kongresie Historii Gospodarczej poświęconym procesom modernizacyjnym w dziejach tej części Europy, który odbędzie się w listopadzie 2022 r. na Uniwersytecie Rzeszowskim.

Po wystąpieniu prof. dr. hab. Pawła Graty rozpoczęły się obrady plenarne. W pierwszej sesji, zatytułowanej „Wielka Emigracja”, wystąpienia badaczy zainaugurował prof. dr hab. Norbert Kasperek z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, który przedstawił zagadnienie pt. *W drodze na emigrację. Pruski system gospodarczy i społeczny w oczach Polaków*. Dla większości uchodzących z Rosji Polaków było to zwykle pierwsze doświadczenie pobytu poza zaborem rosyjskim. Podstawowe źródło informacji na temat spostrzeżeń oficerów emigrujących do Prus stanowią informatory, np. Stanisława Broela-Platera *Geografia wschodniej części Europy, czy opis krajów przez wielorakie narody słowiańskie zamieszkałych*. Zdaniem referenta w badanych pamiętnikach i wspomnieniach dominował podziw dla całego systemu gospodarczego prowincji pruskiej, a także wyższego poziomu oświaty szkolnej.

Następnym prelegentem był dr hab. Janusz Pezda, prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego, który wygłosił referat pt. *Polacy w społeczeństwie francuskim. Asymilacja czy wyobcowanie?* Jak zauważył referent, Francja, przyjmując polskich emigrantów, zagwarantowała im pomoc finansową, podobnie jak innym uchodźcom. Polscy emigranci byli przez Francuzów traktowani jak bohaterowie, ale jednocześnie obawiano się ich jako stosunkowo mało znanej, a zarazem bardzo licznej grupy nowych mieszkańców. Mimo różnych trudności wielu emigrantów decydowało się na założenie rodziny lub sprowadzenie bliskich z ziem polskich. Część zaangażowała się także w życie polityczne i gospodarcze Francji.

Kolejny referat zaprezentował dr hab. Jerzy Kuzicki, prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego, który omówił zagadnienie *Kwestia zatrudnienia i karier zawodowych Wielkiej Emigracji (1831–1863). Problematyka badawcza*. Prelegent przedstawił stan badań nad podjętą problematyką i wskazał polskie i francuskie archiwa jako miejsca gromadzenia związanych z nią dokumentów. Jak zauważył, emigranci polistopadowi pracowali najczęściej w wolnych zawodach, jako nauczyciele, inżynierowie, lekarze, prawnicy, księża, artyści, jednak ich zarobki były znacząco niższe niż wynagrodzenia rdzennych mieszkańców Francji na tych samych stanowiskach. Prof. Kuzicki przedstawił ponadto emigracyjne dokonania Adama Raciborskiego i Wiktora Feliksa Szokalskiego (twórcy polskiej okulistyki).

Ostatnią prelegentką pierwszej sesji była dr hab. Iwona Pugacewicz, prof. Uniwersytetu Warszawskiego i prof. Uniwersytetu Sorbony, która

wyłosiła referat pt. *Szkoła polska w Nancy (1833–1834) a separatyzm żmudzkiej emigracji*. Referentka przypomniała, że założycielami szkoły w Nancy były rodziny: Ezechiela Staniewicza, Józefa Rynkiewicza i Onufrego Jacewicza, zaś dyrektorem – Józef Cyprjan Niezabitowski. Impulsem do utworzenia szkoły była chęć udzielenia pomocy polskim dzieciom w nauce w szkołach francuskich. Prof. Iwona Pugacewicz podkreśliła wagę kształcenia i zakładania szkół dla podtrzymania tożsamości narodowej najmłodszego pokolenia Polaków na obczyźnie. Po zakończeniu tej części odbyła się dyskusja na tematy przedstawione przez referentów.

Drugą sesję, pt. „Modernizacja w świecie nauki i idei, cz. I”, moderowała dr hab. Iwona Pugacewicz, prof. UW i prof. Sorbony. Rozpoczął ją referat dr hab. Gabrieli Besler, prof. Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, pt. *Wpływ polskich logików na rozwój logiki matematycznej w Niemczech. Na podstawie korespondencji przedstawicieli Szkoły Lwowsko-Warszawskiej z Heinrichem Scholzem w latach 1928–1956*. Heinrich Scholz był twórcą katedry logiki matematycznej Instytutu Badań Podstawowych Matematyki. Jak wskazała prof. Besler, Heinrich Scholz chciał zbudować niemiecką szkołę logiki właśnie na wzór warszawsko-lwowski. Badaczka omówiła współpracę uczonych od lat przedwojennych po rok 1956.

W referacie dr hab. Wiesława Wójcika, prof. Akademii Humanistyczno-Przyrodniczej w Częstochowie, zatytułowanym *Jerzy Sława-Neyman jako współtwórca nowoczesnej statystyki matematycznej* poruszone zostały kwestie rozwoju polskiej matematyki i logiki w odniesieniu do działalności Jerzego Sławy-Neymana, profesora Uniwersytetu w Berkeley. Jego zasługą było m.in. utworzenie autonomicznego wydziału statystyki matematycznej oraz Międzynarodowego Centrum Statystycznego o światowym zakresie oddziaływania.

Ostatnim prelegentem drugiej sesji był dr hab. Stanisław Domoradzki, prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego, który wyłosił referat pt. *Marek Kac (1914–1984) twórca światowego ośrodka probabilistyki i statystyki matematycznej w USA*. Badacz wskazał zasługi Marka Kaca, profesora Cornell University, a od 1961 r. Uniwersytetu Rockefellera, dla rozwoju teorii prawdopodobieństwa i statystyki matematycznej nie tylko w USA.

Moderatorką trzeciej sesji z hasłem przewodnim „Modernizacja w świecie nauki i idei, cz. II” była nadal dr hab. Iwona Pugacewicz, prof. UW i prof. Sorbony. Tę część sympozjum rozpoczął referat dr. Mariana Zaleski z Uniwersytetu w Białymstoku (przygotowany wspólnie z prof. dr. hab. Robertem Ciborowskim) pt. *Emigracyjna zmienność ideowa Ferdynanda Zweiga*. Referent przedstawił biografię Zweiga (1896–1988), wyróż-

niając zwłaszcza pracę na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie (1953–1956), a później na Uniwersytecie Telawiwskim (1964–1966). Zdaniem badacza działalność naukowa i twórcza Ferdynanda Zweiga skupiała się w czterech nurtach: liberalnym, artystycznym, konserwatywnym i żydowskim, zaś jego myśl ekonomiczna podlegała ciągłym zmianom i w większym stopniu miała charakter teoretyczno-ideowy niż praktyczny.

Prof. dr hab. Teresa Sasińska-Klas z Uniwersytetu Jagiellońskiego przedstawiła referat *Wkład Floriana Znanieckiego w międzynarodowe badania porównawcze w naukach społecznych*. Badaczka przybliżyła sylwetkę znakomitego filozofa i socjologa, zwracając uwagę na jego osiągnięcia i wkład do rozwoju nauki. Podkreśliła zwłaszcza znaczenie jego badań dotyczących polskiej emigracji zarobkowej w USA prowadzonych wspólnie z Williamem Thomasem.

Ostatnim prelegentem w pierwszym dniu obrad był dr hab. Andrzej Pieczewski, prof. Uniwersytetu Łódzkiego, który omówił zagadnienie pt. *Projekt „Zjednoczona Europa” – działalność J.H. Retingera na rzecz integracji europejskiej*. Zdaniem badacza postać Józefa Retingera (1888–1960), doradcy premiera Władysława Sikorskiego w czasie II wojny światowej, a później wielkiego zwolennika integracji europejskiej, z wielu względów zasługuje na przypomnienie. Retinger w 1948 r. zwołał w Hadze Wielki Kongres Europejski, a w 1954 r. współzałożył Grupę Bilderberg skupiającą najwyższej rangi polityków światowych.

Po zakończeniu wystąpienia dr. hab. Andrzeja Pieczewskiego, prof. UŁ, odbyła się dyskusja poświęcona kwestiom poruszonym we wszystkich wystąpieniach, m.in. losom Polaków na emigracji, ich sytuacji materialnej, wpływowi filozofii na poglądy badaczy czy kwestii działalności Józefa Hieronima Retingera. Po zakończeniu dyskusji prof. Paweł Grata dokonał podsumowania pierwszego dnia konferencji.

Obrady w drugim dniu konferencji (26 kwietnia 2022 r.) otworzył prof. dr hab. Paweł Grata. Moderatorem czwartej części sympozjum zatytułowanej „Polscy inżynierowie na świecie – case studies” był dr hab. Andrzej Pieczewski, prof. UŁ. Panel rozpoczął się wystąpieniem dr hab. Adriany Merty-Staszczak, prof. Politechniki Wrocławskiej, która wygłosiła referat pt. *Polacy po Wielkiej Emigracji. Inżynierowie dróg i mostów i ich wkład w rozwój infrastruktury na świecie*. Prof. Merta-Staszczak dowiodła, że migracje popowstaniowe okazały się zjawiskiem pozytywnym dla wielu krajów przyjmujących emigrantów i oznaczały pozyskanie nowych wykształconych obywateli polskich, którzy przyczynili się do rozwoju gospodarczego tych państw. W referacie scharakteryzowane zostały ponadto zawodowe dokonania Rudolfa Modrzejewskiego (Ralph Modjewski), Aleksandra Miecznikowskiego i Władysława Klugera.

Kolejnym prelegentem był dr hab. Sergiusz Leończyk, prof. Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, który wygłosił referat pt. *Rola polskich inżynierów w budowie Kolei Transsyberyjskiej na przełomie XIX i XX wieku*. Przedmiotem referatu była działalność i osiągnięcia przedstawicieli diaspory polskiej z terenu Syberii pod koniec XIX w. Referent zaprezentował dokonania Stanisława Kierbedzia i Stefana Offenberga w budowie Kolei Transsyberyjskiej i Kolei Wschodniochińskiej, a także Juliana Eberhardta w zakresie budowy mostów na Syberii.

Dr hab. Andrzej Bonusiak, prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego, wystąpił z referatem zatytułowanym *W służbie postępu. Polscy inżynierowie na emigracji po II wojnie światowej. Studium losów*. Wykład został poświęcony wybranym sylwetkom polskich inżynierów, którzy po zakończeniu II wojny pozostali na obczyźnie. Wśród nich znaleźli się: Mieczysław Bekker – twórca nowej dziedziny mechaniki zwanej terramechaniką, a także piloci i konstruktorzy lotniczy – Tadeusz Ciastuła z Cierva Aircraft Company w Southampton w Wielkiej Brytanii oraz Zbysław Ciołkosz zatrudniony w koncernie Piasecki Helicopter, a potem w Hiller Aircraft.

Przedostatnią prelegentką była dr Sylwia Straszak-Chandoha z Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, która przedstawiła *Wpływ polskich inżynierów na modernizację infrastruktury Iraku w latach 80. XX wieku*. Ostatnim prelegentem w tej sesji był dr hab. Sławomir Kamosiński, prof. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, który zaprezentował temat *Od architektury mostu do architektury komputera. Wkład Polonii w techniczną modernizację świata*. Referent przedstawił wiele przykładów osiągnięć zawodowych Polaków na emigracji. Wskazał postaci emigrantów, którzy potrafili odnieść sukces na obczyźnie. Należeli do nich na przykład Jan Czochralski (1885–1953), twórca nowoczesnej metody uzyskiwania monokryształów krzemu dla produkcji układów scalonych (tzw. metoda Czochralskiego), czy Stefan Kudelski, twórca serii magnetofonów „Nagra”.

Po wystąpieniu prof. Sławomira Kamosińskiego rozpoczęła się dyskusja na temat wkładu polskich inżynierów w światową technikę, ich losów życiowych i sytuacji materialnej. Dyskutowano też o barierach funkcjonowania imigrantów w przybranych ojczyznach oraz krajach, które wspierały rozwój polskich inżynierów.

Po krótkiej przerwie rozpoczęła się ostatnia, piąta sesja pod hasłem „Wkład Polaków w modernizację techniczną w XX–XXI wieku”. Jej moderatorem był pełnomocnik prorektora ds. organizacji i współpracy z zagranicą dr Jarosław Kinal z Uniwersytetu Rzeszowskiego. Tę część

rozpoczęła dr hab. Edyta Czop, prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego, referatem pt. *Polki-migrantki, które zmieniały świat*, poświęconym sylwetkom kobiet-emigrantek, które osiągnęły sukces poza ojczyzną. W dalszej kolejności wystąpił prof. dr hab. Maciej Franz z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, który przedstawił referat pt. *Wkład Polaków w „modernizację” pola walki w czasie drugiej wojny światowej*, wskazując wiele przykładów nowatorskich rozwiązań technicznych opracowanych przez polskich wynalazców. Następnie prof. dr hab. Tomasz Goban-Klas z Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie scharakteryzował zagadnienie pt. *Polscy innowatorzy w dziedzinie technologii komunikacyjnych*. Ostatnim prelegentem był dr Jarosław Kinal z Uniwersytetu Rzeszowskiego, który przedstawił temat pt. *Polscy imigranci zmieniający cyfrowy świat*. Dwa ostatnie referaty dowiodły znaczącego udziału polskich uczonych w rozwoju techniki komunikacyjnej i nowych mediów.

Po wieloaspektowej dyskusji poświęconej zagadnieniom, osiągnięciom i problemom badawczym w różnych wymiarach historycznych, społecznych i technicznych prof. dr hab. Paweł Grata dokonał merytorycznego podsumowania tej niezwykle bogatej problemowo i ciekawej konferencji. Na zakończenie podziękował uczestnikom za udział w sympozjum (prowadzonym w trybie hybrydowym) oraz aktywność w polemikach i dyskusjach. Przekazał też informacje dotyczące publikacji pokonferencyjnej i zaprosił zebranych do udziału w ostatniej już sesji z cyklu „Oblicza Polskiej Modernizacji”, która tym razem koncentrować się będzie wokół polskich dokonań modernizacyjnych w oczach zagranicy.

Jurij Andruchowycz¹

Środkowo-wschodnia historia mutacji (skrótowa, ale uzupełniona)²

„A jeśli jednak istnieję?” – pyta mnie w moich halucynacjach Europa Środkowo-Wschodnia, znów jako drobniutka dziewczynka, która zdążyła już być szanowaną i pewną siebie damą. Jest zupełnie możliwe, że cała ta, wybaczenie słowo, ewolucja, ma jakieś czysto biologiczne uzasadnienie, więc i słowo „mutacje” trafiło do tytułu nie tylko w roli żartu. Chociaż żartu też.

Ale pora zacząć od początku.

1

Przydarzyło mi się w życiu moje własne Wielkie Odkrycie Geograficzne: pewnego razu dowiedziałem się, że mieszkam niedaleko środka Europy. Od miasta, w którym przyszedłem na świat i w którym do dziś się tego świata trzymam, jest on oddalony – a ściślej mówiąc, doń zbliżony – o zaledwie 100 km. Tę odległość nawet po naszych drogach można pokonać w półtorej godziny. Środek Europy odnaleziono we wsi Diłowe koło miasteczka Rachów (Rachiw). Swoją drogą, ukraińska nazwa Rzeszowa to Riasziw. Czyli fonetycznie Rachiw i Riasziw leżą tuż obok siebie.

Jak sprawdził reżyser Stanisław Mucha (i stworzył na ten temat bardzo zabawny i pouczający film „Środek Europy”), łącznie na naszym

¹ Dr Jurij Andruchowycz, wybitny ukraiński pisarz, poeta, eseista i tłumacz, laureat wielu prestiżowych międzynarodowych nagród literackich, doktor honoris causa Uniwersytetu Rzeszowskiego; e-mail: yur_an@mail.com

² Tekst wykładu wygłoszonego przez autora w trakcie uroczystości wręczenia mu godności doktora honoris causa Uniwersytetu Rzeszowskiego, która odbyła się 6 czerwca 2022 r. w Rzeszowie.

kontynencie jest ponad 70 miejsc, które uważają się za jego geograficzne centra. Mieszkańcy wszystkich tych miejsc zazwyczaj są bardzo dumni z tego, że to właśnie im przypadło w udziale życie nie byle gdzie, tylko w centrum kontynentu.

Wypróbowałem ten efekt na sobie samym, bo swego czasu też nagle zacząłem być z tego dumny. Chyba w 1985 roku, latem, narodził się mój wiersz o tym, jak lato maleje, jak pozostaje mu coraz mniej dni, jak turyści („świeżo upieczeni pielgrzymi”) „niczym wzburzone roje” lecą w stronę Karpat („w jeżynowe kraje”), a dalej szło tak:

I wędrują w lipcowe centrum Europy
ku otwartym pieczarom i kopalniom...

Jak widać, kierunek ruchu jest południowo-zachodni (ku centrum) – z podnóży Karpat, gdzie mieszkam, na Zakarpacie, gdzie znajduje się Środek Europy, a za nim, jeszcze bardziej na zachód, Węgry i (ówczesna) Czechosłowacja ze swoją Pragą.

2

Tak naprawdę jednak wszystko zaczęło się na przełomie lat 80. i 90., kiedy odkrywałem dla siebie żywe dziedzictwo tak samo żywych jeszcze wówczas Czesława Miłosza, György Konráda, Václava Havla, Milana Kundery (chwała Bogu, on wciąż jest wśród żywych), a do tego Hrabala, Kroutvora, Kuronia i innych. Sens ich przesłań, formułowanych w czasach pozbawionego alternatywy panowania dyktatur komunistycznych, polegał na **przypominaniu** Zachodowi (za Kunderą) o tragedii Europy Środkowej i (za Konrádem) o szczególnej wrażliwości estetycznej mieszkańców tej „niezachodniej” części świata.

W tym kompendium mnie osobiście bardzo brakowało ukraińskiego elementu. Tak pojawiła się pokusa, by również po ukraińsku **przypomnieć** światowi zachodniemu o tym samym i w taki sposób rozszerzyć geografię Europy Środkowo-Wschodniej do nowych granic.

„Nasza apokalipsa – pisałem w jednym z pierwszych moich esejów – zaczęła się nie tak znowu dawno, we wrześniu trzydziestego dziewiątego roku, kiedy w pozostawionych na pastwę wszelkich wiatrów «pańskich» mieszkaniach zamieszkali inni ludzie, przybysze z dalekich równin, gdzie spotykasz jednookich olbrzymów z ośmioma palcami, gdzie wódkę pije się jak wodę, a nawet zamiast niej, gdzie jada się surowe mięso, a tańczące niedźwiedzie występują po cerkwiach. (...) Przybysze nie wzięli jednak pod uwagę, że zagarnięcie domów wiąże się z pewnymi zobowiązaniami wobec nich. Że te mury, drzwi i mansardy wymaga-

ją stałej troski. Że kur i innych zagadkowych stworzeń nie warto trzymać w wannie. Że nieznanne rośliny w sadach i na gankach potrzebują troskliwej ręki ogrodnika, że drzewa trzeba okopywać, a kwiaty w doniczkach podlewać. Że do egzotycznych ptaków nie warto strzelać z broni pneumatycznej, jak nie warto strzelać do filozofów oraz poetów z broni palnej”.

Uogólniając swoją ówczesną wizję, określe ją słowem **ułamki**. To przede wszystkim ułamki świata wiedeńsko-habsburskiego, politycznie zburzonego przez pierwszą wojnę światową, który jednak w sensie estetycznym dotrwał do drugiej wojny i został ostatecznie zniszczony przez nią właśnie, a dokładniej, przez dwa walczące ze sobą, a równocześnie bardzo do siebie podobne reżimy.

3

Ale nie można wiecznie grzebać w ułamkach. Wziąć i uzupełnić zbiorową „tragedię Europy Środkowej” ukraińską wersją tej samej apokalipsy – to było za mało. Należało szukać nowego sensu w ówczesnym, już niby-posttotalitarnym, postkomunistycznym świecie. Może chodziło o jakiś wymiar postpolityczny?

Tak na przestrzeni 1999 roku rodziła się *Moja Europa*. To tytuł naszej z Andrzejem Stasiukiem książki. Każdy z nas napisał jej połowę. Dwa długie eseje „o Europie zwanej Środkową”, czyli o miejscu, które chcemy uważać za własne. W tytule mojej połowy, *Środkowo-wschodnie rewizje*, już znalazł się ten nowy ogląd (re-wizja), który wydawał mi się tak pożądanym.

Postpolityczny, a ściślej mówiąc, apolityczny wymiar Europy Środkowo-Wschodniej polegał dla mnie na skupieniu się na tym, co intymne i wychwycone z opowieści. To konspekt sagi rodzinnej, niespodziewanie zawarty w rozmowie z najbliższym przyjacielem. To dialog nie z patriarchą Miłozsem czy mistrzem Kunderą, tylko z rówieśnikiem. Pijesz z nim, dajmy na to, wódkę, i opowiadasz. Twoje miejsce zamienia się miejscami z czasem. Okazuje się, że mówisz nie tyle o miejscu, ile o czasie. Twoimi narzędziami stają się dwa rodzaje wehikułu czasu – pamięć jako korelat przeszłości i nadzieja jako korelat przyszłości. Trzeba tę przeszłość i tę przyszłość chronić przed sobą nawzajem, bo są to w istocie dwie otchłanie, a ty znajdujesz się pomiędzy nimi, na wąskiej grani **teraz**. Twoja Europa Środkowo-Wschodnia staje się dla ciebie twoim jedynym krajem, w którym tylko twoja pamięć i tylko twoja nadzieja mają sens.

4

Na początku lat dwutysięcznych miało miejsce wiele katastroficznych i niepokojących zdarzeń. Skończył się ogłoszony przez Francisca Fukuyamę koniec historii. Proszę mi wybaczyć tautologię „skończył się koniec”, ale jest ona dość wymowna.

Zdarzyło się to nie tylko 11 września 2001 roku. W tym samym odcinku czasu widzimy również moment już całkowicie nieskrywanego powrotu Rosji do starych ambicji geopolitycznych wraz z nierozzerwalnie z nimi związanym ograniczaniem i tłumieniem demokracji we wnętrzu własnego ciała państwowego. Okazało się, że dwie wojny czeczeńskie to już dla Rosji za mało, żeby naprawdę „wstać z kolan”. Wznowiła ona jednoznaczną ekspansję na przyległe do niej od zachodu terytoria, i nie tak jednoznaczną – na nieprzyległe.

Europa Środkowo-Wschodnia znalazła się wśród tych pierwszych. Tak zakończył się jej krótki postpolityczny międzysezon.

Innym zauważalnym procesem, który nazначył początek lat dwutysięcznych, było rozszerzenie Unii Europejskiej na wschód, po niemiecku określane pojemnym słowem *Osterweiterung*.

Nasi zachodni sąsiedzi, podobnie jak kraje bałtyckie, niemal jednogłośnie przygotowywali się do przemiany w „normalnych” Europejczyków, po prostu Europejczyków – bez wszelkich tam „środkowo-” czy tym bardziej „wschodnio-” dodatków. Ukrainę zaś, takie można było odnieść niedwuznaczne wrażenie, na zawsze pozostawiano w szarej strefie tzw. przestrzeni postradzieckiej. Pamiętam tamten dość bolesny psychologicznie moment, kiedy w październiku 2003 r. przyszło mi przekraczać granicę z otrzymaną po raz pierwszy polską wizą. Sprawdzanie mojego paszportu na wrocławskim lotnisku było tak drobiazgowe i otwarcie nieprzyjazne, że dostarczyło mi potężnego ładunku złości na następny felieton i takie w nim słowa: „Krajobraz za oknem taksówki prawie wcale nie różnił się od naszego. Te same blokowiska, kioski, uliczne «nielegalne bazarki» z babciami sprzedającymi pietruszkę, marchew i co się tylko da. Kogo tu od kogo chciano oddzielać? Czy to czasem nie żarty z tym ich całym «rozszerzeniem na wschód»? I jakże to tak: w Brukseli postanowiono, że nie można mnie wpuścić do domu? Bo ja tutaj właśnie jestem w domu – to nie ich, tylko moja Europa, nasza Europa, inna Europa. I dobrze, że ona istnieje”.

W innym eseju z tego samego okresu użyłem takiego określenia: „Z tego wszystkiego wynika, że moja Europa Środkowo-Wschodnia to były obóz socjalistyczny, *Ostblock*. To te okolice, w których przeważająca większość ludności pozostała wyraźnie niezadowolona i oburzona

rezultatami wcześniejszego podziału świata po drugiej wojnie światowej, i dlatego ich najbliżsi potomkowie ochoczo poparli kolejny, bardziej ich zdaniem sprawiedliwy, podział”.

Bardziej sprawiedliwy, ale czy naprawdę taki sprawiedliwy? Dla Ukrainy, na którą, jak się zdawało, w demokratycznym zachodnim świecie wszyscy ostatecznie machnęli ręką, ten nowy, „bardziej sprawiedliwy” podział oznaczał zerwanie ze wszystkimi europejskimi dążeniami: ich pogrzeb.

Tylko cud temu zapobiegł. Ten cud ma bardzo konkretne imię i jaskrawy kolor. To imię brzmiało: Pomarańczowa Rewolucja, która, jak napisałem nieco później, „stała się nieoczekiwaną reanimacją całego etycznego i światopoglądowego zestawu, który tradycyjnie nazywany bywa wartościami europejskimi. Innymi słowy, zwycięstwo – choć bardzo niepewne i nietrwałe – pokojowej ukraińskiej rewolucji pod koniec 2004 r. w istocie stało się zwycięstwem Europy with a little help of Ukrainian people”.

Wtedy właśnie **geopoetyka** wielkiej pomarańczowej reanimacji w centrum Kijowa pokonała geopolitykę. Ukrainy nie udało się ostatecznie oderwać od Europy i zamknąć przed nią raz na zawsze europejskiej perspektywy. W tamtych dniach Andrzej Stasiuk opublikował w znanej niemieckiej gazecie artykuł, jak na jego sceptyczny styl, nietypowo podniosły. Jego tytuł brzmiał jednoznacznie: „Europa, du bist grösser geworden!”.

5

Wkrótce jednak okazało się, że Europa z jej brukselsko-biurokratycznym aparatem wcale nie chce stawać się większa. Reakcja oficjalnych czynników na pomarańczowy zryw ukraińskiego społeczeństwa była więcej niż chłodna i powściągliwa. To zdystansowanie w znacznym stopniu umożliwiło w Ukrainie polityczny rewanż sił antyeuropejskich, mówiąc brutalniej – Rosji.

Równocześnie następowało stopniowe wypieranie wszystkiego, co środkowo-wschodnie z nowych krajów UE. Obserwując to z wyraźnym smutkiem, ratowałem się pisaniem eseju *Atlas. Medytacje* (2005), w którym ku własnemu pocieszeniu sformułowałem kolejną wizję Europy Środkowo-Wschodniej – teraz jako przestrzeni przede wszystkim ruchomej: „Europa Środkowo-Wschodnia ruszyła z miejsca i dryfuje w kierunku wschodnim przez terytorium Ukrainy – w trakcie czego może narazić się na sprzeciw Wschodu, i o ile nazwanie tego wojną byłoby nieco za głośne, to ostrym konfliktem – całkiem słuszne”.

Zauważę przy okazji, że wedle stanu na dziś słowo „wojna” nie jest już przesadą. Wojna – prawdziwa wielka wojna – jednak wybuchła. Jeszcze do niej wróć. Na razie przejdźmy do kolejnej mutacji. Wydawało się, że ostatecznej.

6

O antyeuropejskim rewanżu w Ukrainie już mówiłem. W 2010 roku wydawał się on ostateczny. Tak samo ostatecznie zamykała się Europa Środkowo-Wschodnia – i jako projekt, i jako proces (w szczególności jako dryf na wschód). Na zachód od nas doskonale to rozumiano i, odpowiednio, było tam dla nas coraz mniej współczucia. Na wschodzie była Rosja. I ona właśnie – nie stopniowo nawet, tylko dość zdecydowanie, z drapieżną gwałtownością – przejmowała pełną kontrolę nad szczytami władzy w Kijowie, która, tak samo zdecydowanie i tak samo drapieżnie, przejmowała kontrolę nad każdym z nas i nad całym krajem.

Dla mnie osobiście oznaczało to kolejną falę pesymizmu, graniczącego z rozpaczą. Zupełnie jakby samoczynnie potwierdziła się stara i nie do końca poważna teza o Ukrainie, której terytorium jest tak wielkie, że zwyczajnie nie mieści się w żadnej Europie, tym bardziej w całym już w owym czasie efemerycznej i nikomu niepotrzebnej Środkowo-Wschodniej. Nie miało już żadnego sensu dalsze myślenie o tej efemerydzie, rozwijanie jej, zmienianie perspektywy i zaznawanie wraz z nią kolejnych mutacji. Wydawało mi się, że pora postawić na niej krzyżyk. Na własnym życiu zresztą też.

7

Euromajdan, inaczej mówiąc, Rewolucja Godności, zakończył się śmierciami, które symbolicznie zaznaczyły początek istnienia naszego kraju w nowej postaci. Wcześniejszy dramat, wyraźnie podlany elementami wodewilu czy nawet farsy, przeszedł na poziom tragedii – bardzo chciałoby się mieć nadzieję, że optymistycznej. Żarty się skończyły: demony (czy, jak kto woli – anioły) zostały spuszczone ze smyczy. Ataki Rosji – presja gospodarcza, kultura masowa, tajna dyplomacja, permanentne kłamstwa, które delikatnie nazywa się propagandą – czyli wszystkie możliwe warianty, do których ostatecznie dołączyła również bezpośrednia agresja wojskowa – nie pozostawiły nam innego wyboru niż europejski. Patrząc na ten wniosek od drugiej strony: europejski wybór Ukrainy nie pozostawił Rosji innego wariantu niż agresja. Czyli wojna.

Nastąpiło to, co nazywamy chwilą prawdy. Nastąpiło nasze **to be or not to be**. Nasze **my czy oni**. Nasze **kto jak nie my**.

Europejski i, szerzej, zachodni wybór nie jest już kwestią poglądów estetycznych ani nawet społeczno-politycznych. To kwestia życia i śmierci, dokładniej, kwestia życia, a nie śmierci. Bo Ukraina nie może wybrać śmierci, ona wybiera życie.

Od 24 lutego, a więc już od trzech i pół miesiąca, Ukraina stawia opór ogromnej wojennej machinie zła. W zachodnim postrzeganiu tego oporu zdążyła już przebiec cała ewolucja: niemożliwy, skazany na porażkę, rozpaczliwy, ofiarny, szaleńczy, odważny, heroiczny, niespodziewanie efektywny, umiejętny. Dziś przyszła kolej na „skuteczny”.

To ostatnie określenie przywołuje nadzieję. A ona, jak już wiecie, w moim środkowoeuropejskim systemie wartości koreluje z przyszłością.

Ta wojna jej właśnie dotyczy. I trwa już połowę mojego życia.

Tu dochodzimy do najnowszej mutacji, mam nadzieję, że ostatecznej: Europa Środkowo-Wschodnia pozostaje przy życiu. Jest tam, gdzie opór wobec rosyjskiego imperium. Gdzie odwaga przeciwstawiania się temu imperium – rozpaczliwie, szaleńczo i heroicznie. A co najważniejsze – jest tam, gdzie ta walka odnosi zwycięstwo.

przełożyła Katarzyna Kotyńska

